

24.572.

КАРЛО КАУТСЬКИЙ

ТЕРОРИЗМ І КОМУНІЗМ

ПРИЧИНКИ ДО ІСТОРІЇ РЕВОЛЮЦІЇ

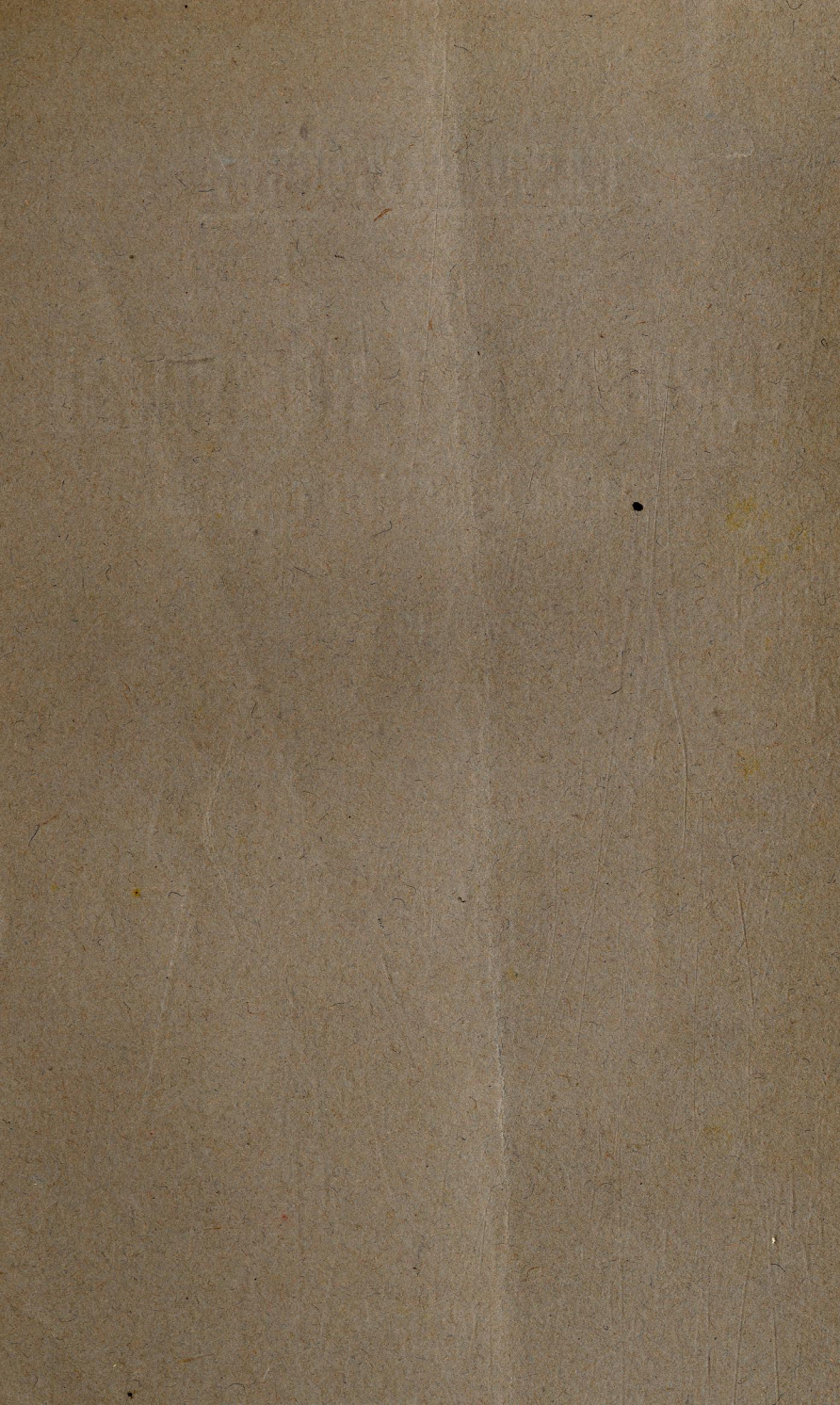
АВТОРИЗОВАНИЙ ПЕРЕКЛАД

З НІМЕЦЬКОГО

БЕРЛІН — КИЇВ

1920.

КАРЛО КАУТСЬКИЙ

ТЕРОРИЗМ І КОМУНІЗМ

ПРИЧИНКИ ДО ІСТОРІЇ РЕВОЛЮЦІЇ

АВТОРИЗОВАНИЙ ПЕРЕКЛАД

З НІМЕЦЬКОГО

21.572.

Львів, Бібліотека
АН, УРСР

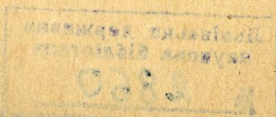
Св. сп. ГЛ Прид. 1949

См. 1 жовт.

БЕРЛІН — КИЇВ

1920.

21/530

З М І С Т.

	Стор.
Вступ	3
1. Революція і тероризм	5
2. Париж	6
3. Велика революція	14
4. Перша парижська комуна	20
а) Парижський пролетаріят і його засоби боротьби	20
б) Причини тероризму	24
в) Невдача тероризму	30
5. Традиція тероризму	40
6. Друга парижська комуна	48
а) Повстання комуни	48
б) Робітнича рада і центральний комітет	61
в) Якобіни в комуні	68
г) Інтернаціоналісти в комуні	71
д) Соціалізм комуни	82
е) Централізм і федералізм	90
ж) Терористична думка в комуні	99
7. Злагіднення звичаїв	107
а) Варварство і гуманність	107
б) Дві тенденції	113
в) Криваві вчинки і панування терору	118
г) Злагіднення звичаїв в XIX в.	124
д) Впливи війни	132
8. Комунисти при роботі	140
а) Експропріяція і організація	140
б) Дозрілість пролетаріату	152
в) Диктатура	161
г) Корупція	165
д) Зміни большевизму	175
е) Терор	182
ж) Вигляди совітської республіки	188
з) Вигляди світової революції	194

Вступ.

Цю працю почав я ще перед роком, але революція 9 листопаду не дозволила мені її докінчити. Вона поставила переді мною зовсім інші завдання, ніж теоретичні і історичні досліді. Лише після місяців міг я наново взятися за працю, щоби хоч з новими перервами, всеж таки її закінчити.

Звичайно, що згадана подія не була корисна для одностайности праці. Вона була ще утруднена й тим, що підчас дослідів тема трохи поширилася. Моєю вихідною точкою взяв я центральну проблему сучасного соціалізму, становиско соціалдемократії до большевицьких методів. Тому, що большевізм залюбки покликуюється на Парижську Комуну 1871 року, як на свого предка і первовзір, який одержав санкцію Маркса і тому, що комуна сучасному поколінню дуже мало відома, я постановив перевести порівняння поміж комуну і совітською республікою. Щоби читачі могли зрозуміти комуну, я мусів звернутися до першої Парижської Комуні, а тим самим до французької революції і її тероризму. Таким чином повстало нове порівняння з совітською республікою і нові причинки до досліді комуні, тероризму, її джерел і її плодів.

Через те також в цій праці зливається дві думки, які місцями тільки розходяться. Я сам находив це незручним і думав над тим, чи не булоби краще поділити цю працю на дві окремі — представлення комуні і висвітлення тероризму. Але обі ці проблеми стоять в такому тісному звязку з моєю вихідною точкою — совітською республікою, — що розбірати їх окремо являлося неможливим. Сподіюся, що мимо труднощей, які виходили з подвійного характера теми, мені все таки вдалося заховати єдність будови думок.

Деякі з моїх висновків могли би видаватися читачові академічними, але всі вони є переняті духом найвищої актуальности, як це врешті в таких ненормальних часах инакше і не може бути. Це не повинно, звичайно, означати, що я пристосував правду до потреб моменту, лише, що я всюди, навіть там, де я звертався в найдальшу давнину, підносив лише ті сторони, які можуть принести світло в той хаос, який нас окружає.

Коли приглянемося російському і німецькому хаосові, то побачимо, що будуччина, яку він нам показує, є дуже сумна: бачимо світ, який лежить в економічній руїні і відстрашаючій горожанській війні: тут, як там, соціалісти в уряді, які супроти других соціалістів ведуть таку саму тактику терору, котру перед $\frac{1}{2}$ століттям заплямував цілий інтернаціональний пролетаріят, повний погордливого обурення з приводу верзальського погрому комуни.

Але надія на будуччину буде ясніша, коли ми глянемо на інтернаціонал. Робітники Західної Європи піднялися, на їх лежить завдання добитися кращими методами більш позитивних наслідків, ніж ми їх досягли тепер на Сході.

Але конче потрібно, щоби вони вчилися від нас, щоби вони пізнали різні методи боротьби і будівництва в їх наслідках.

Не сліпе вихвалювання дотеперешніх методів революції, а їх найостріша критика потрібна саме тепер, коли революція і в ній соціалістичні партії переживають тяжку кризу, коли різні методи ведуть взаємну боротьбу за слухність. Вислід революції багато залежатиме від того, чи вдасться слухним методам вкорінитися в пролетаріаті.

Нашим найважливішим обов'язком являється сьогодні дослід над нашими методами. Завданням цієї моєї праці є допомогти дослідів цих методів і таким чином допомогти справі революції.

К. Каутський.

1. Революція і тероризм.

В широких колах соціалдемократії закріпилася в довоєнних часах думка, що час революції вже минув не тільки для Західної Європи, але також для Німеччини і Австрії. Хто думав инакше, того висміювали як романтика революції.

Зараз маємо революцію і вона прибірає форми такої дикости, якої не очікував навіть найбільш фантастичний романтик революції.

Знесення кари смерти було самозрозумілим домаганням для кожного соціалдемократа.

Але революція несе нам найбільш кривавий тероризм, яким користуються соціалістичні уряди. Російські більшовики випередили всіх; всі соціялісти, котрі не стояли на більшовицькій платформі, між ними і німецькі соціялісти більшости, осуджували їх як найостріше. Але коли тільки ці останні побачили небезпеку для своєї влади, вони пішли шляхом такого самого страшного режиму, який вони недавно так поборювали на Сході. Носке йде відважно слідами Троцького з цією тільки різницею, що сам він на свою диктатуру не дивиться як на диктатуру пролетаріату. Але оба вони виправдують свою криваву роботу правом революції.

В дійсности дуже поширене переконання, начебто тероризм по своїй суті є тісно звязаний з революцією, і хто її бажає, той мусить з ним погодитися. Як приклад для цього все наводиться велику французьку революцію. Вона вважається революцією *par excellence*.

Тероризм, його причини і наслідки ми можемо пізнати найкраще, коли докладно розглянемо страшний режим санкюлотів. З цього ми хочемо починати.

Правда, це відведе нас трохи від сучасности, але таким шляхом ми її краще пізнаємо. Просто дивно, скільки спільного находимо ми поміж великою французькою революцією, а революцією наших днів, з окрема з російською.

А все таки революції сучасних днів основно різняться від революцій XVIII віку. Це показує нам порівняння поміж нашим пролетаріатом, нашою індустрією, нашими засобами комунікації а відповідними організаціями того часу.

2. Париж.

Сучасна німецька революція не має ніякого центра, французька, навпаки, була опанована Парижем. Цієї революції і її тероризму не можна зовсім зрозуміти, доки не розглянемо економічного і політичного значіння, яке здобув Париж в тому часі для Франції. В 18 а навіть в 19 віці ні один город не мав такої сили, як Париж. Це стоїть в тісному звязку зі значінням, яке має столиця в сучасній бюрократично-централістичний державі як центр держави до того часу, доки не заведено економічної децентралізації, яку через розвій комунікації приносить за собою розвинений промисловий капіталізм.

В февдальній державі сила влади її центра, то-бто монарха, незначна, його функції дуже обмежені і, відповідно до цього, цілий урядовий апарат невеликий. Цей апарат можна дуже легко перенести з одного города або замку в другий, і монарх є до цього тим більше примушений, чим менше розвинений транспорт, чим менше поодинокі місцевість, спираючись на свої лише власні сили, може довший час виживлювати двір монарха, і чим частіше він мусить являтися особисто в різних частинах свого краю, бо тільки таким чином він може вдержати вірність і послух. Так отже в тих часах монархістичний лад ведено кочовничим шляхом.

Як номад, так само і монарх шукає одного по другім доброго пасовиська і покидає його доперва тоді, як вже його зовсім знищив.

Але згодом зростає державний апарат, головню через зріст товарової продукції, котра приводить до розвитку грошового господарства і яка тяжко переносимі натуральні податки заміняє на легко переносимі грошеві. Зі зростом доходів від податків росте сила монархів, але разом з тим зростає також і державний апарат в формі бюрократії і постійної армії. Він не переносить вже більше кочовничого життя. Він мусить бути сфіксований. Коли давніше поодинокі більші міста, положені в центрі держави, а через те й багатші ніж провінціональні, були головними пунктами торгівлі, а тому і головними центрами, які монарх вибірав на свій постійний побут, то тепер один з цих городів ставав постійним місцем осідку уряду, він ставав столицею. Тут збиралося все, що мало яке-небудь відношення до уряду, тут скупчувалися податки з цілої держави і тільки частина вертала назад в державу. Тут поселилися також державні доставці та люди з грішми, котрі як арендатори податків або банкирі робили з державою грошеві операції.

Рівночасно з цим зросла власть монарха над шляхтою, якої самостійність було зломано. Монарх не хотів довше терпіти, щоби велика шляхта жила далеко від нього в своїх замках. Вона повинна була перейти до його двору, під його особистий догляд, сповняти тільки і виключно службу при дворі у монарха. Самостійні функції управління державою були шляхті забрані і передані бюрократії, яку встановив і оплачував сам монарх. Шляхтичі стали паразитами, яких єдиним завданням було проживати на дворі монарха всі доходи, які приносили їхні добра. Те, що вони проживали сидючи в своїх дворах і замках, впливало тепер в столицю і побільшувало її багатства. При палатах монарха будували вони нові палати, через відобрання їм державних функцій вони мусили

вести виставне життя і проживати свої доходи. Капіталістичні парвеню, які повставали при них, старалися робити те ж саме.

Таким чином столиці в противенстві до краю і краєвих городів — „провінції“ — стали не тільки центрами цілого багатства краю, але також центрами широкого життя, притягаючою силою для кожного в краю, а також для де-кого з закордону, для всіх тих, хто мав змогу і нахил стати невідьником втіх і широкого життя.

Але столиця притягала до себе також і поважні елементи. Тоді як шляхта в своїх замках проводила час лише в грубих втіхах — в їжі, п'ятиці, полюванні, насилуванні довколишніх жінок, — город творив осередок більш тонких звичаїв і приємностей. Шляхта заінтересувалася мистецтвами, а опіка над науками стала тоді дуже модною. Так, отже, в столицю почали напливати артисти і вчені, бо тут вони сподівалися знайти найкращий успіх. Чим більш кріпшала в столиці буржуазія, тим більший ринок знаходили артисти і вчені для своїх творів.

Ясно, що при цьому почався і вплив різних промисловців і торговців для того, щоби заспокоювати потреби всіх цих елементів. Нігде не було більших надій доробитися майна, як в столиці. Сюди напливало з краю все, що мало охоту, віру в себе і енергію.

Але не кожен досягав своєї цілі. Було там також багато зруйнованих людей, і вони творили новий тип великого города, масу люмпенпролетаріату (голоти), яка шукала охорони в великому городі через те, що там вона могла найкраще переховуватися і очікувати випадкових змін своєї долі, використання яких допомогло би їм здобути щастя, котре вони часами самі „удосконалювали“, як, приміром, такий Рікко де ля Марлінієр (в п'єсі Лесінґа).

Не тільки мистецтво і наука, але також свавільне широке життя поруч найтяжчих злиднів і різнородного злочинства були типовими ознаками столиці.

Її соціальному типові відповідав і духовий, представлений в її населенні. Але не всюди був він однаковий. Також тут бачимо ми різницю в кількості і якості.

В малій державі, або в економічно одсталій країні, столиця була малим містом і тут зазначені характеристичні риси не могли як слід розвинутися. В таких містах відбивалася яскраво повна залежність населення від двора, залежність не тільки економічна і політична, але також і духова. Психологія шляхтича була тут більше груба, проста, наївна, ніж психологія мешканця столиці. Це впливало також на населення краю, якому „світло правди“ приходило зі столиці.

Цим пояснюється також ця сильна монархістична і сервілістична психологія Німеччини з її малими державами. Психологія, котра в часах розквіту міської демократії так дуже хвилювала її передових борців. Це спонукало Берне розпучливо крикнути: „другі народи — невільники, німці — льокаї“, думка, яку Гайне сформував в іроничній фразі:

„Німеччина, це не римська яскиня розбійників,
а скромна хатина для дітей.“

Зовсім інший був дух великих столиць. Чим більше було місто, тим менше значіння і впливу мало шляхецьке населення супроти інших елементів, які там шукали свого щастя. Чим більша кількість заведених і незадоволених, тим більша їх маса, а разом з тим і сила. Це додавало відваги не тільки їм, але також було причиною опозиції тих, які, не будучи особисто незадоволеними, бачили ясно хиби в державі і суспільності. Така опозиція була всюди. В малих столицях вона ховалася, в великих мала відвагу виступати одверто.

Поміж великими столицями європейського континенту в XVII і XVIII в. найбільшою був Париж, столиця найважливішої тодішньої держави Європи. Він нараховував з кінцем XVIII в. коло 600000 мешканців.

Столиця Ваймар, який творив тоді духовий осередок Німеччини, нараховував кругло 10000!

Вже в своїх початках населення Парижа відзначалося войовничою вдачою. Це проявилось вже в 1648 р. в так званому рухові фронди, який почався з того, що уряд став в конфлікт з парижським парламентом і найвисшою судовою палатою. На вулицях Парижа покладено барикади, врешті король мусів тікати з Парижа 1649 р., того самого року, в якому стято голову Карлові I, королеві Англії. Боротьба тривала до 1652 р., в якому зрештою монархія мусіла заключити мир порозуміння, котрий, звичайно, приніс з собою нове зміцнення абсолютизму. В своїй боротьбі злучилася столиця з високою шляхтою і це створило дуже нерівну пару союзників. Висока шляхта не могла вже нігде більше вдержатися з успіхом проти королівства. Париж через те не мав проти Людовика такої відпорної сили, як Лондон проти Карла.

Боротьба фронди припадає на часи молодости Людовика XIV. Повстання парижан, його утеча перед ними, справила на короля глибоке вражіння. Аби другий раз не пережити такого пониження, він переніс свою столицю з Парижа. Звичайно, що державний апарат він мусів оставити на місці, але осідком свого двора вибрав він місце, положене досить близько від Парижа, щоби мати добре і шкоре получення зі столицею, а одночасно з тим, досить віддалене, аби бути безпечним від повстання вулиці. 1672 р. почав він будувати своєї нової столиці, яка його, а радше французький народ, коштувала коло 1 мільярда франків, в Версалі, в віддалені 18 кілометрів від Парижа. Пізніші віки давали багато доказів, що нову столицю було побудовано для охорони перед войовничим Парижем.

Хоч Париж часто так рішуче виступав проти державної центральної влади, то все ж його відношення до неї не було вповні одноцільним. З одного боку він стремів до самостійности і незалежности від дер-

жавної влади, та з другого боку його багатство і сила спиралися на величину держави і на силу державної влади. Він мусів домагатися автономії для громади, а проте, тягнув найбільший хосен з державної централізації, який він сприяє уже самим лише фактом свого існування.

Те, що на протязі XVIII в. злучило різні здобуті провінції Франції в одно сильне національне ціле, це було перш за все становиско Парижа, яке перевисшало всі ці державні частини. Що могло би лучити Ельзасців з Бретонцями, або Фламандців з Дюнкірху з Гасконами? Всі вони мали зносини з Парижем, там жили їх найкращі сини і тамже вони злилися в одну цільну націю. Що Париж був одночасно найсильнішою опорою централізуючої державної сили, і найбільшою опозицією проти неї, ця суперечність відбивалася в становищі Парижа до провінції. В Парижі відкривано найскорше шкоди і надужиття, якими хворіла держава. Париж набірав найскорше відваги їх унеможливити і знищити. Він найскорше зискував силу, аби їм покласти край. Таким чином він став передовим борцем за всі лиха Франції. Провінціональне населення, розпорошене по цілому краю, духово відстале, невідважне і безсиле, бачило в Парижі свого передового борця, свого спасителя, за яким воно часто йшло з одушевленням.

Але не все. Бо цей же Париж був великий і сильний не тільки через працю його мешканців, але також через визиск провінцій, через те, що львина частина витворюваної на провінції надвартости плила до Парижа, щоби там бути почасти марно розтраченою на забави, почасти піти на акумуляцію капіталу, на збогачення і зміцнення визискувачів краю.

Таким чином повставала разом з довірям до поступового Парижа і ненависть до визискуючого Парижа, противенство поміж столицею і провінцією. Відповідно до історичної ситуації перемогала то одна, то друга сторона.

Економічне противенство загострилося ще через противенства в поглядах, які виходили з ріжнородности соціального осередка. По селах і на провінції був економічний застій, консерватизм, додержування перестарілих звичаєвих поглядів. Навіть той, що їх не визнавав, мусів їм потурати, бо в малих колах села і малого міста кожен лишався під контролем громадянства.

Цієї контролі не було в великому місті. Там можна було зважитися одверто глузувати з старих звичаїв, на котрі напали так згори, як і долини, в однаковій мірі як і зарозуміла, охоча до широкого життя шляхта та капіталістичні кола, які бажали дорівнати цьому дворянству, так також і маси низших верств, які в своїй нужді і постійній непевності життя не спинялися а ні перед правом власности, а ні перед святощами родинного життя. Між ними стояли широкі верстви ліцарів щастя і інтелігентів, які находилися часто в такій же нужді, непевності життя, як і люмпен-пролетарі, але які мали доступ до широкого життя столичної шляхти і великих богачів-капіталістів.

Через те й недивно, що чесні маломіщане і селяне так погорджували зухвалою роспустою Вавилону з над Сени, як своєю чергою шуткуючі парижане висміювали порожнє філістерство і глупі пересуди провінціалів.

І таке саме противенство як в моралі виявлялося також і в питанні релігії.

Для селянина в його ізольованости від світа священник являвся єдиним духовим провідником, який за його дбав, який посередничив в його зносинах зі світом, який давав йому переходяче овид церковної дзвінниці знання. Що це знання було вже давно попереджено розвитком наук, про це не мали поняття анальфabetи глухої країни. Вони держалися церкви і релігії, але повагу мали вони тільки до її **духових** богactв. Вони без жадного вагання присвоїли би собі її земельні маєтки. Для парижан, навпаки, церковні добра були менше важні, ніж пануюче становище церкви та її релігійні погляди.

Коли в середніх віках церква була осередком науки, то з часу ренесансу, міська нецерковна наука далеко випередила церковну. В очах мешканців міст церква не була вже осередком поширювання наук, а, навпаки, вона являлася перепорою в такому поширюванні. Протівенство загострилося ще через спроби церковних вчених шляхом державних примусових заходів видержати конкуренцію світських вчених, конкуренцію, до якої вони все менше почували себе здатними. Світські вчені відповідали найострішою духовою зброєю, жарстокою насмішкою, найосновнішими науковими дослідками і цю боротьбу проти церкви вони вели з тим більшою охотою, що при певній обережності, вони здобували собі піддержку, або, що найменше, нейтралітет пануючих кол аристократії та бюрократії. Ці останні висміювали не тільки науку перестарілої релігії, їм була також часто невідгідною і католицька церква, бо вона не хотіла добровільно підпорядкувати себе пануючому державно-адміністративному апаратові. Боротьба проти церкви була через те менше небезпечна, ніж проти абсолютизму, і через те була вона зростаючою опозицією скорше розпочата в державі.

Але й тут ми помічаємо певне роздвоєння. Пануючі верстви заявляються проти церкви там, де вона хотіла виступати як самостійна організація, але вона являлася для них необхідною як засіб для поневолення нижших кляс. Це роздвоєння стало помітним навіть в колах опозиційних вчених. Вольтер висказав думку: „Ecrasez l'infame“ — „роздавить нечестиву“ (церкву), але він вважав, що релігія мусить бути зоставлена на родові.

Таке роздвоєння помічалось також серед нижчих верств парижського населення і його духових провідників. Звичайно, всі вони поборювали церкву, не хотіли нічого про неї знати. Але відповідно до клясового положення пролетаріату, яке все пхає до найбільш безоглядної послідовності, до радикальних кли-

чів, одні пропагували найдалше йдучий атеїзм і матеріалізм, другі навпаки не приєднувалися до такого способу думання через те, що це були аристократичні і капіталістичні визискувачі — звичайно передреволюційних часів. Ріжниця поміж віруючими і атеїстичними соціялістами вдержалася у Франції аж до XIX. в. Ще Люї Блян в своїй історії французької революції стає цілком на сторону Руссо і Робеспієра, які, в противенстві до атеїста Дідеро і анархіста Кльота вірили в Бога:

„Вони розуміли, що атеїзм освячує безпорядок поміж людьми, передбачаючи анархію в небі.“ (Видання в Брюселі, 1847. I, стор. 124.)

Люї Блян не бачив, що для атеїста так само не існує небо як і Бог.

Як і прямі клясові противенства, так також всі ці противенства і ріжниці через таке кольосальне потрясіння, як велика революція, часами деколи доводили до найострійших конфліктів.

3. Велика революція.

Людвик XIV., котрий зі страху перед парижанами вибрав Версаль місцем своєї столиці, зумів зломити послідні змагання дворянства до самостійности і мав досить сили, щоби в боротьбі проти всіх своїх сусідів, своє королівство зробити найбільшою і найсильнішою державою в Європі. Але всього цього добився він цілим рядом воєн, які остаточно виснажили Францію і привели її на край пропасти.

Його послідня війна, війна за іспанську спадщину, яка тривала від 1701 до 1714 р., і яка кінчилася невдачею для Франції, могла би вже тоді була довести до революції, як що була би у Франції сильна революційна кляса. Огірчення проти монарха було надзвичайне. Це показалося під час його смерти 1715 р.

„Його похорони улаштовано як найпростіше, аби не витрачати коштів і часу“; народ Парижа, який чув себе визво-

леним від страшного ярма, проважав домовину „великого короля“ підчас проїзду улицями не тільки словами прокляття і лайки, але також й болотом і камінням. Кругом на провінції знявся змішаний з прокляттям крик радості проти помершого, всюди відбувалися молитви з приводу визволення від цього деспота, радість було видно всюди. Від регента очікували мира, свободи, зменшення податків.“ (М. Філіпсон, Часи Людовика XIV, стор. 518.)

Народ Франції мусів ще довго переживати гіркі хвили досвіду з наслідниками „Короля сонця“, заки кінець-кінцем пішов на те, щоби в великій революції взяти свою долю в свої власні руки.

Ледви що край почав трохи відживати, коли знов втягнуто його в нові війни. Від 1733—35 р. вела Франція війну з Австрією за Польщу і Льотарингію, в 1740—48 брала вона на стороні Пруссії участь в війні за спадщину проти Марії Тереси і Англії, в 1751—63, в семилітній війні, вона воювала на стороні Марії Тереси проти Пруссії і Англії, 1778—83 вела вона війну проти Англії в боротьбі за самостійність злучених держав північної Америки.

Ці війни не тільки руйнували край, вони були по найбільшій часті дуже погано ведені, не принесли навіть воєнної слави (Росбах!).

За допомогою зростаючої буржуазії абсолютизм поборов февдальну шляхту, але не для того, щоби її скасувати, але, для того, щоби необмежено над нею панувати. Монарх почував себе головою шляхти, шляхта була для нього неодмінно потрібна, він охоче вибірав з відданої йому високої шляхти провідників державної політики і армії, але одночасно з цим він ограбував її з самостійности, призначив її тільки до розкішного життя, через те також до морального і духового підупаду, до цілковитої економічної руїни.

Чим більший був моральний, інтелектуальний і економічний занепад шляхти, тим більші були її ви-моги до селян, тим більш безмірне було їх поневолення (утиск) і зубожіння, тим більше було нищено їхне

сільське хазяйство, економічна база держави. Але одночасно з цим росли вимоги держави до нещасних селян, як головних платників податків, бо незадоволені шляхтичі старалися з одного боку через свою дипломатію і ведення війни знищити державу, а з другого боку через це нищення зробити її нешкодливою. При цьому находили вони піддержку монархії і церкви, які представляли в державі найбільшого землевласника.

Цим розпучливим відноси́нам протиставив себе Париж з сильною, зростаючою буржуазією, з сильною числом інтелігенцією, які краще розуміли лихо державного і громадського устрою, більше безпощадно його обеславлювали, більш руйнуючо на його ділали, ніж це могла робити інтелігенція других великих міст Європи. А між ними дрібна буржуазія, найсильніша і найсвідоміша в Європі і пролетаріят, масово сконцентрований, зрезигнований, як в ніякій другій країні.

Страшний конфлікт став неминучим з моментом дозрілості цих ріжниць.

Наступив вибух, коли королівство не могло вже далше і́стнувати, коли його довги зросли до того, що йому загрожував фінансовий крах, коли ніякий фінансіст не хотів вже давати кредитів.

Февдальні державні стани, які від 1614 року не збиралися, станові представництва шляхти, духовенства і буржуазії, повинні були допомогти ухвалити нові податки і позики і через те піднести кредит банкрутуючого абсолютизму, продовжити його і́стнування. 1789 р. було розписано вибори для поодиноких станових курій і вибраних було покликано в столицю короля, Версаль.

Але, за винятком королівських придворних всі кляси були занадто огірчені супроти пануючої системи. Стани—зараз після свого зібрання, 5 мая 1789 р., постановили не ухвалювати вже більше податків і позик, а перевести їхню реформу. Під цим, звичайно, що інше розуміли шляхта і духовенство, що інше буржуазія. В цьому ворожому конфлікті станів побідила

ця остання. Представники станів проголосили себе конституційними національними зборами (установчою радою), які дали Франції нове законодавство (конституцію).

Спочатку сила національного зібрання мала тільки моральний характер: воно опиралася на свідомости, що значна більшість народу стоїть за ним. Але це не охороняло його перед державним переворотом фізичної сили. Монархія ще розпоряджала такою силою, як військо, і вона й хотіла вжити цієї сили.

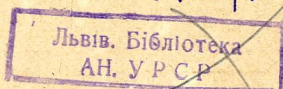
Але вона мусіла пригадати собі фронду, цю фізичну силу, якою розпоряджав Париж. Треба було сподіватися, що тільки через покорення Парижа можна буде національне зібрання або розігнати, або примусити до уступок. Для того було стягнуто в Париж численні війська, а коли, таким чином, осягнено певність в побіді, було зроблено переворот, скинено міністра Некера, якого національне зібрання накинуло королеві (12 липня 1789 р.).

Відповідно до того, як прийняв би це Париж — чи спокійно, чи побитий в боротьбі з військами, залежала доля революції. Але Париж повстав, війська королівські зрадили, пролетарські і дрібно-буржуазні маси вдерлися в дворець інвалідів, забрали 30 000 рушниць і взяли приступом вязницю Бастилью, яка лежала в революційному передмісті (14 липня 1789 р.).

Король і цуляхта покорилися, але повстало також селянство в цілому краю. Вже до того часу були поодинокі селянські бунти, які одначе легко було здушено. Але ніяка сила не могла опертися загальному повстанню, яке піднялося тепер. В цей момент Париж урятував революцію і зробив її загальною.

Одначе здавалося, що повстання помалу слабне. Король і його февдальні сторонники набрали знова відваги, він почав виступати проти постанов національного зібрання і наново збирати війська. Тут переконалися парижане, що вони так довго не є певними побіди, як довго в Версалі пробувають голо-

21.572

Львівська державна
наукова бібліотека

№ 2860

вачі держави, король і національне зібрання. Вони хотіли взяти їх під свій догляд і вплив. 5 жовтня 1789 р. великі маси народу пішли зі столиці до Версалю і забрали з собою короля.

Тепер надіявся народ, що матиме спокій та що зможе спокійно розпочати будову конституції і практичну роботу, від якої сподівався при нових відносинах забезпеченого добробуту. 14 липня 1790 р. зложив Людовик XIV присягу на нову конституцію. Але з дуже сильним внутрішнім невдоволенням. В Тулерії він почував себе полоненим, всі акти уряду в душі були йому противні.

Не минуло й року від його присяги на конституцію, як він потайки втік (21 липня 1791 р.) і був на стільки необережний, що заки схоронився в безпечне місце, дав про це знати народній масі. Він залишив письмо, в якому зазначив, що всі його розпорядження від жовтня 1789 р. являються вимушеними і неважними. Це було ним зроблено за скоро, бо його пізнали під час утечі, зловили і назад привезли в Париж.

Саме тоді велика часть огірчених мас парижан домогалася усунення короля, але традиція монархізму ще занадто глибоко лежала в масах народу, щоби цей крок можна було здійснити. Це могло би врятувати короля і таким чином тоді йому грозила би тільки детронізація.

Його доля погіршилася, коли Франція під його королівством попала в війну з союзними монархами Європи (квітень 1792 р.). Це не була така війна як до тих часів, за здобуття більшого або меншого краю. Це була війна февдальної шляхти і абсолютизму Європи проти народу, який освободився і який тепер повинен був бути наново поневолений, дійсна горожанська війна, з цілою грозою, характеристичною горожанським війнам. Ворог краю загрозив революційному народові повним знищенням, а союзником цього ворога краю був власний король.

В цій ситуації монархістична думка втратила скоро свою силу; мимо того національне зібрання не могло ще зважитися її вирішитися. І знова парижане були тими, котрі довели то того, що було полонено Людвика, скликано нове національне зібрання, назване конвентом, яке повинно було дати Франції нову республіканську конституцію (10. серпня 1792 р.). На своєму першому засіданні конвент постановив одноголосно знесення королівства (21. вересня 1792 р.).

Але як довго ще жив Людовик XIV., парижане не вірили в певність республіки. Вони домагалися, щоби було його поставлено перед суд за державну зраду. Цього перелякалася більшість конвенту. Але розярення парижан стало ще сильнішим, коли вони довідалися, що в Тулерії відкрито таємну шафу, в якій Людовик заховав цілий ряд документів. Ці документи свідчили, що король перекупив цілий ряд парламентаріїв, між ними й Мірабо, що він мав звязки з ворогом краю, що частина його гвардій, які боролися на стороні Австрії проти Франції, навіть підчас війни одержували від його ще й свою платню.

Помимо того одна фракція конвенту старалася рятувати короля. Вона хотіла апелювати до французького народу; судьба Людвика повинна була бути рішена народним голосуванням.

Спроба підняти провінцію проти Парижа зустріла як найенергійніший протест парижан. Страх перед ними врешті переважив в конвенті. Пропозиція народного референдуму була одкинена 423 голосами проти 276. Цим була вирішена доля Людвика, 21. січня 1793 р. вийшов він на ешафот.

Партією республіканців, котра найбільше стояла за короля, були так звані жірондісти, які своє ім'я брали від того, що посли, які творили перші завязки партії, були обрані в районі Жіронди (Полуднева Франція). Вони були найбільш завзятими ворогами Парижа, якого переважаюче впливове становище вони хотіли

зломити. Франція повинна була стати федеративною державою.

В чотирі дні після відкриття конвенту жірондіст Лясуре повторяє — під оплески своїх партійних товаришів — слова: „Я не хочу, щоби Париж ведений змовниками (інтригантами) став тим для Франції, чим був колись Рим для римської держави. Вплив Парижа мусить бути зменьшений на 83 %, на ту частину, яку має кожен другий ройон французький.“ (Кунов, Партії великої французької революції, стор. 349.)

Противенство поміж жірондістами і Парижем перешло врешті в найбільш дикі форми. Повстаннями від 31. мая до 2. червня 1793 р. перевели парижане усунення і арешт 34 жірондістів в конвенті. Відповіддю на це було вбийство Марата жірондісткою Шарльотою Кордей з Нормандії (13. липня) і спроба жірондістів викликати в розгарі боротьби воєнне повстання проти конвенту в Нормандії, Бретанії і Полудневій Франції. Після цього парижане не остали без відповіді і покарали смертю всіх жірондістів, що перебували тоді в Парижі (31. жовтня).

4. Перша парижська комуна.

а) Парижський пролетаріят і його засоби боротьби.

Досі ми все говорили про „парижан“. Звичайно, що під цим не можна розуміти цілого населення Парижа, яке — як відомо — ділилося на самі ріжнородні кляси. Під парижанами належало розуміти масу населення столиці, дрібних міщан і пролетарів.

Звичайно не треба думати, що ці останні були модерними великоіндустріяльними пролетарями. Правда, в Парижі було декільки мануфактурних заводів, але найбільша часть його робітництва стояла на службі як найбільше ріжноманітного характера, як от поденні ручні і тягарові робітники, або співробітники майстерень, які мали намір колись самі стати ремісниками. При цьому було також багато дрібних ремісників,

прислуга і всякого рода дрібні торговці, які жили в найтяжчій нужді і страшній непевності.

Ця нужда і непевність зробила їх **соціально** положення **пролетарським**, але по своєму **класовому** положенню, то-б-то, по джерелам своїх доходів були вони **дрібним міщанством**, якого ідеалом було вигідне, дрібноміщанське життя. Не має нічого більш помилкового, як змішувати матеріяльне становище з класовим, як це робив Ляссаль і як тепер це роблять ті з російських товаришів, які вірять, що бідний селянин має інші класові інтереси, ніж багатий селянин і що він має ті самі класові інтереси, що й мійський пролетаріат. Це є таксамо помилково, як і розрахунок тих, які вірять, що дрібні капіталісти мають інші класові інтереси ніж великі і що їх противенство до фінансового капіталу те ж саме, що й класове противенство пролетаріату до капіталу. Дрібні капіталісти хочуть бути великими, дрібні селяне хочуть також збільшити свою власність і не соціалістичний лад а власне це є їх метою. Одні й другі хочуть збільшити свої доходи коштом робітників, одні через меншу платню і довший робочий час, другі через високі ціни на засоби поживи.

Так, отже, бідні верстви Парижа в часи великої революції були по своєму класовому положенню дрібним міщанством, не зважаючи на їх пролетарські умови життя. Ці умови не давали їм ніяких цілей, які різнилися би від тих, які мали більш заможні дрібні міщане, але все ж таки давали їм методи боротьби, які багатшим дрібним міщанам були менше симпатичні.

Хто гине з голоду, той не може вичікувати, він попадає в роспуку, а через те й не надумується в виборі своїх засобів, йому менше залежить на його житті, за винятком своїх кайданів він не тратить нічого і через те підчас змін пережитих відносин він йде на все, бо надіється здобути весь світ.

Таким чином, були пролетарі, велика маса населення Парижа, тією силою, яка в революції все йшла вперед.

Її розспучлива безглядність зробила її паном Парижа, Париж зробила паном Франції, і дала змогу Франції тріюмфувати над Європою.

Засобом її сили було збройне повстання. Вони не були невідготовані, навпаки їх підготували самі відносини. Радше були вони організовані. А все таки виростали вони під спонтаничним напором маси, а не її провідників, і тільки через те здобували вони часами непереможну силу. Повстання, до якого не йдуть самі маси, а щойно провідники мусять їх до його накликувати, свідчить про те, що йому не достає потрібної розгонової сили і що воно засуджене на невдачу. Підчас зросту революції маси були тією силою, котра штовхала, а провідники, котру штовхали. Як довго це тривало, так довго революція йшла вперед. Навпаки, з моментом, коли провідники вважали ко- нечним заохочувати маси до боротьби, революція по- чала хилитися до упадку.

Але хоч повстання тільки тоді може рахувати на добрий успіх, коли воно піднімається спонтанично (відрухово), не аранжоване провідниками, то це ще не значить, що воно має найкращий вигляд на перемогу, коли воно не є організоване. Основою парижських повстань великої революції були масові організації.

Вже в перших вибухах, в приступі на Бастілля, були початки організацій. Пізніше стали вони тісніші і більш тривалі.

В революції кожда громада домагалася для себе повної самостійности. Установчі збори законом від 22 грудня 1789 р. підтвердили той стан, який повстав через нагле обезсилення державної влади. Шляхом широкого самоуправління одержали громади заряд над цілою місцевою поліцією і командування над горо- жанською збройною силою, національною гвардією, яка повставала в городах.

Але одночасно з цим старалася буржуазія не допустити низчих клас до цієї влади. Національне зібрання зробило зручну різницю поміж активними і

пасивними горожанами. Активними були ті, котрих прямий податок виносив не менше як заробіток трьох днів. Тільки вони одержали право голосування до громадського представництва і до національного зібрання. Тільки з них набіралася національна гвардія. Через це ці установи розвинулися до представництва маєтних клас.

Але разом з громадським представництвом в Парижі організувалися теж „пасивні горожане“ і їх прихильники з рядів активних горожан. І вони озброювалися на свою власну руку.

Вибори до державних станів були для третього стану здебільшого посередні, але при майже загальному виборчому праві.

„Для виборів було поділено Париж на 60 районів, які мали вибрати виборців. Після того, як ці були обрані, райони повинні були бути скасовані. Але вони далі існували і по власній ініціативі організувалися як постійні органи городського управління... Вони не дали себе знищити і в хвили, коли перед 14. липня (приступ на Бастилью) цілий Париж був обнятий повстанням, почали вони озброювати народ і виступати як самостійна влада... Після здобуття Бастилії райони виступають вже як визнані органи городського управління... Для взаємного порозуміння, закладають вони центральне комунікаційне бюро, де збираються спеціальні делегати і взаємно себе інформують. Так повстає з низу, через сполучення районних організацій, які повстали революційним шляхом з народньої ініціативи, перша спроба комуні... Підчас того, як національне зібрання поступово нищило владу короля, спочатку райони, а опісля секції поширяють поволі круг своїх впливів в народі; вони встановляють звязок поміж Парижем і провінціями і підготовляють ґрунт для революційної комуні від 10. серпня.“ (Крапоткін, Французька революція, I, ст. 174—179. Відповідно своїм анархістичним поглядам, Крапоткін звернув особливу увагу на історію комуні в революції. У нього, за винятком спеціальних творів, можна її найкраще студіювати. Але тим гірше страждає у нього парламентарна діяльність).

Національне зібрання пробувало положити край районним зборам. Законом від 27 мая 1790 р. було змінено поділ виборчих районів Парижа. На місце 60 районів, повстало 48 секцій. Тільки активні горожани

мали право брати участь в їх зібраннях. Але пасивні горожане не слухалися заборони. Секції стали тепер осередком революційної діяльності. І не було ні одного городського і державного питання, яким вони не займалися би і при вирішенні якого вони рішуче не співділяли би. При цьому вони що раз більше притягали управу города до себе, яку вони обслуговували або просто через своїх делегатів, або через свої ради. Це було причиною, що загальне зібрання секції засідало безпереривно. Тільки таким шляхом могло воно проявляти таку інтензивну діяльність.

10 серпня 1792 р. секції скасували і без того зовсім безсильне городське представництво і створили нове — революційну комуну, в яку кожда секція вислала 3 комісарів. З цього моменту починається та парижська комунa, яка, спираючись на секції, давала напрям революції.

Стара історія не освітлила як слід секцій. Їх робота, це було діло невідомої юрби. Великі імена революції ясніли більше в клубі якобинів, ніж в секціях. Але те, що зробив клуб, це робив він через них, причому він був часто гальмуючою і нерішучою частиною цієї роботи. Тільки пролетарі, які не мали нічого до страчання, змогли без всякого вагання йти сміло вперед в невідоме.

б) Причини тероризму.

Через комуну зайняв парижський пролетаріят в революційній Франції пануючу позицію. Але вона була таксамо неоднотайна, як становище Парижа в краю, як та позиція, яку займали пролетарі в тодішньому громадянстві.

По своїй класовій свідомості — дрібні міщане, вони стояли на становищу приватної власності на засоби продукції, яких вони не могли побороти, і в яких вони відчували потребу, щоби вести далше цю продукцію і таким чином продовжати своє існування. А все таки вони, злидарі, були ворожо настроєні проти

власности богачів, виставне життя яких їх обурювало, та яких богацтво виростало на їхній нужді. Власне безглядна рішучість проти великих февдальних і капіталістичних богацтв давала їм ту енергію в поборюванні контрреволюції, яка — при домінуючому становиску Парижа — робила їх передовими борцями революції, в якій була заінтересована велика маса народу. В завзятих боротьбах проти февдалізму і королівства у Франції і проти цілої монархістичної Європи, революційний пролетаріят Парижа мав на своєму боці цілу силу народу, найсильнішого народу в світі. Через неї міг він протиставити себе можновладцям цілої частини землі, їх сила ставала його силою. В цьому часі виробилося могутнє революційне самопочуття (самосвідомість) парижського робітника, яке зробило його аж до днів другої парижської комуни, до послідніх десятиків літ минулого віку першорядним і найкращим зразком всього борючогося інтернаціонального пролетаріату.

Але ця ж сама кляса становила найбільшніх споживачів Парижа, тих, які найбільше ждали дешевих средств поживи і то ніколи більше, як в часах великої революції, яка в дословному розумінні слова була повстанням голодних. Через те бідні парижане приходили в зростаюче противенство до селян, перекупців, капіталістів, отже до тих елементів, які через приватну власність на засоби продукції були найбільше упривілейовані; знесення приватної власности при пануванні дрібних підприємств було неможливе; та й спроб таких не робилося і пропаганда відповідна ледви чи велася. Коли при цьому противенстві пролетаріят хотів поширити свою владу в Парижі, а з Парижа на провінції, тоді почав він відчувати, що він як меншість проти більшости не може довго вдержатися. Мимо своїх давних тріумфів він розбився.

Пролетарі пішли в революцію в надії, що вона з февдальною нуждою знищить всяку нужду, як це обіцяла і цього надіялася й буржуазія. Тепер вони

здобули політичну волю і владу, але краще життя прийшло тільки для міщанина і селянина. Нужда великих городів не зменшилася, навпаки, вона тепер час од часу почала більше даватися в знаки.

Голод і доріжня, це ознаки цілого революційного часу. Здебільшого пояснюють його тим, що тоді був цілий ряд невдалих жнив. Але мені здається, що голод в часи революції лише тісно зв'язаний з цим випадком, а не повстав через нього.

Селянська продукція була ще в цьому часі в високому степені задовольною самої себе. Селянин майже не потребував промислових продуктів города, за винятком предметів люксових. Він виробляв сам не тільки споживчі продукти, але й сирівці для текстильної промисловости, в якій він сам працював. Також багато із своєї простої мебелі і посуду він заготовляв дома; те, чого він потребував від промисловости, доставляли йому сільські ремісники.

Те, що його мимо того примушувало продавати споживчі продукти містові, була не його індустріальна потреба, а податки, які накладала на його держава. Він не міг їх заплатити, коли не продав би на ринку зерна, худоби, вина або інших своїх продуктів.

При цьому він мусів ще платити своєму фєвдальному панові данини в натурі і панщизняною роботою на панських добрах. Маса сільських продуктів, які таким чином скупчувалися в руках фєвдальних панів, або зуживалися ними, або, здебільшого, продавалися, щоби одержати за них гроші на виставне життя в городі.

Податки і фєвдальні належності доставляли з одного боку гроші, які пили в Париж і там розтрачалися, а з другого боку доставляли продукти, які можна було купити за ці ж гроші, щоби вижити Париж.

Революція поклала край фєвдальним тягарам, але тимчасово також і податкам, бо держава була позбавлена всіх примусових засобів, щоби їх стягати. Через те селяне вже не в такій високій мірі були

примушені до продажі своїх продуктів. Найперше вони використали свободу для того, щоби самим добре пожитися, покласти край голодові, на який засуджували їх досі держава і феодалізм. Що ще лишалося з їхніх продуктів на продаж, за це вони вимагали дуже високих цін. Ніщо не змушувало вже їх продавати дешево. Вже через це мусіла повстати доріжня і противенство поміж Парижем а провінцією, яке подекуди набирало дуже гострих форм. В 1793 р. конвент навіть зорганізував „революційну армію“ в 6000 душ, яка повинна була йти на село і переводити реквізіцію харчевих продуктів для Парижа, — подібно як це недавно роблено в Росії, і з такою самою невдачою. Це є одна з тих багатьох рис, які сучасну російську революцію навіть по зверхньому виглядові роблять подібною до великої буржуазної революції XVIII віку.

Противенство ще більш загострилося через війну, яка довела до „окруження“ Франції і не давала змоги заспокоювати недостачу в харчевих продуктах довозом з-за границі. Вона принесла парижанам великий голод, але вона принесла також сільському населенню високі воєнні тягарі, особливо загальну воєнну повинність.

В побіді були найбільше заінтересовані парижане. Невдача була би потрафила в першій мірі в них, як в революційний центр. Але в Парижі була також найсильніше розвинена національна свідомість. Величина і сила Парижа була тісно звязана з величиною і силою держави. Партія гори, крайньої лівиці конвенту, піднесла й формулу „єдиної, неділимої республіки“, а слово патріот було однозначне з радикальним революціонером.

Відношення селян до війни було зовсім відмінним. Звичайно ті, що жили при кордоні, хотіли визволитися від ворожої інвазії, бо їм в першу чергу грозила — на випадок побіди чужинців — відбудова феодалних тягарів. Через те вони були таксамо патріотично

настроєні, як і парижане. Це відносилось іменно до ельзасців. Інакше поводитися ті, які були віддалені від державного кордону і яким не грозила ворожа інвазія. Ці селяне не розуміли політичного змісту війни, вони відчували лише її тягарі, які на них — на їхню думку — наклали безбожні парижане, що вбили короля. Такі околиці як Вандея, Нормандія, Бретанія могли в своєму противенстві до Парижа при певних обставинах йти так далеко, що зривалися до одвертих бунтів, скоро находили для себе якийсь провід. Цей провід давали їм деколи контрреволюційні аристократи. Але — як ми бачимо — і революційна буржуазія, представлена жірондістами, намагалася також одного разу зробити таке саме повстання провінції проти Парижа.

Фінансові дуки так само як і селяне станули також в противенство до пролетарів та дрібних міщан. Це противенство було навіть ще гострішим і ще більше безпосереднє відчувалося. Це не було противенством між робітниками та індустріяльними капіталістами, бо ці не відогравали ще тоді великої ролі. Навіть після революції С. Сімон зараховував ще цих останніх до працюючих клас. Це було противенством до грошового і торговельного капіталу, до шахраїв, скупщиків, спекулянтів і торговців. Не вони були причиною недостачі харчових продуктів, але вони використовували цю недостачу і загострювали і так вже тяжке положення. Цього не треба блище описувати. Скоро вже 5 років, як ми переживаємо те ж саме.

Серед загальної нужди можливість наживи з дорожнечі ставала незвичайно привабливою.

До неї прилучилася також нажива воєнних доставців — від 1792 р. — а також земельних спекулянтів. Національне зібрання вивласнило добра церкви — майже $\frac{1}{3}$ цілої французької земельної посілости. До цього долучено було також добра аристократичних емігрантів, які втікли з Франції, щоби зо-вні поборювати революцію. Також їх земельна власність була сконфіс-

кована. Але ця безмірна маса дібр не стала а ні власністю державі, а ні не була поділена поміж бідних селян, лише пішла на продаж. Це діялося в цілях полегчення фінансової нужди, котра була останнім, що викликало революцію, але революція не тільки її не поборолала, але навпаки збільшила, бо ж селяне не платили більше податків. Користь з продажу конфіскованих дібр мали ті, котрі за невеликі гроші набували землю, часто тільки для того, щоби її поділити і поодинокі парцелі продавати знов і знова по все зростаючих цінах. Фінансовій нужді держави через те мало було полекші, але за те спекуляція добрами прекрасно розвивалася.

При цій нужді, державі не лишалося нічого иншого, як взятися до найлегшого: друкувати гроші. Роспочався випуск революційних паперових грошей і асігнат і скоро він набрав страшних розмірів. Це було новою причиною доріжні, а разом з тим надзвичайно сильного хитання валюти і цін, що знов таки було використовувано спекулянтами і шахраями для своїх цілей.

Так на звалищах старої, февдальної власности росла нова, капіталістична, а ця остання росла вкупі з нуждою в тій самій мірі, в якій все більше набірало сили панування пролетарів. Ця чудна (неприродна) ситуація ясно свічила про те, як мало сама політична влада може змінити вплив економічних законів, коли для цього немає і відповідних суспільних умов. Чейже пролетарі Парижа були голодні, а

„доступ в голодний шлунок находять
льогика юшки і доводи галушок“.

Вони не розбірали, що в даних економічних обставинах є можливе, а що конечне. Вони мали владу і рішили її використати, щоби дійти до тої держави рівности, братерства і загального добробуту, яку їм приобіцяли буржуазні мислителі. А через те, що їм було неможливо змінити продукційний процес, вони старалися змінити поділ вислідів цього процесу при

допомозі своєї влади, засобами, котрі наші часи дали нам змогу так добре пізнати: максимальними цінами, примусовими позиками, що де в чому нагадували наші датки на оборону та подібні примусові заходи, які тоді, при надзвичайному розпорошенні продукції, при бракові статистики, при безсиллі центральної влади супроти громад, ще менше зараджували нужді, ніж тепер.

Що раз сильніше виступала суперечність поміж політичною силою пролетаріату і його економічним положенням. А при цьому під напором війни становишко ставало що раз то гірше. Так влада пролетаріату в своїй роспуці що раз то більше хапалася крайних засобів, кривавого страхіття, терору.

в) Невдача тероризму.

Через комуну революційні дрібні міщане і пролетарі Парижу опанували цілу Францію. Але вони не зважувалися прямо виконувати цю владу і кинути клич: вся влада комуні. Вони знали, що державу можна вдержати і її опанувати тільки за допомогою зборів, що представляли би цілу державу, і через те вони не мали відваги піти проти національного зібрання, конвенту. Вони панували не **без** конвенту, або **проти** нього, лише **через** його.

Подібну політику мусів плянувати також і Ленін, бо інакше було би незрозумілим, через що він дозволив вибори до установчих зборів і через що він їх скликав. Але комуна мала більше щастя ніж він, вона зуміла використати цей важний інструмент, який Ленін першого ж дня з гнівом кинув у кут.

Правда, в конвенті партія гори, яка йшла рука в руку з комуною, була в меншості, але й більшість не складалася виключно з характерних, вірних своїм переконанням політиків. Богато з їх виявили себе нестійкими і непевними. Вони давали впливати на себе парижському осередкові, а там, де цього не вистарчало, щоби спонукати їх голосувати з партією

гори, доволі було вжити супроти них сильного натиску, щоби здобути від них потрібний голос. При допомозі цих молюсків, цього „болота“, партія гори мала більшість в конвенті.

Але в цих тяжких часах, які часто вимагали наглих заходів, не все вистарчало законодавчої діяльності конвенту. А його закони показалися нездатними зарадити суспільному лихові і нужді. Кожний примусовий закон, хоч який строгий, вже через те, що він встановляє певні правила, ставить своїй силі межі і таким чином дає поневоленням зброю, яку вони при певній зручності можуть використати. Кожда політика гніту, котра звертається проти явищ, які глибоко вкорінилися в відносинах і яких через те неможливо викоринити, буває раніше чи пізніше примушеною звільнитися від кайданів законів, які вона сама створила і перейти до беззаконного гніту, до **діктатури**.

Це, а не щось иньше є суттю диктатури, коли під нею розуміється не **стан**, а певну **форму правління**. Це є стан самоволі, що може здійснюватися тільки малим колом не звязаних між собою формально людей, або одною тільки людиною. Кожний більший гурт людей вимагає для своєї спільної роботи певних означених постанов, певного порядку праці, отже він є вже звязаний певними законами.

Типом диктатури як форми правління є **особиста диктатура**. Клясова диктатура як форма правління є безглуздям. Клясове панування без законів є цілком немислимим.

Через те, що закони проти шахраїв, спекулянтів і контрреволюціонерів не помагали, пролетарські елементи хапалися диктатури.

Вже 25 марта 1793 р. мусів конвент встановити „раду громадського добра і загальної оборони“, котра все більше і більше одержувала права абсолютної влади, хоч число її членів було дуже мале. Спочатку число членів було встановлено на 25, опісля зменшено до 9. Її засідання були тайні. Вона контролювала

міністрів і генералів, настановляла і звільняла урядовців і офіцирів, висилала комісарів з необмеженими повноваженнями, загалом могла видавати всі розпорядження, які вона вважала конечними. Всі вони негайно виконувалися міністрами. Правда, вона була відповідальною перед національним зібранням, але це була тільки чиста формальність, бо національні збори тремтіли перед нею. Щоби все таки покласти край безмежній силі ради, було постановлено, що вона повинна бути кожного місяця відновлювана і що її не прислуговує право розпорядження державним майном. Скоро рада громадського добра стала виключним органом партії гори. Чим більше росли її диктаторські повновасті, тим більше підносилася в середині її самої диктаторська сила одної особи: **Робеспієра**.

Знаряддям диктатури було зроблено дві нові установи, котрі могли майже самовільно ділати: поліційна рада — „комітет громадського безпеченства“, і „надзвичайний революційний трибунал“, який мав видавати осуди по справам всіх контрреволюційних змагань і всіх змов на свободу, рівність і суверенність рідного краю. Доволі було підозріння і доносу одного „патріота“, щоби бути засудженим трибуналом на смерть, і то без можливості відклику.

Люї Блян в своїй історії французької революції ось як представляє організацію тероризму:

„Ми находимо невтомний клуб, клуб якобінів, який оживляє своїм духом Париж.“

„Париж, який є поділений на цілий ряд народних зібрань, котрі називаються секціями, дає вислів своїй думки.“

„Комуна, центр секцій, передає національному зібранню вислів думки Парижа.“

„Національне зібрання формулює ці думки в закони.“

„Рада громадського добра переводить їх в життя у всіх галузях: в управі державою, в виборі урядовців, в армії, через комісарів на провінції; в кожній частині республіки через революційні комітети.“

„Комітет громадського безпеченства має своїм завданням вислідити непослушенство.“

„Надзвичайний революційний трибунал спішить його покарати.“

„Такий був революційний механізм.“ (Історія французької революції, Брюсель 1856, II., Стор. 519.)

В самий безглядний спосіб був уживаний цей страшний апарат. Сподівалися, що покінчать з мішочництвом, шахрайством, спекуляцією, коли покарають смертю мішочників, шахраїв, спекулянтів.

Але економічна ситуація менше ніж коли-небудь могла жити надії, що ремісництво або яка-небудь друга ручна робота має золотий ґрунт. І більше ніж коли-небудь кожен, хто не розпоряджав вистарчаючою кількістю грошей, попадав в найбільшу нужду, головню в великому городі. Тероризм не відстрашував від гонитви за грішми, він пхав лише здобування грошей на потайні дороги, і він створив нове джерело збагачення і корупції в **підкупі**.

Чим більше небезпечно було пійматися, тим більше піймані намагалися віддачою частини своєї здобичі підкупити тих, що відкривали їхні вчинки, аби лише ці останні мовчали. І чим більша була нужда, тим більшими ставали спроби з боку поодиноких органів революційної управи створити собі нові джерела доходу шляхом потурання лихові.

Так повставали — не зважаючи на страхіття гільотини — все нові богацтва, на місце покараних смертю повставали нові капіталісти, і голод не зменшався.

Нові капіталісти повставали дуже часто з дрібного міщанства і пролетаріату, з революційних рядів, в яких вони належали до найзручніших і найрухливіших. Звичайно не до найсильніших характером. А одночасно з цим найкращі поміж революціонерами, найбільше вірні і самовіддані, гинули в вічних боротьбах на границях краю і в горожанських війнах.

Таким чином ряди революційного пролетаріату винищувалися з двох сторін — через смерть найліпших і через перехід найзручніших до класи експлуататорів.

В обох напрямках тратив пролетаріят свої найенергійніші елементи.

Решта ставала щораз більше несміливою і байдужою. Вже чотири роки тягнулася революція, котра приносила користь, деколи і багатство, селянам і фінансістам, але котра не заспокоїла, а, навпаки, радше збільшила голод пролетарів, що найбільш завзято і самовіддано боролися, і котрим врешті вдалося взяти в свої руки владу у Франції. Також і найкровавіший тероризм не поліпшив їхнього положення. Чого ж могли вони ще сподіватися від політики? Сумніви, зневіра, утома почали вкрататися в їхні лави.

При цьому панування парижської комуни ставило до них як найбільші вимоги. Ми бачили, що сила секцій полягала на тому, що всі громадяне постійно брали участь в їх роботах, на тому, що секції безстанно засідали і, поскільки це було можливо, полагоджували самі всі адміністраційні і політичні справи.

На довший час це було неможливе. Пролетарі і дрібні міщане секцій мусіли чейже також займатися продуктивною працею, бо з чого ж вони інакше мали би жити? Випадковою працею, котра все переривалася, довго не проістнуєш. Як довго горів в них революційний вогонь, як довго вони сподівалися від революційної політики економічного добробуту, так довго могли вони погодитися з економічною нуждою, що їм загрожувала. Чим більше вони почали сумніватися, тим більше вони замість шукати порятунку в політиці, шукали його в продуктивній праці.

Вони що раз більше і охотніше дозволяли звужувати поле діяльності секцій і годилися на те, щоби державна адміністрація переходила в руки платних урядовців, завдяки чому пізніше була заведена бюрократична централізація імперії. А одночасно прийшло й те, що в самих секціях багаті люде і їх прихильники, яких вони оплачували в тій чи другій формі, все більше і більше зискували на кількості через те, що для цього було в них більше часу, ніж у револю-

ційних пролетарів і дрібних міщан, зайятих своєю працею, так що повстала небезпека, що перші здобудуть кінець-кінцем більшість.

Ознакою занепаду революційної діяльності секцій, є постанова конвенту від 9. вересня 1793 р., якою обмежено число тижневих засідань секцій до двох і призначено кожному, хто жив з праці своїх рук, 2 франки від засідання. Але зріст втоми від зборів не був тим задержаний.

Разом з тим змінилися також відосини поміж масами і провідниками. В зростаючому періоді революції маси пхали наперед нерішучих провідників, додавали їм енергії і віри в перемогу. Такі відносини поміж масою і її провідниками є правильними скрізь там, де народний рух з успіхом розвивається. В революційних ситуаціях провідники є завжди більше нерішучі ніж маси через те, що вони більше, ніж ці останні зважують всі можливості, ясніше бачуть всі труднощі.

Але тепер провідники опинилися в такому становищі, в котрому вони, щоби вдержатися, щоби не впасти, потребували що раз то все нової напруженої діяльності мас, тоді, як ці останні все більше піддавалися втомі і зневірі. Тепер мусіли провідники попихати маси, мусіли їх піддержувати, старалися їх запалити. Таке становище в народному рухові вказує, що йому бракує внутрішньої сили, що він її або ще не здобув, або вже втратив.

Щоби запалити маси, пануючий режим мусів на зверх здаватися сильним, мусів ці маси підбадьорювати і, таким чином, покривати недостачу в соціальних і економічних здобутках. Такий результат повинен був мати кривавий терор.

Це стало новим поводом до продовження системи тероризму, ба навіть, до його збільшення.

Врешті в такому ж напрямку ділала зростаюча нервозність маючих владу, котрі чули, що втрачають ґрунт під ногами. З зневірою росло огірчення не супроти самих тільки класових ворогів, але й також

супроти близьких але трохи відмінних відтінків власного табору. Керуючі кола відчували що раз більше, що кожда хиба, кожда помилка могла стати згубною.

Дурниці робиться завжди, під час революції більше як в звичайних часах, бо пристрасти розпалюються більше ніж коли, і зовсім нові відносини нагло приносять за собою і нечувані труднощі.

Ознакою зростаючого періоду революції є те, що вона безупинно йде своїм шляхом, не зважаючи на всі дурниці. В стадії підупаду, навпаки, вже найменша помилка може стати повною грізної небезпеки.

Чим більше керовники революції почували непевність свого становища, тим завзятіше різні тактичні напрямки поборювали себе взаємно, тим потрібнішим здавалося кожному з них насильно поборювати другі, щоби в той спосіб рятувати революцію.

Поміж членами гори з самого початку були противенства між віруючими (хочай і не церковно віруючими) і атеїстами, між філістерськими пуританами і зухвалими гуляками, між очайдухами і поміркованими. Це не перешкоджало їхній одностайній спільній роботі. Але коли ці напрямки почали поборювати себе з такою заїлістю, що вживали одні проти других терору, це було вже ознакою наглого підупаду революції. Її доля була вирішеною вже тоді, коли фракція Робесп'єра гербетистів як „ультрареволюціонерів“ а дантонистів як „скорумпованих“ і „поміркованих“ поставила перед революційний трибунал і добилася того, що вони знайшли ту саму долю на гільотині (март 1794), яку вони перед кількома місяцями приготували жірондістам.

Хоч ці терористичні заходи самі були ознакою підупаду революції, однак вони з свого боку прискорювали цей підупад через те, що творили розлам в парижській комуні і робили прихильників гільотинованих ворогами революційного уряду. Одночасно з цим комуна, через зростаючу байдужість мас, була примушена функції, котрі довгий час сповняли секції, від цих останніх поволі відбирати і передавати дер-

жавним урядовцям. Поліція, а саме політична поліція, опинилася тепер в руках двох центральних установ, котрі розпоряджали дійсною державною владою — конвентської ради громадського добра і ради громадського безпеченства. Поліція була всемогутнім знаряддям всемогутнього уряду, а одночасно з публично організованої функції секцій все більше і більше перетворювалася на тайну. Тайна поліція була невидимою силою, яка тяжіла в державі над кождим.

Але даремне старалися забезпечити себе пануючі кола цими терористичними заходами. База, на якій вони спиралися, ставала що раз вузчою. Вони могли себе тільки тим вдержати, що збільшували терор і всемогутність поліції, але досягали тим тільки того, що тепер всі, почувши себе загроженими, з'єдналися для розпучливої оборони перед пануючими, яка врешті вдалася, бо в рішачучому моменті можновладці не мали нікого за собою.

Крапоткін, великий поклонник парижської комуни під час революції, отже, ні в якому разі не її противник, описав цей повний грізних наслідків шлях тероризму дуже добре. В 67. розділі своєї книжки про французську революцію під назвою „Терор“ каже він м. и. слідуюче:

„Найбільш темним моментом (попри вніншну війну) був настрій на провінції, головно на полудні. Безглядна масова різня так контрреволюційних провідників, як також і ними одурених, до якої бралися, по перемозі, місцеві якобіни і делегати конвенту, поширила таку глибоку ненависть, що тепер скрізь йшла боротьба не на життя, а на смерть. А через те становиско ставало щораз трудніше, так, що ніхто, а ні в краю, а ні в Парижі не вмів порадити нічого кращого, як скрайніх методів безоглядної помсти.“

Це доводить він кількома прикладами, а дальше вказує на те, як Робесп'єр почував себе змушеним підносити тероризм до найвисшої міри.

Люї Блян думає, що Робесп'єр сам хотів якось вийти з цієї системи тероризму, згубні наслідки якої він відчував. Але він не знав иншого шляху, яким

він міг би позбутися терористів у власних рядах, крім шляху боротьби з ними засобами ще більш безоглядного терору. Люї Блян каже:

„Робеспієр хотів примусити тремтіти тих, перед котрими тремтів цілий світ. Він повзяв одважний плян, вбити їх власною зброєю, тероризм вбити тероризмом“. (Історія Французької революції, II, ст. 748).

Можна сперечатися, чи такі були дійсно мотиви Робеспієра. Певно те, що він перепер закон від 22. преріяля (10. червня 1794), котрий скасував останні юридичні гарантії для політичних обжалованих. Вони були позбавлені оборонців перед революційним трибуналом, доходження керувалося лише приписами „здорового людського розуму“, а присуд — „совістю судді“, його розсліdom, який би він не був.

Вже 24. лютого 1794 р. заявив Робеспієр:

„Хочуть опанувати революцію при допомозі юридичних викрутасів. Змови проти республіки трактуються як процеси поміж приватними людьми. Тиранія мордує, а свобода церемониться. А карний закон, укладений самими змовниками, є підставою, на якій їх судять.“

Єдина кара, яку можна було признати, була кара смерти. Вона мала трафити також й тих, котрі ширили „фальшиві вістки в цілі роз'єднання або викликання безпорядків в народі, нищили мораль, або затроювали суспільну совість.“ Але в таких виразах означається кожним правительством кожний вияв громадської думки, що видався би опозиційним.

До цього Крапоткін заважає:

„Видання цього закону означало ніщо инше, як проголошення банкрутства революційного уряду... І в дійсности вплив цього закону від 22. преріяля був той, що через шість тижнів прийшла контрреволюція.“

На підставі цього закону було відразу покарано смертю 54 особи.

„Так починав новий закон, котрий скрізь називали законом Робеспієра, свою діяльність. Він відразу зробив тероризм зненавидженим в Парижі.“

Зараз після того відбувся масовий процес проти 150 обжалованих, яких трьома чергами було покарано смертю.

„Неварто задержуватися довше на цих карах смерті. Досить того, коли скажемо, що від 17. квітня 1793 р., від дня заложення революційного трибуналу, до 22. преріяля IV. року (10. червня 1794 р.) то-б-то на протязі 14 місяців, парижський трибунал засудив на смерть 2607 осіб, від хвили видання нового закону цейже суд на протязі тільки 46 днів, від 22. преріяля до 9. термідора (27. липня 1794), покарав смертю 1351 осіб.“

„Парижський народ тремтів перед цими катівськими возами, на яких возили засуджених на гильотину, яку кожного дня ледви встигали опорожнити пять катів. Не було вже цвинтарів, де можна було би поховати жертви, бо коли для цієї цілі відкривали що раз то новий цвинтар в котрійсь з робітничих частин міста, — підносилися енергійні протести.“

„Симпатії робітничого населення Парижа звернулися тепер на сторону жертв і то тим більше, що богачі втікли за кордон, або ховалися у Франції і головним чином тільки бідні ставали жертвами гильотини. В дійсности поміж 2750 жертвами гильотини, яких кількість встановив Люї Блян, тільки 650 походили з богатих класів. Потайки навіть говорили, що в раді безпеченства засідав рояліст, агент з Бацу, котрий підбурює до кар на смерть, аби таким чином викликати ненависть до республіки.“

„Певне те, що кожда нова масова кара на смерть того рода приспішувала повалення яковинського режиму.“

Цілий світ почував себе загрозеним Робеспієром і його людьми і цілий світ збирався проти його, — „ультрарадикальні“ і „помірковані“, жірондісти і партія гори, терористи і мирно настроєні, пролетаріят і буржуазія.

Власть Робеспієра упала зараз, при першій спробі тих, які були ним загрозені, показати йому свої зуби. Його заклик до мас 9. термідора не найшов потрібного відгону. Він упав. Одночасно з тим впала також послідня тінь влади парижської комуни, яка так довго держалася. Революція вернула назад до тої основи, яку давали економічні умовини, до панування буржуазії.

5. Традиція тероризму.

Повалення Робесп'єра було ознакою найгіршого розвалу — морального розвалу, спричиненого тим, що пролетарі і дрібні міщане залишили ту партію, яка повинна була заступати їхні інтереси, а залишили її через те, що вони не рішались за неї боротися і через те, що вони почули себе свободними від важкого ярма, коли врешті покладено було кінець страшним катуванням.

Однак цей сумний кінець пішов скоро в забуття. Єдине, що залишилося в пам'яті революційних пролетарів і дрібних міщан і то не тільки в Парижі — це був спомин про той великий час, коли вони своїми повстаннями опанували конвент, а через його Францію, наймогутнішу державу того часу, котра могла не тільки чинити опір цілій Європі, але навіть в певному моменті над нею панувати.

Чим сумніші часи настали для пролетарів, дрібних міщан і загалом для революціонерів під солдатським пануванням Наполеона, а особливо після його повалення, під ярмом земельних і фінансових магнатів, тим більше плекали революціонери ці великі традиції.

Тільки дуже невелика горстка людей студіює історію за-для наукових цілей і в науковому дусі, тоб-то, з ціллю найти причинову зв'язь в розвитку людства, щоби поставити її в безперечний зв'язок з цілістю інших досліджених вже зв'язків; або, кажучи іншими словами, здобутий вже світогляд поглибити і таким чином дійти до ясного пізнання і трієвих засад.

Вихідною точкою кожної науки являються практичні цілі, а не стремління до філософичного знання. На це вказує нам м. и. вже самою своєю назвою така абстрактна наука як геометрія, бо геометрія не означає нічого іншого, як уміня міряти землю.

Так само вихідною точкою історії була практична ціль: прославлення предків, щоби таким чином заохотити молоде покоління йти їхніми слідами. Але тому,

що при цьому мали на ввазі не пізнання, а політичний або моральний вплив, то не вважалося конечним строго додержуватися істини; охоче перебільшувалося, щоби збільшити вражіння, не страхалися теж видумок. Фальшування історії є таке ж давне, як само писання історії.

Загально відомо, що така форма представлення історії існує ще й до сьогодні. Вона вважається особливо цінним ділом, як вершок патріотичного мишлення.

В дальшому практична ціль історичного опису опреділялася тим, що він став засобом для обґрунтування за допомогою старих звичаїв, угод та договорів претензій поодиноких держав або окремих місцевостей, станів або родин в середині тої чи іншої держави. І ця галузь історіографії давала цим фальшивникам історії багату поживу. Так, напр., право на більшу частину майна і влади католицької церкви, так римських пап, як і поодиноких єпископів, монастирів і орденів, було обґрунтовано фальшивими документами.

Фабрикація фальшивих документів вийшла з моди з того часу, коли вміння писати і читати перестало бути привілеєм певних вибраних кол. Але, що історична „наука“ все ще вміє, коли треба, давати яке хочете обґрунтування тій чи іншій історично-правній претензії, показує нам та зручність, з якою останніми роками було „науково“ доведено історичні права різних воюючих країв відповідно до їх апетитів.

Але найважливішим практичним зужиттям історії є не наука для нащадків, не запал геройськими вчинками предків, навіть не обосновання певних юридичних претензій, лише збільшення сили того, хто вміє використовувати для себе досвід минушини.

Це збільшення сили може бути подвійного роду.

З одного боку може кожен збільшати свої інтелектуальні сили через те, що він **вчиться з історії**, то-б-то, досліджує успіхи й неуспіхи своїх предків, і з

цього пізнає, що в данному випадку сам він повинен, а чого не повинен робити.

Іменно **в справі війни** наука з історії дала великі практичні результати. Ледви чи є хоч один великий полководець, котрий не був би добре обзайомлений з воєнною історією і котрий не вчився би від своїх попередників.

Тяжче використовувати науку історії **в політиці**. Тут доводиться мати до діла з більшими людськими масами, як в війні, з окрема в давних війнах. І ці маси не є безвольним знаряддям в руках всемогутнього провідника, навпаки, вони дуже своєвольні і не все можна на них числити. І нарешті відносини, з якими має до діла політик, далеко більше ріжнородні і мінливі, ніж умови військової справи. Але й в воєнній справі, котрій властиві більш прості і можливі до перегляду відносини, може прийти до фатальних наслідків, коли науку історії зведеться до бездушного наслідування минувшини, замість того, щоби використати її з метою доцільного пристосовання здобутих з вивчення історії загальних засад до особливостей того чи іншого данного випадку. В політиці ріжниці в соціальних умовах і ситуаціях поодиноких країв і часів — далеко більші і трудніші до пізнання, так що шаблонове наслідування фактів минувшини, оперте лише на зверхній схожості певних ситуацій, більше шкодить, ніж приносить користи, радше затемнює, ніж прояснює зір для пізнання дійсного фактичного стану і його потреб.

Отже в політиці віддавна люди мали дуже мало змоги дійсно чомусь навчитися.

Але більшій частині політиків, коли вони займаються історією, ходить далеко менше про науку, як про щось зовсім інше. Таким чином ми приходимо до другого роду збільшення сили за допомогою історії.

Кожда з сучасних клас і партій знаходить свою аналогію в минувшині, котра знала — так само як і наші часи — боротьби поміж визискующими і визискуваними, маєтними і позбавленими маєтку, аристокра-

тами і демократами, монархістами і республіканцями. Ці класи і партії минувшини, звичайно, повстали серед обставин, які сильно різняться від сучасних, вони часто означають щось зовсім іншого, ніж відповідні явища пізнішого часу. А проте в політиці явища сьогодняшнього дня прирівнюється до явищ минувшини, до їх здобутків і невдач. Для пропаганди певного напрямку означало завше велике збільшення сили, коли він міг вказувати на те, яких великих успіхів добилися його попередники. І не в меншій мірі означало побільшення сили, коли він міг показати противній стороні, що його попередники потерпіли крах.

Це витворювало дуже живий інтерес до студій історії, але ні в якому разі не викликало інтересу до історичної правди. Також й тут ми находимо один з тих моментів, котрі спонукують до фальшування історії. Письменники кожної партії стараються представити своїх предків в можливо ясному, а ворогів в можливо темному світлі.

Серед практичних потреб, з яких повстає історичний дослід, лише ті є вільними від тенденції до фальшування, котрі родять бажання **учитися** з історії. Це веде до стремління ясно пізнати причини не тільки самих лише **успіхів**, але також і **неуспіхів** попередників своєї власної партії, отже віддати їх на суд безоглядної критики. В цій точці ми бачимо перехід до чисто наукового потягу за правдою, за дослідом історії в цілі заспокоєння потреби в установленні в ній причинного звязку.

Всі інші практичні потреби, що ведуть до писання історії, розвивають нахил знизити його до простого творення легенд. На щастя тепер цьому протиділяє критика противної сторони, яка слідкує за кожною такою спробою. Так безцеремонно, як за часів творення евангелій, сьогодні вже не можна поводитися, хіба що під час режиму стану облоги та цензури. Але навіть при найвисшому стані народньої освіти і при

необмежених свободі преси нема недостачи в перекрученому та однобічному представленні історії.

Звичайно, не треба думати, що при цьому завше грає роллю свідоме стремління забаламутити читача. В дуже багатьох випадках сам історик помиляється через свій партійний фанатизм і вузьку партійну обмеженість, котрі не дають йому бачити річи такими, якими вони були.

А це тим більше можливе, коли джерела історіографії самі часто повстають з боротьби партій, суспільні ж відносини завжди надзвичайно заплутані, так що навіть найбезстороніший дослідник не легко може зорієнтуватися і все мусить себе питати: що є істина?

Слушно каже Ліссагаре у вступі до своєї „Історії комуни“:

„Хто розказує народові фальшиві революційні легенди — навмисне чи з неучтва, — дурить його історичними дитирамбами, є таксамо каригідним, як і географ, що начеркує фальшиві карти для мореплавателів.“

А все ж таки я знаю партійних товаришів, дуже славних, чесних товаришів, котрі вважають своїм святим обов'язком супроти революції дурити народ фальшивими „історичними дитирамбами“ на честь большевизму.

З другої сторони: як тяжко навіть для найбільш совісного описувача серед бурі назначувати на карті всі скелі, котрі щойно пощастило оминати. Революції, котрі розковують всі пристрасти, в яких йде боротьба не на життя, а на смерть, природно ще більше, як інші історичні явища, несуть на собі печать партійних освітлень і поглядів. І рівно ж зрозуміло, що найбільш могутня розгонова сила і найбільш пристрастний вислів великої французької революції, парижська комуна з своїм тероризмом, викликала так багато як найзавзятіших суперечок. На неї вказували контрреволюціонери, щоби показати і запламувати все паскудство революції. Революціонери вважали своїм обов'язком її боронити. Вони не вдовольнялися тим, щоби розглядати тероризм

як особливу форму революції, яка належала до минувшини і яка не мусить повторитися в будуччині. Вони не вдовольнялися також й тим, щоби пояснити цей режим, виходячи з тих особливих умов, серед яких він повстав. Ні, вони чули себе примушеними пропротиставити осудові — похвалу, бачити в тероріві хоча й страшний, але неминучий засіб визволення поневолених кляс.

Навіть Маркс розраховував ще 1848 р. на переможну силу революційного тероризму, мимо того, що вже тоді він ставився дуже критично до традицій 1793 р.

В „Новій Рейнській Газеті“ він вдруге висловлюється в користь тероризму. В числі від 13. січня 1849 р., писав він про повстання мадярів, революційну ролю котрих він перецінював:

„Перший раз в революційному русі 1848 р., перший раз від 1793 р. зважилася окружена переважаючими контрреволюційними силами нація протипоставити положливій контрреволюційній люті — революційний запал, білому тероріві — червоний. Перший раз від довшого протягу часу находимо ми дійсно революційний характер, мужа, що зважився піднести рукавичку розпучливої боротьби в ім'я свого народу, котрий з'єднав в своїй особі Дантона і Карно — Людвика Кошута.“

Вже перед тим, в числі від 7. листопаду 1848 р. писав Маркс з приводу упадку Відня:

„В Парижі буде завдано юнській революції убійчого протиудару. З перемогою „червоної республіки“ в Парижі, армії з середини поодиноких країв ринуть до границь і перейдуть їх і тоді покажеться ясно дійсна сила поборюючих себе партій. Тоді ми пригадаємо собі юнь і жовтень (замирення Відня Віндішгрецом) і крикнемо також:

горе переможеним!+)

Безрезультатна різанина юньських і жовтневих днів, нудне жертвенне свято лютневих і мартовських, каннібалізм самої контрреволюції, переконають народи, що є лише один спосіб вкоротити, полегчити, сконцентрувати страшні смертельні корчі старого суспільства, криваві муки народження нового, є лише один спосіб — революційний тероризм.“

+) В оригіналі надруковано великими, товстими літерами.

До практичного випробування цих поглядів не прийшло. Але все таки ми находимо серед революціонерів зростаючу внутрішню суперечність. Як що студії над минувшиною пхають їх до оборони тероризму, то це стоїть в противенстві з впливаючим з обставин теперішности — як ми це побачимо пізніше — зростом їх гуманности, їх відразою до катування людей, або загалом до нищення людського життя. І ця гуманність в практиці є сильнішою, ніж почерпнуті з історичних книжок теоретичні переконання.

Про юльських революціонерів 1830 р. писав, напр., Берне в своєму шостому парижському листі:

„Вони перемогли скоро, але ще скорше все вибачили. Як лагідно відповідав народ на заподіяні кривди, як скоро він їх забув! Він завдавав ран своєму ворогові лише в одвертій війні, на полі бою. Безборонних полонених не вбивано, збігців не переслідувано, тих, що ховалися не вишукувано, підозрілих залишено в спокою. Так поводить ся народ!“

Таксамо великодушно, як 1830 р., поводитися і парижські революціонери в лютому 1848 р., і навіть під час страшної юнської боротьби того ж року воюючі робітники доказали найвищий героїзм і непохитну витривалість, але не жажду крови. Її виявили лише їх переможці в найжахливіший спосіб. Не тільки самі солдати, лють яких брехливими відомостями про мнимі жорстокости повстанців було доведено до точки кипіння, але також і інтелігенти. Лікарі не хотіли перевязувати ранених революціонерів. Про юнську боротьбу завважує Маркс в своїй знаменитій статті в „Новій рейнській газеті“ слідуюче:

„Наука не існує для плебея, котрий поповняє невинуватий, нечуваний злочин, скоро він зважився стати до боротьби за себе, а не за Люї Филипа або пана Марраста.“

Обурення проти цих ганебних вчинків, ось під впливом чого Маркс написав зазначені вище думки про тероризм.

Огірчення, посіяне юнською боротьбою 1848 р., вплинуло опісля на робітників Парижа, коли вони в

1871 р. здобули політичну власть під час другої комуні. Богато з них боролось ще в 1840 р. Можна було сподіватися, що тепер настане день помсти, день тероризму, пророкований Марксом.

Але сам він стверджує в своєму творі про комуну („Горожанська війна у Франції 1871 р.“):

„Від 18. марта аж до входу версальських військ в Париж, пролетарська революція лишилася чистою від всіх тих насильств, на які так багаті революції, а найбільше контрреволюції „вищих клас.“ (3. вид., стор. 38.)

Тут находимо ми рішучу відмову тероризму, котрий показується як відзнака революцій „вищих клас“ в противенстві до революції пролетарської.

Недавно характеризовано моє становище супроти большевизму як зраду Маркса, котрого революційний вогонь був би напевне довів до большевизму. Як доказ цього наводилося одну з марксівських думок про тероризм 1848 р.

Ми бачимо тепер, що зрада Маркса, яку нібито мав поповнити я, була ним же самим dokonана вже 1871 р. Поміж його першим а другим поглядом лежали два десятиліття як найінтензивнішої духової праці, якої плодом був „Капітал“.

Хто в питанні тероризму хоче покликуватися на Маркса, той не має права спиратися на його погляди 1848 р., а залишати в стороні його міркування з 1871 р.

Як Маркс так само і Енгельс в 1870 р. дуже мало одушевлялися тероризмом. 4. вересня 1870 р. писав він Марксові:

„Під пануванням страхіття ми розуміємо панування людей, котрі наводять страх; навпаки, це є панування людей, які самі є дуже перестрашені. Терор, це здебільшого **безкорисні жорстокости** для самозаспокоєння людей, які самі мають страх. Я переконаний, що вина за тероризм 1793 р. майже виключно паде на переляканих буржуа, що удавали з себе патріотів, на малих дрібних міщан і на голоту, яка робить свої діла підчас терору.“ (Листування між Марксом і Енгельсом, IV, 379, 380.)

Маркс мав повну слушність, коли з задоволенням вказував на те, що друга парижська комуна була вільна від всіх тих насильств, на які так богата була перша. Насильства, котрі були зроблені в Парижі підчас її повстання не можна класти на її рахунок. Цим одначе ще не сказано, що ідея тероризму не грала ніякої ролі в середині самої комуні і що її було закинута всіма її членами. Цього ні в якому разі не було.

Ми постараємося вияснити це докладніше і перевести при тому порівняння поміж парижською комуною 1871 р. а совітською республікою. Часто бо ця остання покликується на першу як на свій первовзір і виправдання. І Фридрих Енгельс заявив в своєму вступі до третього видання „Горожанської війни у Франції“ Маркса, що парижська комуна була диктатурою пролетаріату. Вже для цього самого слід приглянутися, як виглядала ця диктатура.

6. Друга парижська комуна.

а) Повстання комуні.

Совітська республіка 1917 р. як і парижська комуна 1871 р. є наслідком війни, плодом мілітарної катастрофи. І першу і другу несе на своїх плечах революційний пролетаріат.

Але цим, власне, і вичерпується схожість поміж ними обома.

Більшовики здобули силу, щоби взяти політичну владу в свої руки через те, що вони були поміж російськими партіями тими, які найбільш енергійно домагалися мира, мира за всяку ціну, сепаратного мира, не журячися тим, як склалася би через те загальна міжнародня ситуація, чи допомогли би вони тим перемозі і світовому пануванню мілітарної німецької монархії, до улюбленців котрої їх довгий час зараховувало так само, як індійських або ірландських повстанців та італійських анархістів, чи ні.

Зовсім иншого роду була поведінка французського радикалізму в війні 1870 р., після повалення Наполеона і проголошення республіки, після поставлення німецького домагання на анексію Ельзас-Льотарингії. Здавалося, що в боротьбі третьої республіки з союзними монархами Німеччини почала відживати ситуація 1793 р. з її боротьбою першої республіки проти союзних монархів Європи. Знову віджили традиції того часу і знову, як і тоді, пролетарський Париж був тим войовничим елементом, котрий найбільш завзято і енергійно домагався продовження війни в цілі рятуння єдиної і неділимої республіки.

Тим часом селяне 1870 р. не були тими, що в 1793 р. Як що перші і ненавиділи Париж і тільки з нехиттю терпіли його панування, то все ж таки вони були одушевлені конечною потребою відкинути ворога рідного краю через те, що його перемога загрожувала їм поверненням фєвдального визиску, зворотом здобутих церковних і емігрантських дібр.

Для селян 1870 р. такої небезпеки від побіди Прусії не було. Так взяли серед них гору інтереси власної дзвіниці, в світлі котрих втрата Ельзас-Льотарингії здалася їм меншим лихом ніж спустошення та тягарі війни. За винятком самих ельзас-льотаринців, які розпучливо до останнього моменту боронилися проти відлучення від Франції, поміж селянами і людноістю дрібних міст Франції дуже швидко в бігу війни здобували ґрунт думки про мир. Ці думки повставали в супереч до радикального, войовничого Парижа, вони стали бойовим кличем реакції і монархістів.

Як в 1917 р. в Росії, так також в 1871 р. у Франції партія мира, партія воєнної втоми взяла гору над сторонниками продовження війни. Але ідея миру скріпила в 1871 р. не найбільш радикальних поміж радикалами, лише найбільш реакційних поміж реакціонерами.

8. лютого 1871 р. було вибрано національне зібрання, щоби заключити мир. Воно нарахувало 200 республіканців, а супроти того поверх 400 монархістів.

„Майже ціла провінція домогалася: „миру за всяку ціну“. Париж, навпаки, гукав: „війна не на життя, а на смерть“. Він вибирав . . . тільки людей, котрі мали доручення виступати за продовженням війни і ні в якому разі не допустити, щоби мир було куплено ціною відступлення території.“ (Людвиг Дюбрей, Комуна, Париж, Жіль Руффі)

12. лютого зійшлося національне зібрання в Бордо, 1. марта дало свою згоду на мировий договір, 516 голосами проти 107. Майже половину з цих 107 становили представники Парижа.

Національне зібрання було обране тільки для закінчення мира. Тільки з огляду на це виборці голосували. Велику більшість реакціонерів в ньому належить приписувати не ворожості проти республіки, лише все пересилуючій потребі в мирі. З закінченням мира скінчилися і повновластя національного зібрання. На його місце повинно було бути обране нове, яке мало вирішити питання про конституцію. Ці вибори були, мабуть, випали би цілком инакше, як вибори до національного зібрання в Бордо, бо республіка ні в якому разі не зустрічала такої загальної неприхильности, як продовження війни. І справді, вибори до громадських рад, які відбулися 30. квітня 1871 р. в цілій Франції, дали велику республіканську більшість. Але власне через те, що тодішні „зубри“ з національного зібрання цього боялися, вони причепилися за свої мандати.

Якби вони не розкололися, вони проголосили би себе установчими зборами і без сумніву відбудували би монархію. Половина з їх були легітимісти, сторонники династії, яка до 1830 р. вважалася у Франції за законну. Друга половина — орлеаністи, оборонці династії, яка була встановлена революцією 1830 р. на місце попереднього предковичного королівського роду. Цей розлам урятував республіку, але не охоронив Парижа перед спільною ненавистю обох фракцій. Французська республіка не мала жадної иншої міцної опори, крім Парижу. І сила цієї опори безліч разів

показалася від 1879 р. Не можна було й думати про реставрацію монархії, доки Париж не був зовсім розбитий.

Що раз то все більше ремствували провінціялісти проти Парижа, проти розпущеного, безбожного, войовничого, республіканського Парижа, не кажучи вже про його соціалізм. З перших же засідань давало національне зібрання як найголосніший вияв цій своїй відразі до Парижу. Героїчний Париж, котрий що-йно видержав страшну п'ятимісячну облогу, присвятивши себе обороні рідного краю, було тепер високими „батьками краю“ обплывувано в як найлютіший спосіб.

Понизити Париж, відібрати йому будь-яку самоуправу, позбавити його становища як столиці краю, і нарешті обезброїти, щоби могли з повним безпеченством перевести монархістичний переворот, ось що було найважливішим завданням національного зібрання і голови вибраної ним ексекютиви — Тієра.

З цієї ситуації повстав конфлікт, який привів до вибуху парижського повстання.

Воно, як бачимо, було цілком іншого роду, ніж державний переворот большевиків, котрі черпали свою силу з потреби мира, котрий мав за собою селян, котрий в національному зібранні не бачив проти себе монархістів, лише соціал-революціонерів і соціал-демократів-меньшевиків.

Так само, як різні були вихідні точки большевицької революції і другої парижської комуни, так також були різні причини їх обох.

Большовики прийшли до влади через добре підготовлений державний переворот, який доставив їм за одним ударом цілий державний механізм, який вони зараз же як найенергічніше і найбезоглядніше використали для політичного і економічного подолання своїх противників — всіх своїх противників — навіть пролетарських.

Навпаки, повстання комуни ні для кого не було більше несподіваним, як для самих революціонерів. І

для великої їх частини цей конфлікт був зовсім небажаним.

І Правда, наслідком революційних традицій тактика підготовленого збройного повстання мала багато прихильників серед парижан. Поміж соціалістами блянкісти були її головними представниками. Багато разів підчас облоги робили вони і другі по якобінському настроєні елементи спроби повстань, але при цьому не находили вони потрібної піддержки, так, що ці спроби раз-у-раз розбивалися.

Так, під вражінням капітуляції Метца 31. жовтня вони розпочали були повстання, щоби добитися вибору парижського громадського представництва, комуни, розпочали не з соціалістичних, а з патріотичних мотивів, в інтересах більш енергійного ведення війни, так, як це зробила перша парижська комуна 1792—1794 року.

Частині національної гвардії, вірній урядові, вдалося без найменшого кровопролиття задушити повстання тому, що правительственні війська зустрічались з дуже малим опором. Щоби зміцнити свою позицію, правительство зарядило на 3. листопада народне голосування в Парижі. За уряд було подано 558000 голосів, а проти його не цілих 63000.

Не краще повелось прихильникам акції за всяку ціну і 22. січня, хоч вони завзято боронили дуже популярний тоді в Парижі патріотичний клич продовження війни. Правительство саме проголосило неминучість капітуляції, що мало наслідком страшне обурення революціонерів, котре кінчилося більш кріваво ніж повстання 31. жовтня, та котре разом з тим було задушено без особливих зусиль.

Ці неуспіхи змучили, розчарували, ослабили прихильників акції. 18. марта вони ще не були приготовані до нового повстання. Прихильники ж соціалістичного інтернаціоналу були, навпаки, від початку проти всякої спроби повстання. Скоро після повалення Наполеона вересневою революцією писав Маркс Енгельсові (6. вересня 1870):

„Саме я сів, щоби Тобі написати, коли приходить Серайє і заявляє, що він виїздить завтра з Лондону до Парижа, але щоби там задержатися ледви кілька днів. Головна ціль: поладити там (в парижській федеральній раді) справи з інтернаціоналом. Це тим більше конечне, що сьогодні ціла „французська секція“ рушає до Парижу, щоби там робити дурниці від імені інтернціоналу. „Вони“ хочуть звалити тимчасовий уряд, закласти парижську комуну, назначити П'ята французьким послом в Лондоні і т. д.“

„Сьогодні я одержав від федеральної ради в Парижі проклямацію до німецького народу (яку я висилаю Тобі завтра), вкупі з негайним проханням до генеральної ради, випустити новий маніфест спеціально до німців. Це мав я запропонувати ще до сьогоднішнього вечора. Будь такий добрий, можливо як найскорше, вишли мені мілітарні гльоси (відзиви) про Ельзас-Льотарингію англійською мовою, які підходили би для маніфесту.“

„Федеральній раді (в Парижі) я все відповів сьогодні докладно, і одночасно піднявся непріємної праці відкрити їм очи на дійсний стан справ.“ (Листування між Енгельсом і Марксом, IV, стор. 330.)

Мені було зроблено закид, що я є „здегенерованим епігоном“ Маркса.

Револуційна вдача і вульканичний темперамент були би його без сумніву загнали в табір большевиків. Ми тут бачили, як цей вульканичний темперамент в часі революції вважав своїм першим завданням „неприємну працю“, „відкривати очи на дійсний стан річей“ своїм товаришам, і що той самий темперамент, помимо всього вульканизму, в певних обставинах зміг пляновану революційну акцію назвати мало одушевляючим іменем дуниці.

Енгельс відповів Марксові 7. вересня:

„Що-йно відійшов Дюпон. Він був тут цілий вечір і дуже лютився з приводу чудесної парижської проклямації. Те, що Серайє їде туди, переговоривши попереду з Тобою, його почасти заспокоює. Його погляди в цій справі зовсім ясні і слухні: використання здобутої завдяки республіці свободи для організації партії у Франції; активний виступ, як що буде для цього нагода після того, як організацію партії буде вже переведено; задержання інтернаціоналу у Франції аж до заключення миру“.

10. вересня відповів на це Маркс:

„Скажи Дюпонові, що вповні годжуся з його поглядами“.

Отже не **акція**, а **організація** видавалася для цього вульканичного темпераменту найважливішим.

В цьому здержаному змислі і провадив свою діяльність інтернаціонал у Франції. Менш від усього стремів він до того, щоби розпочати якусь необачну акцію.

Наведу лише один приклад. 22. лютого на засіданні парижської федеральної ради інтернаціоналу поставив один з членів внесення, улаштувати 24. лютого, в річницю революції 1848 р., **мирну** демонстрацію. Навіть ця мирна демонстрація показалася для більшості федеральної ради дуже невчасною з огляду на напружене положення. Перш за все виступив проти цього Франкель, який домагався, щоби хвилево всю силу було ужито на організацію пролетаріату і на студії найпильніших економічних питань, головним чином питання про виплату відрочених підчас облоги чиншів за помешкання і питання про безробіття. Представники інтернаціоналу в національному зібранні, Мальон і Толєн, повинні були повідомити національне зібрання про бажання робітників.

На внесення Франкля федеральна рада постановила демонстрації не улаштувати, а дозволити поодиноким членам самім вирішати, чи мають брати вони в ній участь.

Все це свідчить, що ніякої справжньої потреби в повстанні не відчувалося.

Воно не було викликане революціонерами, а їхніми ворогами. Конечність війни довела до того, що пролетаріат було прийнято в національну гвардію і озброєно. Такий стан видавався елементам, котрі купчилися навколо Тієра — землевласникам, фінансовим дукам, верхам бюрократії і армії — необчислимою в своїх наслідках небезпекою. Після підписання мира ніщо не видавалося їм більш пильною потребою, як

обезброєння пролетарської частини парижської національної гвардії. Це повинно було початися з одібрання їм гармат.

Привід до того, що в руках національної гвардії опинилися гармати, дали німецькі можновладці, поведінка котрих була „тою искрою, від котрої спалахнула порохова бочка“, як слушно сказав Буржен. (Жорж Буржен, Історія комуни, Париж, 1907, стор. 43.)

Безмірність в використуванні перемоги лежить в суті воєнного ремесла. Завдання полководця полягає не тільки на тому, щоби перемогти, але й також в тому, щоби побитого ворога безглядно переслідувати аж до повного його розбиття і деморалізації. Але іншого роду завдання державного мужа, який, підносячись по-над перемогою, мусить мати на увазі умовини майбутнього співжиття з нинішнім ворогом.

Обидва ці погляди майже в кожній війні стають в противенство один до одного. Наслідки є фатальними, як що мілітарний погляд на властивости ведення війни здобуде вплив і на політику. В 1866 р. Бісмаркові пощастило, хоча й з великими труднощами, взяти гору над мілітарним способом думання. Але власне успіхи 1866 р. дали пруському генеральному штабові видатне значіння, котре безконечно збільшилося побідами 1870 р. Бісмарк вже не міг нічого проти цього зробити, він мусів не тільки поступитися перед мілітарним способом думання, але й його власний політичний розум був ним збаламучений і затемнений.

Тому домагання анексії Ельзас-Льотарингії, яке продовжувало війну на цілі місяці, кинуло Францію в обійми Росії і приготувало сучасний погром Німеччини.

Але Ельзас-Льотарингія була все ж таки на якийсь час економічно і стратегічно реальним здобутком. Але цим не вдоволилися, а намагалися додати до цього ще й пониження Парижа, цього зненавидженого німцями центру опору проти їхньої армії, і накинули французам 26. дня лютого постанову про вхід німець-

ких військ 1. марта в Париж і обсаду Елісейських полів.

Коли 27. лютого ця відомість стала відомою парижанам, вони відповіли загальним криком обурення і закликом до зброї, аби силою відкинути ворога краю. Майже всі куріні національної гвардії заявили свою готовність піти за цим кличем.

Лиш інтернаціоналісти знова показали свою зимну кров. Як шкочливим здавалося їм в данному моменті повстання проти внутрішнього ворога, так само згубним видавалося їм повстання проти ворога краю. Вони заклинали центральний комітет національної гвардії залишити всяку спробу збройного опору, який міг мати в своїх наслідках тільки повторення юнської різні і затоплення республіки в крови парижських робітників. Вони запропонували, щоби національна гвардія, замість ставити збройний опір, окружила би німців кордоном, який би їх цілком відділив і ізолював від парижського населення.

В останньому моменті центральний комітет дав себе переконати, і належить дякувати інтернаціоналові, що надута пиха німецьких переможців не спровокувала одного з найжахливіших в світовій історії вуличних боїв. Не німецькі, лише французські солдати мали бути тими, що улаштували парижському пролетарятові кількома тижнями пізніше ту кроваву баню, котрої так тоді побоювалися.

При здачі Парижа 28. січня цілий воєнний матеріал військ, що стояли в городі, було присуджено переможцеві, за винятком зброї національної гвардії. Не тільки їхні рушниці, але також і їхні гармати, які доставила їм не держава, а місто Париж.

Коли німці війшли в Париж, уряд не постарався про те, щоби заховати ті гармати, які стояли в районі, котрий мав бути зайнятий переможцями. Для нього було більш бажаним, щоби ними заволодів ворог краю, аби лише цим було ослаблено ворога внутрішнього. Але національна гвардія була обережна і заховала

заздалегідь гармати, в кількості 400, в тих частинах города, до яких німці не мали доступу.

Після заключення миру найбільшою турботою правительства було дістати в свої руки ці гармати. З цього повинно було початися обезброєння пролетарської частини парижської національної гвардії.

Національне зібрання загрозило обезголовити і обезстоличити (*décapiter et décapitaliser*) Париж. Для цієї цілі воно постановило не засідати в Парижі. З великими труднощами пощастило Тієрові переконати його в тому, щоби воно дало свою згоду на перенесення місця свого осідку недалеко Парижа, до Версалу — з Бордо, де воно було досі. 20. марта хотіло воно зійтися у Версалі. Вже перед тим воно повинно було одержати запевнення, що від Парижа йому нема чого боятися. Тому 18. марта було призначено конфіскацію гармат.

Тієр вважав найрозумнішим викрасти їх потайки, а не відбирати їх відкрито, гвалтом. О 3-ій годині вночі, коли цілий Париж спав, декільки полків обсадили Монмартр, де гармати стояли без всякої сторожі, і намагалися їх забрати. Але на превелике диво забули взяти з собою потрібних для цього коней. За ними мусіли що-йно посилати, а в межичасі пронюхали це парижане, скоро, з хвилини на хвилину почав зростати натовп, котрий закликав салдатів залишити гармати. Це мало успіх. Військо, яке жило з парижським населенням, воювало вкупі з ним проти ворога, яке разом з ним вссало погорду до бездарних генералів, браталося тепер з народом і національною гвардією. Генерал Леконт, який дав наказ стріляти до безборонної маси, досяг тим лише того, що його власне військо звернулося проти його, арештувало і розстріляло його.

Цей розстріл належить до терористичних актів, в яких обвинувачували комуну. До цього додають ще також розстріл генерала Тома, якого було зловлено цього ж ранку 18. марта в цивільному вбранні серед

натовпу, коли він робив якісь записки. Його покарано як шпіона. Вже 28. лютого якогось поліційного агента, котрого застукали, коли він робив свою шпійонську службу, було кинуте в Сену, де він і втопився.

Ті, котрі ці вчинки беруть на карб комуни, забувають, що ці останні мали місце тоді, коли ще комуни не було. Але в цьому не можна теж обвинувачувати і парижське населення. Кожде з цих вбійств було dokonano не цивільним населенням, а військом. Вони були відзнакою не пролетарського способу думання, лише способу думання мілітаризму, який звик не дуже церемонитися з людським життям. І ті приятелі людства, котрі обурювалися на солдатів за розстріл їхнього кровожадного генерала, нічого не говорили би проти того, коли би ті ж самі солдати розстрілювали жінок і дітей.

„Замість того, щоби розстрілювати жінок і дітей, його власні салдати розстріляли його самого (генерала Леконта). Вкорінені звички, які прищеплювалося солдатам під нагаєм вогонь робітництва, самозрозуміло не тратяться в тому моменті, коли ці солдати переходять на сторону робітників“. (Маркс, „Горожанська війна у Франції“, стор. 38.)

Поскільки національна гвардія брала участь в цих вчинках, вона мала на меті не допустити до проливу крові. Дійсно, вона, часами з небезпекою власного життя, добилася того, що з арештованих обуреними солдатами офіцерів було вбито лише вище зазначених, решті ж дано було змогу втікти.

19. марта центральний комітет національної гвардії негайно протестував проти того, немовби то він був чим-небудь причасний до цих вище згаданих кровавих вчинків. В заяві, яка була поміщена в офіційальному органі комуни від 20. марта, поміж иншим говориться:

„Ми заявляємо з обуренням: кровавий бруд, яким стараються оплюгавити нашу честь, являється низькою підлотою. Ніколи ніхто з нас не ухвалював засудів смерті, ніколи національна гвардія не брала участі в поповнюванні якогось злочину“.

Це був сильний осуд не тільки обвинувачуючих, але також і тих вчинків, яких ініціативу закидувалося національній гвардії.

Через перехід військ на сторону народу, урядові лишилося тільки два виходи: або піти на поступки обуреним масам, з ними пертракувати, або втікти. Тієр не хотів нічого знати про переговори, він втік в безголовлі разом з своїм урядом з Парижа і з поспіхом забрав всі ті війська, котрі ще не були заражені повстанчим духом. Він віддав навіть всі форти Парижа, між ними і головний форт Валерійської Гори (Mont Valerien).

Коли парижане були би переслідували Тієра, можливо, що їм було би вдалося взяти владу в свої руки. Уступаючи з Парижа війська були би не ставили найменшого опору. Це підтвердили опісля їхні генерали. Тоді була можливість утворення нового правительства, яке, звичайно, ще не могло провести соціалізму — для цього ще не були дозріли відносини. Але воно могло би розв'язати національне зібрання і перевести вибори нового з програмою: зміцнення республіки, самоврядування громад, включаючи і Париж, заступлення постійного війська міліцією. В той час комуна не ставила більших вимог. І цю програму можна було перевести в життя при даних відносинах Франції.

Але Тієр відступив без перешкод. Йому дозволено забрати свої війська, реорганізувати їх в Версалі, підняти в них духа і зміцнити.

Втеча міністрів нікого так не заскочила як парижан. Не було ніякої організації, котра зараз заняла би місце утікаючих можновладців і могла би взяти провід в подіях. Ще ранком 19. марта був Париж без якого-будь правительства. Через фактичний стан справ місце правительства заняв центральний комітет національної гвардії, організація без твердої програми і без ясної тактики. Він відразу зняв з себе відповідальність тим, що довірив всю владу одній людині, Лілліє, якому передано було головне ко-

мандування в Парижі. Це був найменш придатний чоловік, якого собі тільки можна подумати, — п'яниця, про якого не знати, чи

„був він більше дурнем чи зрадником, чи навпаки. Цей чоловік на протязі 48 годин наробив стільки, скільки можна було зробити за цей час грубих промахів і неоправних помилок . . . Але цей нещасливий вибір Ліллів був зрештою лише показчиком, характеристичною ознакою цілої ситуації.“ (Дюбрей, Комуна, стор. 283.)

Що-йно 3. квітня було рішено виступати проти Версалью. Але те, що 19. марта було би принесло певний успіх, стало причиною загину 3. квітня. Надія, що солдати знов перейдуть на сторону парижан так як 18. марта, гірко завела. Парижська національна гвардія зустріла завзятий і переважаючий опір, який її відкинув назад. Відтоді вона змушена була обмежитися на обороні, на обороні проти цілої Франції. Тоді вже був рішений її кінець. Але з цього моменту парижське повстання стало чисто пролетарським. До цього часу хиталися широкі кола буржуазії, чи не стати їм на його сторону. Тепер вони полишили пролетаріатові самому вести боротьбу.

Зовсім инакше, як 18. марта 1871 р. в Парижі, відбулося повстання 7. листопаду 1917 р. в Петербурзі. Воно було приготоване революційним комітетом, який організував сили робітників і солдат для наступу на правительство, котре тоді в Петербурзі таксамо мало, як Тієр в 1871 р. в Парижі, мало за собою сили.

Звичайно, негайна обсада всіх позицій влади в столиці не була би рішила перемоги большевиків, якби в цілій державі відношення сил не уклалося би для них краще, ніж в 1871 р. для Парижа.

Коли Керенський втік до Гатчини так, як Тієр до Версалью, він не міг розрахувати на селянство, котре стояло би за ним. Селянство а разом з ним і армія перейшли в Росії на сторону революціонерів, які здобули столицю. Це дало їхньому режимові силу і тривалість, котрої бракувало парижському повстанню.

Однак до цього режиму долучився також економічно-реакційний елемент, яким парижська комуна не була обтяжена. Її диктатура пролетаріату ніколи не опиралася на селянські ради.

б) Робітнича рада і Центральний Комітет.

Парижська комуна і совітська республіка основно ріжнилися в своїх вихідних точках. Не менше також в своїх органах та методах.

Правда, парижська комуна знала також організацію, яку можна прирівняти до ради робітничих і солдатських депутатів. Її становище остільки було подібним до становища російської революції, що перша так само як остання прийшла після деспотичного режиму, котрий не допускав ніяких масових публічних політичних організацій і котрий ще назадовго перед своїм розгромом забороняв професійні організації.

Як російські робітники в 1905 і 1917 р., так і французькі робітники після 11. вересня 1870 р. не мали сильних політичних і професійних організацій, котрі могли би зробити їх способами до одностайної боротьби. Це була, як ми бачили, одна з причин, яка спонуковала Маркса так дуже бажати, щоби робітники використали перш за все нову республіку для своєї організації і науки і щоби таким чином вони стали зрілими до панування, а не для того, щоби передвчасно змарнувати свої сили в переворотах, які навіть в найбільш корисному випадку не обіцували їм тривалого панування.

Але коли вони прийшли до влади не шляхом перевороту, а завдяки накиненій їм пробі сили, вони мусіли подбати, як зарадити недостачі політичної і професійної організації тими помічними засобами, які було в них під руками.

Для російських робітників такі засоби було дано в організації великих підприємств.

„Сучасна індустрія перетворила малі робітні патріархального майстра в велику фабрику промислового капіталіста. Робітничі маси, скупчені в фабриці, організуються по солдатськи. Їх, як звичайних солдатів промисловости, віддається під догляд цілої гієрархії підофіцерів та офіцерів.“ (Енгельс — Маркс, „Комунистичний маніфест“.)

„Промислові солдати“ тої чи іншої фабрики потрібували лише замінити настановлених капіталістами під-офіцерів і офіцерів виборними, і фабрична організація ставала клясовою організацією фабричних робітників. Так прийшли пролетарі Росії до заведення робітничих рад. Вони в відношенні до партії і професійної організації більше розвинених країв не являються якоюсь вищою формою пролетарської організації, лише часовим помічним средством за браком згаданих організацій.

Парижські робітники не розпоряджали цим помічним средством. Парижська промисловість була здебільшого люксовою, а не масовою промисловістю. Ще в часі другої комуни переважали в ній „малі робітні патріархального майстра“, тим часом як „великої фабрики індустріального капіталіста“ майже цілком бракувало, в противенстві до промисловости в Росії, особливо Петербурга. Російська держава виявляє свою економічну відсталість в незначнім розвитку промисловости, в малому числі промислових робітників супроти селян. Але те, що там є з капіталістичної промисловости, має всі найновші типові ознаки великого підприємства.

Парижські робітники мусіли хапатися за друге помічне средство, яке мало заступити їм брак потрібної політичної і економічної масової організації; вони нашли його в **Національній гвардії**.

Революція 1789 р. довела до того, що в цілій Франції, а з окрема в Парижі, народ озброївся. Це озбрєння служило двом цілям. Нищі кляси, пролетарі і бідніші дрібні міщане, озброювалися і організувалися для повстань. Революція не принесла їм того, чого вони потрібували, і по фактичному стану справ,

й не могла їм принести. Звідси й їхнє постійне змагання збройними повстаннями гнати революцію все далі і далі.

Иншим було положення буржуазії, капіталістів, заможних дрібних міщан і більш-менш добре сітуованих інтелігентів. Революція 1789 р. принесла їм те, чого вони потребували; вони озброювалися і організувалися для оборони здобутого на два боки — так проти реакційних сил, які хотіли відреставрувати февдальний абсолютизм, як і проти нищих верств, які нетерпеливо напірали що раз більше вперед. Їх збройною організацією була власне національна гвардія.

В цих революційних боротьбах перемогла буржуазія, а разом з нею укріпилася організація національної гвардії, як оборона посідаючих клас, яка сама іменувала своїх офіцерів і супроти правительства мала певну самостійність.

Найвищого значіння досягла національна гвардія підчас юльського королівства, 1830—1848 р. Але вона не змогла його врятувати, і показала себе в 1848 р. дуже ненадійною. Наполеон III. після свого перевороту позбавив її самостійности, а саме права вибору офіцерів. А протє він не зважувався знести її зовсім.

Прийшла війна 1870 р., прийшли перші поразки. Знов отчизна була в небезпеці, збудився дух 1793 р., традиції переможної боротьби проти цілої Європи під клічем *levée en masse*, збройного повстання цілого народу.

Під напором цієї ситуації законодавчий орган в Парижі, 11. серпня, на внесення Жіля Фавра прийняв закон, який перемінив національну гвардію з організації горожанської оборони на загально-народне рушення. До 60 старих курінів національної гвардії в Парижі, які було набрано з посідаючих клас, долучилися тепер 200 нових курінів бідніших клас, які навіть одержали право іменувати своїх офіцерів.

Таким чином нові куріні національної гвардії в Парижі стали дійсними організаціями пролетаріату.

Новий закон про це поширення національної гвардії являвся вислідом не дозрілої розваги, а наглого переляку. Скоро самі батьки перелякалися своєї дитини, і тоді постановили вони вжити всіх заходів, щоб не дати їй зміцнитися. Не було сили, яка перешкодила би парижському пролетаріатові озброюватися, але військова влада Парижа під командою Троші зробила все, що було можливо, аби не дати національній гвардії зорганізуватися в боездатне військо. Цим вони зраджували свій рідний край, але вони боялися парижських робітників більше, ніж солдатів Вільгельма.

З початком облоги находилося в Парижі 100 000 лінійних військ і 100 000 мобілізованих гвардійців. Коли припустити, що з більше ніж 300 000 національних гвардійців 200 000 були боездатні, то разом була армія в 400 000 чоловік, яким німці, які були розкинені на широкій простороні перед Парижем, ніколи не могли протиставити більше, як половину.

Часу для вишколення національної гвардії було досить — аж від серпня місяця.

Отже супроти німців, головнокомандуючий Парижа мав в своєму розпорядженні велику перевагу; коли би йому вдалося проломити в одному місці залізний обруч, яким було замкнено Париж, то для німецької армії були би дуже малі надії виграти війну.

Але передумовою всього цього було своєчасне мілітарне вишколення національної гвардії. А цього саме і боялися. Краще було програти війну і віддати Ельзас-Льотарингію ворогові.

Парижане це почували і тому була в них така ненависть до можновладців, які зрадили Францію.

Коли впав Париж, а національне зібрання було обрано і його ненависть проти республіки і проти столиці в найбільш провокаційний спосіб вийшла на світло денне, тоді парижане зрозуміли, що вони йдуть на зустріч дуже тяжкому конфліктові. Єдина сила, на якій вони могли спертися, була національна гвардія.

Вже підчас облоги революційні куріні стояли в тісному звязку поміж собою, тепер вони злучилися в один союз, в федерацію, і через те їх називали федералістами.

15. лютого зійшлися вперше делегати революційних курінів, щоби радити над справою федерації. Вони встановили комісію для вироблення статутів, які були предложені другим зборам 24. дня лютого. Але збори були тоді, коли боялися вже приходу німців, занадто схвильовані, щоби могли радити. Засідання було перервано, щоби взяти участь в революційній демонстрації на плаці Бастилі.

В слідуючих днях повстав тимчасовий центральний комітет національної гвардії, що було конче потрібним з огляду на очікуваний прихід німців, щоби запобігти безголовлю. До дефінітивної організації привело доперва зібрання делегатів 3. дня марта. Було постановлено обрати центральний комітет національної гвардії, складений з представників від 20 районів Парижа, по три від кожного. Двоє з цих представників обиралося легіоновою радою, третій начальником куріня легіону. Куріні одного району творили разом легіон. 15. дня марта зібралися обрані як постійний центральний комітет і замінили існуючий досі тимчасовий комітет.

Через те, що цей центральний комітет був обраний національними гвардіями, можна його назвати солдатською радою. Але він був обраний пролетаріатом і пролетарськими близько йому стоячими національними гвардіями, бо куріні богачів не брали в ньому участі. По відомостям центрального комітету, 18. дня марта з 260 курінів парижської національної гвардії, 215 стояло на його стороні.

Отже постільки була це певного роду робітнича рада. Через те також можна його порівнати з центральним комітетом робітничих і солдатських рад. Але мимо цього парижська комуна не була радянською республікою.

Коли 18. дня марта правительство втікло і залишило державну владу не обсадженою, ця остання силою самого факту перейшла до рук центрального комітету. Це була єдина організація в Парижі, яка ще користувалася загальною повагою, хоч всі її члени були зовсім невідомі люде.

19. дня марта центральний комітет зібрався на раду, що робити. Як це звичайно буває, так також і цим разом формулювали питання як „або-або“, в той час, коли була би на місці формула: „як те, так і друге.“ Так, напр., соціалісти широко спорили над питанням — чи реформа, чи революція, замість сказати собі, що боротьбу за реформи і стремління до революції належить вести в той спосіб, щоби один з цих рухів не виключав другого, а, навпаки, підпирав би його.

19. дня марта в центральному комітеті одні домагалися походу на Версаль, другі щоби звернутися з відозвою до виборців, щоби було вжито рішучих революційних заходів. Так наче б то кожен з цих кроків не був потрібний і один з них виключав другий. Центральний Комітет рішився спочатку тільки на один з цих кроків, він здавався йому найбільш потрібним: він хотів показати, що на стороні парижського повстання стоїть більшість виборців і таким чином хотів надати повстанню можливо більшу моральну вагу. Це була зовсім слушна думка, але було би ще більше правильно моральний авторитет загального права голосування, протиставлений ворогові, який старався опертися на армію, зміцнити за допомогою військової сили.

Якнайскорші вибори до комунальної управи Парижа на основі загального права голосування, до яких цісарство не допускало парижан, були, звичайно, справою невідкладною. Зараз після знесення цісарства, в вересні 1870 р., парижські робітники добилися у нового тимчасового уряду запевнення, що скоро почнуться вибори до комуни. Недодержання цієї обіцянки не мало причинилося до заворушень підчас облоги.

Повстання 31. дня жовтня і 22. дня січня відбулися під кличем: „хай живе комуна“!

Тому як найскорше розписання виборів до комуни ставало конечним. Вибори було призначено спочатку на 22. марта, опісля на 26. Центральний комітет вважав себе лише часовим заступником представників народа, обраних на підставі загального і рівного виборчого права.

„Journal Officiel de la République Française sous la Commune“ від 20. марта оголосив горожанам Парижа:

„Через три дні вас покличуть до свободних виборів парижського громадського представництва. Після того ті, яких лише скрайня потреба примусила взяти владу в свої руки, складуть свої тимчасові повновластя в руки представників, обраних народом.“

Представники центрального комітету не спинилися на обіцянці: після того, як уконституовалася комуна, центральний комітет передав їй свою владу 28. дня марта. Він навіть удавав, що зовсім розвяжеться. Але комуна на цьому не настоювала і таким чином він існував далше при комуні, як частина її військового апарату. Це не сприяло упрощенню справ і уодностайненню воєнного командування, але центральний комітет ніколи не намагався порушити засади, що верховна влада прислуговує вибраним загальним голосуванням. Він ніколи не підносив претенсій, що вся влада повинна належати робітничим і солдатським радам, то-б-то, в данному випадкові центральному комітетові.

В цій точці була, отже, парижська комуна повним противенством російської совітської республіки.

А проте Фридрих Енгельс писав 18. дня марта 1891 року, в день двацятьлітньої річниці парижської комуни:

„Ви хочете знати, панове, як виглядає диктатура пролетаріату? Пригляньтесь парижській комуні. Це була диктатура пролетаріату.“

Бачимо, що Маркс і Енгельс в жадному разі не розуміли під цією диктатурою знесення загального, рівного виборчого права або демократії загалом.

в) Якобіни в Комуні.

26. дня марта було обрано 90 членів комуни. Між ними 15 членів правительственої і 6 буржуазно-радикальної партії, котрі стояли в опозиції до правительства, але були проти повстання.

Совітська республіка була би ніколи не дозволила, щоби подібні контрреволюційні елементи виставляли себе як кандидатів, не говорити вже про допущення їхніх виборів. Комуна, відповідно до своєї пошани до демократії, не робила найменших перешкод виборіві своїх буржуазних противників.

Як що їх праця в комуні скоро скінчилася, це залежало від них-же самих. Товариство, в яке вони попали, їм не відповідало, і вони поспішили з ним розпрощатися. Деякі ще перед зборами вибраних, другі в перших днях комуни. Виступлення їх, а також деякі подвійні мандати зробили потрібними додаткові вибори, які одбулися 16. дня квітня.

Велика більшість членів комуни стояла по стороні повстання. Між тим поміж революційними членами комуни навіть не всі були соціалісти.

Більшість становили звичайні революціонери. Багато з їх керувалося принципами 1793 р., традиціями якобинства. Деякі, як напр. Делеклюз і Піа, вже в 1848 р. належали до відновленої тоді партії гори, не мало з них, позбавлених завдяки політичній боротьбі свого звичайного професійного зарібку, стало професійними змовниками і революціонерами. Старі між ними жили цілком в традиціях минувшини і зовсім не цікавилися новими відносинами і поглядами.

„Другі, молоді, були часто грубими, властними людьми, без твердих засад, часами героями фраз, котрі бавилися тепер в повстання, як перед тим бавилися в війну, розкидали порожніми словами і на цьому задовольнялися. Революціонізм і тих і других був звернений лише на зверхні форми, був поверховим і навіть у кращих з них обмежувався на самому лише теоретизуванні.“

Такий осуд про них доброго революціонера Дюбрейля. (Комуна, ст. 332).

Більша частина серед їх не розумілася зовсім на соціалізмі, не мало з них ставилося до його просто вороже, передусім Делеклюз. Не можна їх назвати буржуазними політиками в тому змислі, наче б то вони заступали інтереси посідаючих кляс. Навпаки. Вони стояли по стороні нисчих кляс, так само стреміли до їхнього панування, як це робили і члени партії гори в 1793 р. Але так само як ці останні, вони не могли вийти понад буржуазні власницькі і правні відносини, і постільки творили вони буржуазний елемент. Це була більшість серед революціонерів комуни. Лише мало з них належало до робітництва. Поміж ними находимо покараних урядовців, аптекарів, винахідників, адвокатів, а перш за все журналістів.

Від якобінів відрізнялися блянкісти — числом 7, між ними сам Блянкі, який одначе не міг зайняти в комуні свого місця. Як мало блянкісти були приготовані на повстання 18. марта свідчить те, що Блянкі незадовго до повстання виїхав з Парижа для поправки свого здоров'я. 17. дня марта його було арештовано в Фіжак (Департаменті Лью).

Блянкісти погоджувалися з якобінами в змаганні, через повстання нисчих кляс опанувати Париж, а через його і Францію методами і средствами гвалтовного режиму. Але вони перевищали якобінізм в своїй свідомості, що цього панування не досить, щоби визволити визискуваних, як його не буде використано для того, щоби створити цілком новий суспільний лад. Отже, вони були соціалістами. Але у них все політичний інтерес переважав над економічним. Вони не студіювали економічного життя, не старалися набути систематичного економічного знання, що прикривали вони вигідним і часто після них повторюваним всякими неуками виправдуванням, що вони не хотять дати себе зашнуровати в якусь догму. Вони не хотіли „дати себе одурити“ — „пересудами“ і „шкільними супереч-

ками“. Як що пролетаріят буде у влади, він буде знати, що має робити. Головне завдання, це дати (створити) йому цю владу і засобом до цього вважали вони підготоване повстання.

Бідою їх було тільки те, що повстання, які вони приготовляли, все не мали щастя. А одно, щасливе, застало їх неприготованими.

Тим часом блянкістська наука не ставила великих вимог до багатства думки, а вимагала лише негайного чину, акції. Вона дуже притягаючо впливала на людей діла. Мимо цього вона находила поміж інтелігентами, а саме поміж студентами, більшу прихильність, ніж поміж робітниками.

Числове відношення цих елементів в партії блянкістів того часу стає ясным, м. и., з слідуячого. 7. дня листопаду 1866 р. в одному з парижських кафе було застукано поліцією тайне зібрання блянкістів і учасників його було арештовано. Було їх 41, з них кожен подавав своє заняття. Нараховано поміж ними 14 ремісників, 4 торговельних помічників, 13 студентів, 6 письменників, 1 адвоката, 1 ремісничого майстра, 1 рантіє, 1 самостійного купця. Число студентів було би ще більше, але 7. дня листопаду ще не скінчилися ферії і багато студентів ще не приїхало до Парижу.

Це зібрання було характеристичне для блянкізму не тільки своїм складом, але також своєю ціллю.

В вересні 1866 р. відбувся в Женеві конгрес інтернаціоналу, і блянкісти були на його запрошені. Блянкі заборонив брати участь в конгресі, але двох делегатів, адвокат Прото і урядовець Гумберт, все таки туди поїхали. Це викликало велике заворушення в таборі блянкістів. Бо до його традицій належала диктатура не тільки пролетаріату, але також і провідника в партії. Обидва роди диктатури були по суті тісно між собою звязані. Вперше від часу існування блянкістської організації було поступлено наперекір наказові голови партії. Досі кождий такий наказ сліпо виконувалося. І опісля також цього придержувалося.

Засідання від 7. листопаду було скликано з метою поставити Прото перед суд. Але заки прийшло до рішення, засідання було розбито; поодинокі члени змогли втікти, серед них і сам Прото, інших, як ми бачили, було арештовано. (Порівн. Ш. да Коста, Блянкісти, Париж 1912, стор. 17—22).

Поміж блянкістами комуни ми знов находимо адвоката Прото, а також двох з арештованих 7. листопаду: адвоката Тридона і студента Рауля Ріго. Серед інших вибраних Блянкі був юристом і медиком — він студював обидві науки, — Ед — аптекарем і Ферре — рахівником.

В цілій фракції блянкістів ми находимо тільки одного робітника, мідника Шардона.

Серед вибраних в комуну членів інтернаціоналу, двоє стояли в звязку з блянкістами: відливач Дюваль і студент Вейан.

Бачимо, як сильно серед блянкістів переважали інтелігенти.

В середині самої комуни якобіни і блянкісти ледви чи займалися економічними питаннями. Війна проти Версалью, поліція в Парижі і боротьба проти церкви, — це були завдання, яким вони посвячували себе. Також останню боротьбу вели вони так само, як і воєнну проти Версалью, поліційну проти його союзників в Парижі, — за допомогою методів насильства — чи то проти людей, чи то проти їхніх виразів.

г) Інтернаціоналісти в Комуні.

Третю групу в комуні творили члени інтернаціоналу, в числі 17 душ, майже виключно прудоністи.

Прудонізм стояв в самому рішучому противенстві до блянкізму і якобінізму. Терористичний режим в 1793 р. був для його не гідним наслідування, а відстрашаючим прикладом. Він бачив дуже ясно слабкість режиму і неминучість його неспіху. Він розумів, що саме здобуття політичної влади пролетаріатом нічого не змінить в його клясовому положенню, не

знищить його поневолення, що цього можна досягти не політичним, а тільки економічним переворотом. Все це спонукувало прудонізм ставитися з недовір'ям до блянкістських методів повстання і тероризму, але не менше також і до ідеї демократії. Парижський пролетаріят здобув вже її в лютневому повстанні 1848 р., а що він з того мав?

Прудонізм був перенятий глибоким недовір'ям до політичної визвольної боротьби пролетаріату, до його участі в політиці.

Нині висовується знова подібні погляди і представляється нам їх як найновіші здобутки соціалістичної думки, продукти досвідів, яких Маркс не знав і не міг знати. А проте це лише нові варяції старих думок, що мають вже більше як пів століття за собою і які Маркс сам поборював і подолав.

Правда, нинішня інтерпретація цих поглядів показує одну малу зміну. Але через те вони ще не стали більш слухними. Прудон показував безсильність **політики** в справі визволення пролетаріату, котре може бути здійснене тільки в наслідок економічного перевороту. Нині проголошують безсильність **демократії**, яка буцім то нездатна визволити пролетаріят як довго він нидіє в кайданах капіталізму.

Але коли економічне визволення мусить попереджати політичне, тоді логично всяка політична діяльність пролетаріату, якого б роду вона не була, є безхосенною.

Тоді, як блянкізм односторонно і виключно мав на увазі тільки політичну боротьбу проти державної влади, прудонізм так само односторонно і виключно шукав засобів, якими пролетаріят сам міг би визволитися економічно, без допомоги державної влади.

Через те блянкісти закидали прудонізові, що він знеохочує робітників, здержує їх від боротьби проти другого цісарства, під яким він сам (прудонізм) процвітав. Також Маркс обвинувачував Прудона, що

„він залицяється до Л. Бонапарта, що на ділі старається він виправдати його перед французьким робітництвом“ (в його зазиві від січня 1865 р., надрукованім в німецькому виданні „Злидні філософії“, 2. накл., ст. XXXII).

Але за те у прудоністів через те, що для них економічний момент був в першій лінії міродайний, далеко гостріше, ніж у блянкістів проявилася свідомість класового противенства поміж пролетаріятom а буржуазією і розуміння того, що пролетаріят має визволитися тільки власними силами. Коли ці останні були в високій мірі партією студентів, то прудоністи творили за часів другого цісарства дійсну робітничу фракцію.

Коли в 60 роках робітничий рух збудився всюди зі свого мертвого сна, в який він попав через реакцію після 1848 р., і коли творився інтернаціонал робітників, то у Франції прудоністи були першими, що прилучилися до нього — вистарчаючи для Блянкі підстава, як це ми бачили, заборонити своїм прихильникам участь в ньому.

В інтернаціоналі вони пізнали нову для їх практику і нову теорію, котра відкинула їх від одностороннього прудонізму тим скорше, що власне в часі закладання міжнароднього робітничого союзу помер їх провідник Прудон (19. січня 1865 р.), а у Франції повстали нові умови для класової боротьби.

Прудон хотів чисто економічного робітничого руху без політики. Такий рух міг би бути лише тоді, коли би він відмовився від всякої боротьби, котра могла би привести його до конфлікту з державною владою. Цілком мирні засоби і кооперативні товариства, вимінні банки, каси взаємної допомоги мали би визволити робітників. Такі думки були можливі в Парижі, якого промисловість, як вже сказано, мала ще дуже мало великоіндустріальних рис, де капіталіст-визискувач представлявся робітникам більше в формі фінансового капіталіста, що бере проценти, та купця, котрий ніс на ринок продукти праці, ніж в формі промислового підприємця.

В інтернаціоналі пізнали французькі прудоністи великий англійський промисловий капіталізм і робітничий рух, котрий йому відповідав і котрий клав головну вагу на боеві економічні організації, на професійні спілки, страйки, про які Прудон і знати нічого не хотів.

Над цією практикою стояла теорія, котра спиралася на як найглибшому розумінні законів сучасного суспільства і загалом громадського життя, теорія, яка була відома і зрозуміла дуже невеликій кількості членів інтернаціоналу, але якої творець завдяки своїй духовій висшості наповнював своїм духом цілу діяльність інтернаціоналу.

Теорія Маркса подолала так односторонність прудонізму, як і блянкізму. Разом з прудонізмом признавала вона, що економічні відносини являються основними, і що без їх зміни ніяка політична зміна, якої форми вона не була би, не в стані визволити пролетаріату. Але не в менший мірі признавав Маркс конечну потребу здобуття державної влади, щоби зломити панування капіталу і аби перевести конечно потрібні економічні зміни в цілях визволення пролетаріату.

Основне значіння економічного чинника здобуло у Маркса зовсім иншого характера, ніж у Прудона. В його очах економія робила політику не зайвою, а навпаки потрібною; від неї залежав характер і вислід політичної боротьби і її обратного впливу на економію. Самі ж економічні відносини він розглядав як постійно йдучий наперед процес, який, як політичний результат, робить сьогодні можливим, а завтра неминучим те, що вчора було ще неможливим.

Студії над економічними відносинами і тенденціями і пристосовання до них даних політичних цілей і методів — ось в чому полягало для його відношенням поміж економією і політикою. Натомість блянкісти і прудоністи цілком нехтували таким історичним розумінням. Для їх завдання полягало не в тому, щоби в кожному даному моменті на основі досліду економічних відносин розслідувати, що є можливим і що потріб-

ним, лише в тому, щоби найти спосіб, котрий при всіх обставинах, при всіх історичних і економічних умовах давав би бажаний їм вислід. Найшли соціялісти відповідний спосіб, тоді є вони в стані перевести соціалізм, де лише схочуть. Нам здавалося, що за допомогою марксизма ми подолали вже цей спосіб думання, але нині він знову пишно зацвів. Знов чи то в Москві, чи то в Будапешті не питають, яка політика можлива і потрібна при даних економічних умовах, лише виходять з того погляду, що через те, що соціалізм бажаний пролетарям негайно, завданням соціалістів скрізь, де вони приходять до влади, є переводити його в життя. Їх завдання полягає не в тому, щоби розслідити, чи це можливо і поскільки можливо, а в тому, де найти той камінь мудрости, той універсальний лік, що при всяких обставинах міг би створити соціалізм. І думають, що мають питання вирішеним через проголошення диктатури на основі радянської системи. Підчас другого французького цісарства блянкісти думали, що відкрили камінь мудрости в повстанні, а прудоністи у виміновому банкові.

Завше лише не багато людей вповні розуміло Маркса. Теорія Маркса вимагала занадто великої праці думки і занадто великого підпорядкування особистих бажань і потреб пізнанню об'єктивних відносин. А проте, загалом, вказані Марксом і Енгельсом засоби, шляхи і цілі кінець-кінцем завше здійснювалися через те, що за них говорила логіка фактів.

Так, також поміж французькими інтернаціоналістами марксіський спосіб думання помалу витиснув прудонівський.

Як тільки у Франції віджив робітничий рух, професійні організації і страйки стали неминучі. Цісарство старалося направити цей рух на законні, не політичні шляхи і дозволило в 1864 р. на творення професійних організацій, як також переводження страйків — в тому самому році, коли було закладено інтернаціонал. Його члени — прудоністи — були не тільки

примушені йти в купі з наново відживаючим робітничим рухом, але відносини поставили їх, як найбільше визначних представників економічних інтересів робітничої класи, на чолі її організації і рухів. Це неминуче повело до того, що вони мусіли попасти в конфлікт з державною владою. Так прийшли вони на шлях політичної боротьби, боротьби проти царства.

При таких умовах, мишлення французьких інтернаціоналістів, в своїх вихідних точках прудоністичне, що раз більше переймалося марксівською ідеологією. Але коли вибухнуло повстання комуни не було ні одного з них, якого можна було би назвати марксістом. Вони втратили свою стару прудоністичну основу, а нового сильного ґрунту ще не здобули. Їх поняття були досить неясними. Все ж таки вони були тими членами комуни, які найпильніше досліджували економічне життя і найкраще були обзнайомлені з його потребами.

Вони творили дійсне робітниче представництво в комуні. Ліссагаре говорить про це:

„Називали комуну правительством робітничої класи. Це велика помилка. Робітнича класа брала участь в боротьбі, в управі і лише її дух зробив цей рух великим, але в правительстві вона брала дуже мало участі... Голосування від 26. дня марта дало на 70 душ вибраних лише 25 робітників.“ (Історія Комуни 2. накл., ст. 145.)

Але з цих 25. належала більшість — 13 — до інтернаціоналу, який в комуні мав тільки 17 представників. Лише 4 поміж інтернаціоналістами не були робітниками, і з них один студент Вейян схилився до блянкістів. Поміж 13 інтернаціоналістами, які вийшли з робітництва, ми находимо найвизначніші голови комуни, переплетника Варлена, каменяра Тейсса, маляра Мальона, ювілера Франкля.

Відповідно до позиції їхньої партії, вони залишили яacobінам і блянкістам справи зв'язані з гвалтовними вчинками ведення війни і поліцію, а самі взялися за справу мира, громадського управління і економічних реформ. Тільки один з них, відливач Дюваль, виявив

себе войовничим і він, як ми знаємо, схилявся разом з Вейяном, до блянкізму. Був він одним з командуючих при виступі 3. квітня, був взятий в полон і розстріляний на приказ генерала Вінуа. Він був одним з перших мучеників комуни.

Його товариші з інтернаціоналу працювали майже виключно тільки на економічному полі і зробили там дуже багато, особливо в управліннях: Тейс — поштою, Варлен і Авріаль — інтендантурою, помімо великих труднощій, які повставали через те, що високі урядовці повтікали або з Парижа, або з своїх урядів і робітники мусіли нагло взятися за роботу в галузях зовсім чужих їм. Поруч з інтернаціоналістами — членами ради комуни — подібну ж успішну діяльність проявляли і другі члени парижського інтернаціоналу, як от бронзівник Камелінат, котрий в квітні перейняв управління монетного двора і через кілька тижнів перевів там такі великі поліпшення, які залишилися й після повалення комуни. Опісля Бастеліка, який переняв управління акцизного уряду, і Комболь, директор посередніх податків. Обидва робітники. Один з перших заходів комуни полягав в тому, що вона поодинокі галузі виконавчої влади передала не поодиноким міністрам, лише комісіям. Комісії праці, промислу і ви́мини, отже ті, котрі представляли соціялістичну сторону комуни, складалися з інтернаціоналістів Мальона, Франкеля, Тейса, Дюпона (кошикара), Авріалья (механика), Жерардена і одного якобіна Пюге, фаху котрого я нігде не міг знайти.

З пяти членів фінансової комісії трьох належало до інтернаціоналу: маляр Віктор Клеман, Варлен і заможний філіантроп Беслей, один з небогатьох буржуа в інтернаціоналі. Далі ще якобин Режер, ветеринар і старий борець проти цісарства, касір Журд, який не належав ні до якого особливого напрямку, дійсний керівник фінансів, через руки якого проходили міліони тоді, коли його дружина далі прала сама білизну в Сені, а він сам підчас свого двомісячного урядуван-

ня не видавав більше на їжу, як 1 фр. 60 сантімів на день.

В обох комісіях, праці і фінансів, робота велася цілком инакше, як в воєнній та поліційній. Ріжницю в методах дуже добре характеризує Мендельсон в своєму додаткові до історії комуни Ліссагаре (німецьке 2. вид.):

„Ділових і поважних сіл найменше виказало воєнне управління комуни. Тут бачимо ми нездатність, неуцтво, поверховність, брак всякого почуття відповідальности. Тут наводимо ми повний відблиск всіх тих сумних відносин, які завдали стільки шкоди соціалістичному рухові підчас цісарства. І досить було лише пройти з площі Вендом до префектури поліції, щоби вдруге побачити сумну картину цих відносин.

Після галасливо-чванливої діяльности поліції і генерального штабу, що бавиться в нео-гебертизм, ми відпочиваємо, коли переходимо в міністерство праці і виміни. Вже сама назва вказує нам вплив прудонівської доктрини, але совісні і скромні члени інтернаціоналу так були заняті всякою черговою роботою, що цілком полишили різні нездійснені фантазії. Тому, що вони вважали себе представництвом робітничих мас, то не в зверхніх емблемах та відзнаках добачували вони вислів своєї влади; вони створили ініціативну комісію з представників професійних організацій і робітничих спілок. Наслідком цього було те, що це міністерство так вело свою роботу, що можна було сказати, що воно серед даних обставин робило все, що могло, і не бралося за справу, якої не можна було виконати.“

В цьому міністерстві купчилися соціялісти, воно стояло найблище до Маркса, його завдання в Комуні було дійсно революційним, а проте воно відзначалося обережністю, яка просто таки була вражаючою.

Причину цієї обережности, котра була також властивою міністерству фінансів, подав Журд, з нагоди дискусії над льомбардами. Було поставлено внесення, щоби заставлене платя, річи домашньої обстанови і знаряддя, вартостю до 20 франків від 12. мая дурно поверталися властителям. Льомбарди повинні були отримати відшкодовання від держави. Підчас цієї дискусії Авріаль зажадав, щоби на місце льомбардів було закладено краще працюючу установу. На це відповів Журд:

„Кажуть, створить таку-то установу. Це легко сказати, але треба мати час, щоби вистудіювати справу перше, ніж творити. Коли би сказати Авріялю: зробіть ляфети, зробіть гармати, він жадав би для цього часу. Цього часу я теж вимагаю.“ (Засідання від 6. мая, Офіційний журнал від 7. мая, стор. 493.)

Комуна не находила часу, щоби створити щось великого на соціальному полі. А її найліпші голови не хотіли братися ні за яке завдання без попередніх основних студій. Більша частина їхніх соціальних реформ видавалася би тепер дрібничковою, як напр. заборона нічної праці пекарів, заборона грошових кар в підприємствах.

Найдальше йдуча постанова не виходила поза стадію досліду. Підчас облоги і після 18.марта, цілу низку підприємств в Парижі було покинуто і закрито їхніми власниками тому, що самі вони повтікали. На внесення Авріяля було переведено анкету з приводу цього так серйозного для робітництва питання. Постанова звучала:

„Приймаючи на увагу факт, що багато підприємств тими, які їх досі вели, зостановлено в тій ціли, аби ухилитися від своїх горожанських обовязків, без огляду на інтереси робітників . . .

Приймаючи на увагу, що через цю полохливу утечу з своїх постів перервано ріжні для комунального життя дуже важні роботи і що це приносить шкоду робітникам, комуна Парижа постановляє:

Скликається професійні організації робітників, щоби встановити наукову комісію в цілі:

1. перевести статистику закритих підприємств а рівно ж докладний опис стану, в якому вони перебувають, як також і робітничих інструментів, що вони мають;

2. скласти доклад про практичні заходи, яких треба було би вжити, щоби ці підприємства пустити в рух, але не за допомогою дезертирів, які їх покинули, але під управою товариств робітників, котрі в них працювали;

3. виробити проєкт конституції для цих товариств;

4. завести роземчий суд, який після повороту вище згаданих підприємців встановив би умови, на яких ці підприємства переходять на власність робітничих товариств, і

висоту відшкодування, яке повинно бути заплачено підприємцям робітничими товариствами.

Ця слідча комісія має предложити доклад комісії праці і виміни, якій доручається в найкоротшому часі предложити комуні проект декрету, відповідаючого інтересам комуні і робітників.

Цей наказ датовано 16. квітня (Офіційний журнал 17. квітня).

Слідча комісія зійшлася 10. і 18. мая. Скоро після цього впала комуна. Отже до практичних проектів ця соціалізаційна комісія не дійшла. Але її встановлення має значіння через те, що вона дає змогу пізнати шлях, яким пішли би соціалісти комуні при довшому пануванні пролетарського режиму.

Про „повну соціалізацію“, про негайне усунення всіх підприємців, немає мови. Навпаки, закидається підприємцям, що вони полохливо покинули свої підприємства і перестали давати працю робітникам.

Одночасно з цим робилися, правда, їм і противні закиди. Центральний комітет двацяти аррондисментів (районів виборчих) (не треба мішати його з центральним комітетом національної гвардії), який створився вже підчас облоги, скаржився на те, що підприємці задержують робітників в підприємствах і, таким чином, перешкоджають їм виконувати свої обовязки в національній гвардії.

По пляну комуні повинні бути найперше соціалізовані ті підприємства, які були залишені власниками, і то щойно після докладної підготовки.

Пляновано другий крок в справі соціалізації, в звязку з доставами для армії, з оджею і амуніцією. Ці доставки повинні були бути по можливості передані робітничим кооперативам на основі договорів про доставку, виготовлених інтендантурою вкупі з професійними спілками і міністерством праці. Зберігся проект закона, який був предложений комуні робітниками, що працювали в луврських майстернях при праві зброї, а який встановляв 10-годинний робочий день.

Цей регулямін, що обіймав 22 параграфи, надруковано в офіційальному журналі комуни від 21. мая, стор. 628—29. Він дуже добре характеризує соціалізаційні тенденції соціалістичних робітників комуни.

По цьому регуляміну робітники вибирали: представника майстерень при комуні, директора підприємства, а також майстрів. Було заведено заводську раду, зложену з вище названих і одного робітника від кожного робітничого стола (banc). Комуна повинна була призначити контрольну раду, котра мала бути в курсі всіх біжучих операцій підприємства, і котра завше мала би вільний доступ до всіх книг.

Самі робітники як найретельніше дбали, щоби інтересів комуни не було пошкоджено. В § 15 означено **час праці** не 8 годин, як цього домагався женевський конгрес інтернаціоналу 1866 р., а 10 годин. В наглих випадках дозволялася також, за згодою заводської ради, і праця після означених годин. За додаткову працю не належало ніякої підвищеної платні. При чому встановлено було дуже низьку платню. Директорові було назначено 250 фр. на місяць, провідникові підприємства 210 фр. а майстрам 70 сантімів за годину. Звичайним робітникам було назначено не мінімальну, а максимальну платню; вона не повинна була перевищати суми 60 сантімів за 1 годину праці.

Знаменною є ще постанова 16. §. Вона встановляє, що завше вночі один робітник мусить бути в майстерні на випадок, коли би потрібно було зброї. Кождий робітник був обов'язаний по черзі вартувати що-ночі. Врешті говориться:

„Через те, що в даних обставинах виявляється надзвичайна потреба поводитися ощадно з сантімами комуни, ці сторожі не будуть оплачувані.“

Дійсно, ці робітники не вважали часу своєї „дікатури“ за щасливу нагоду підвищити свій заробіток. Велика спільна справа була для них вища, ніж їх особистий інтерес.

д) Соціалізм Комуни.

Мимо свого вульканичного темпераменту не находив Маркс в цій обережній тактиці нічого лихого. В своїй „Горожанській війні у Франції“ він говорить (ст. 53):

„Великим соціальним ділом комуни було її власне робітниче існування. Її окремі зарядження могли тільки зазначити напрям, в якому йде правительство **народу** через **народ**.“

Після того, як Маркс схарактеризував диктатуру пролетаріату як правительство народу через народ, отже як демократію, йде він далі і хвалить фінансові зарядження комуни як „знамениті своєю **розважливістю і поміркованістю**“ (ст. 54).

В тому ж творі кількома сторінками вище вияснює Маркс основи, якими належить керуватися в період переходу від капіталізму до соціалізму:

„Робітнича кляса не вимагала ніякого чуда від комуни. Вона (роб. кляса) зовсім не потребує шляхом народнього голосування переводити в життя якісь зафіксовані, готові утопії. Вона знає, що для того, щоби вибороти своє власне визволення і разом з ним ті вищі форми життя, до яких постійно змагає сучасна суспільність завдяки своєму власному економічному розвитку, вона, робітнича кляса, мусить відбути довгу боротьбу, цілий ряд історичних процесів, через які люди і відносини будуть зовсім змінені. Вона не має здійснювати ніяких ідеалів; вона має лише висвободити елементи нової суспільності, котрі розвинулися вже в лоні упадаючої буржуазної суспільності.“ (Стор. 50.)

З цієї думки, що робітнича кляса не має здійснити ніяких ідеалів, робили висновки, що Маркс не давав ніякої цілі соціалістичному рухові, ніякої певної програми. Але проти цього говорить вже та обставина, що він сам випрацьовував програми: від „Комуністичного маніфесту“ 1847 р. аж до програми французької партії, котру він склав в 1880 р. при співробітництві Геда і Ляфарга. В цитованих вище думках подає він власне ціль соціалістичного руху: визволення робітничої кляси шляхом переможної класової боротьби і „висво-

бодження вищих форм життя“, які повинні вирости з панування робітничої кляси на підставі сучасної техніки.

Можна було би закинути Марксові, що ці цілі є чейже нічим іншим, як ідеалами. Отже, цей рух повинен все таки здійснити ідеали. Під ідеалами, яких не можна здійснити, розуміє тут Маркс очевидно трансцендентальні ідеали, ті, що лежать поза простором і часом — вічну справедливість і свободу. Цілі робітничого руху виходили для нього з економічного розвитку; окремі форми їх здійснення перебувають все в постійному розвитку, вони залежать від місця і часу. Соціалізм не є для нього „раз на завжди готовою утопією“, лише процесом, передумовою котрого є довший розвиток економічних відносин і робітничої кляси, процесом, котрий не скінчиться ще самою політичною перемогою цієї останньої, а тільки буде пущений в рух завдяки тому, що вона (робітнича кляса) „дає свободу елементам нової суспільности“.

Вже два десятки літ до того Маркс ставив передумовою соціальної революції довголітнє вишколювання робітничої кляси і пізнання дійсних відносин.

Після упадку революції 1848 р. прийшов він через студії над економічними відносинами до переконання, що тимчасово революція скінчилася. Це привело його до конфлікту з багатьома товаришами, котрі бачили в цьому зраду революції. Маси, мовляв, мають потребу в революції, вони хочуть її, і через те вона є неминучою. Маркс відповідав їм в вересні 1850 р.:

„На місце критичного погляду висовує меншість (комуністичного союзу) догматичний, на місце світогляду матеріалістичного — ідеалістичний. Замість дійсних відносин стає для неї стимулом революції **сама тільки воля до неї**. Тоді, як ми кажемо робітникам: вам доведеться ще 15, 20, 50 літ переживати горожанські і міжнародні війни не тільки для того, щоби змінити відносини, але також для того, щоби змінити себе самих і стати здатними до політичної влади, ви кажете їм навпаки: „ми мусимо прийти до панування зараз,

або ми можемо лягти спати“. В той час як ми — спеціально німецьким робітникам — вказуємо на низький рівень розвитку німецького пролетаріату, ви підлещуєтеся в самий поганий спосіб до національного почуття і станових упереджень німецьких ремісників, чим, звичайно, здобуваєте собі популярність. Так як демократами слово **народ** було зроблено якимись святощами, так також ви створили святощі з слова **пролетаріят**. Так як демократи, ви підсовуєте на місце революційного розвитку — революційну фразу.“ (Маркс, Уваги про конгрес комуністів в Кельні, новий наклад 1885, ст. 21).

Коли Маркс був проти того, щоби **саму тільки волю** вважати стимулом революції, то цим він звичайно не хотів сказати, що воля не має з нею нічого спільного. Без хотіння неможливий ніякий свідомий чин. Без волі не має не тільки революції, але й загалом ніякої історії. Першою умовою кожного соціального руху являється сильна воля суспільних верств, яка виростає з глибоко відчутих потреб.

Але самої тільки волі не досить. Як що рух повинен мати якийсь успіх, тоді треба чогось більшого ніж самої тільки волі, самої тільки потреби. Я можу мати волю вічно жити. Вона може бути надзвичайно сильною. Але, помимо цього, вона не охоронить мене від смерті. Коли рух повинен мати якийсь успіх, воля мусить бути спрямована на **можливе**, потреба мусить найти засоби для свого задоволення. Але ті, що хочуть, мусять також мати **силу**, щоби побороти виступаючі перешкоди. І власне завдання **прозорливості** лежить в тому, щоби через дослід дійсних обставин розділити можливе від неможливого і вияснити взаїмне відношення сил і робити так, щоби завше звертати людські сили на те, що в данному моменті є можливим до переведення. Таким чином оминеться марне рострачування сил, а сили, які є, будуть краще використані.

Проте в суспільних справах не легко виявити таку прозорливість. Бо економічна підстава суспільства знаходиться в постійному розвиткові і зміні, через що також змінюються суспільні потреби, засоби, щоби їх задово-

лити, сили, щоби перевести те, що є найбільш доцільним. При цьому суспільство стає, що раз більшим, ширшим, більш складним і неможливим до перегляду. Правда, разом з тим зростає і людська інтелігенція і все кращими стають методи пізнання. Але людський дух не все служить для того, щоби пізнавати дійсні обставини. Він завжди старається служити потребам своїх носителів, але там, де дійсні обставини не дають змоги для задоволення цих потреб, має він великий нахил надавати цим відносинам фантастичних, але більш милих його бажанням рис. Людина не хоче вмірати. Пізнання дійсних обставин каже їй, що вона мусить вмерти. Але гострий людський розум потрапив знайти і тут вказівки для того, що ми існуємо далше і після смерти. Пролетарі римської держави жили серед страшного бруду і злиднів, але вони відчували як найдужчу потребу в радісному, вільному від праці, повному втіх житті. Але дійсні обставини виключали це для їх. Проте їх дух наказував їм помимо всього сподіватися такого іменно життя в тисячлітньому царстві, котрому на зустріч, вони вірили, що йдуть. Думка про Бога була тим средством, котре могло зробити слабе сильним, неможливе можливим. Бог повинен був піднести малий, покривджений єврейський народ до становища панів цілого світу, він повинен був в часах реформації принести перемогу повставшим масам беззбройних селян і пролетарів над добре озброєними і вправними військами князів.

В XIX в. пролетарі перестали вірити в таке всемогутнє божество, але картина великої французької революції, підчас якої пролетарі Парижа иноді ставили опір цілій Європі, збуджувала в них часто нову віру в чуда, віру в чудо сили революції і революційного пролетаріату, „котрий був піднесений до святого єства“. Йому треба було тільки хотіти, і він міг зробити все, що захотів. А коли він, мимо цього, ні до чого не прийшов, то це залежало тільки від того, що він цього не захотів.

Цьому ідеалістичному світоглядові протиставив Маркс матеріялістичний, котрий вимагав, щоби завше дійсні обставини брати на увагу. Ці ж обставини робили визволення робітничої кляси і здобуття вищих форм життя ціллю, до котрої „нестримно прямує сучасне суспільство завдяки своєму власному розвитку“, але цієї цілі не можна було негайно досягнути, як „раз на все готової утопії“; вона не становить якоїсь готової, на всі часи даної, форми, лише творить тільки нову форму суспільного руху і розвитку.

Отже робітнича кляса не завше і не при всяких обставинах є дозрілою, щоби взяти владу в свої руки. Вона мусить всюди пройти певний розвиток, який їй робить до цього здатною. Проте вона не може сама вибрати момента, котрий привів би її до влади. Але коли їй і пощастило досягнути влади, то й тоді вона не сміє просто переинакшити той спосіб продукції, який вона застала; вона мусить спертися на існуюче, розвивати його далі в дусі пролетаріату, „визволити елементи нового суспільства“, що при різних обставинах означає дуже різне. Тим скорше робітнича кляса знайде те, що є для данного моменту доцільним, чим ясніше пізнає дійсні обставини і чим більше буде з ними числитися.

Коли після упадку Наполеона показалася можливість пролетарської революції в Парижі, Маркс поставився до цього з великою розвагою. Правда, парижане були тоді найбільш інтелігентними робітниками в тодішньому світі. Не дурно ж вони жили в серці цього світу, в отчизні епохи просвіти і революцій. Однак цісарство не дало їм доброї школи, свободи преси, гамувало розвиток політичних а разом з цим довгий час і професійних організацій. Використання республіки для кращого вишколення і організації робітничих мас, оборона республіки всіма силами, ось що здавалося Марксові вимогою тодішнього моменту.

Проти захоплення політичної влади робітниками говорила також та обставина, що більша чатина

краю була аграрна, а самий Париж сильно дрібно-буржуазний.

Тим часом світова історія не залежить тільки від нашої волі. Наша воля так само мало може відрочити революцію, як і її прискіпити. Повстання парижських робітників і їх перемога 18. марта були неминучі. Треба було собі вияснити, що іменно дійсні обставини дозволяють переможному пролетаріатові провести в життя і на цьому сконцентрувати всі сили. Найважливішим завданням парижської комуні Маркс не вважав ще знесення капіталістичної продукції. Про це писав він Кугельманові 12. квітня 1871 р.:

„Як що ти прочитаєш останній розділ мого „вісімнадцятого брюмера*), то ти побачиш, що я найблищим завданням французької революції не вважаю вже, як досі, перехід бюрократично-мілітарного апарату з одних рук до других, лише **зломання** його, і це є передумовою кожної дійсної народньої революції на континенті. Це є також завданням наших героїських парижських партійних товаришів.“ (Надруковано в „Neue Zeit“, XX, I, ст. 709.)

Про соціалізм не має в листі мови. Найважливішим завданням комуні вважав Маркс знищення бюрократично-мілітарного апарату влади.

Звичайно, що пролетаріат нігде не може прийти до влади без того, щоби при змінах в організації держави не стреміти також до таких змін в організації процесу продукції, котрі поліпшили би його положення. Коли всі зарядження політичної влади для досягнення цієї цілі хотять називати соціалізмом, то й під час комуні був соціалізм. Але він був далекий від того, що ми сьогодні розуміємо під соціалізмом. Звичайно, це можна почасти пояснити браком часу. Ціле повстання тривало тільки кілька тижнів. В великій мірі й тим, що воно обмежувалося на самому лише дрібно-промисловому Парижі. Там, на даній економічній базі, ледви чи й могло статися щось більшого, як допомога

*) Назва місяців під час революції. Брюмер 23. жовтня — 21 листопада. Прим. передкладчика.

в заміні поодиноких майстерень на продукційні кооперативи. Зібрання якоїсь цілої галузі промисловости в один одностайний продукційний організм, урегулювання його збуту і забезпечення його сирими матеріялами, ледви чи було би тоді можливе. Коли би комуні було вдалося захопити цілий державний апарат в свої руки, тоді могло би прийти до удержавлення залізниць, а можливо також і до удержавлення копалень вугілля і залізних гут в межах цілого краю. Все це не було би усунуло капіталізма — це вже частинно сталося, або було в підготовці в сусідній Німеччині — але це могло при пролетарсько-демократичному режимі значно поправити суспільне становище робітничої кляси.

Поруч з браком часу і економічною відсталістю країни дальшою перешкодою „соціалізації“ була теоретична непідготованість членів комуні. Якобіни і блянкісти зовсім не інтересувалися економічними справами. Інтернаціоналісти, як ми бачили, клали на них як найбільшу вагу. Але власне підчас комуні теоретично були вони дуже слабкі. Вони почали вже здавати позиції прудонізма, але одночасно з цим, ще не ставали з повною свідомістю на марксистську позицію.

Проте, помимо їхньої обережності, Маркс годився на методи комуні, щоби спочатку дослідити економічні явища, а відтак вже приступати до їх змін і не робити занадто поспішними декретами помилок, котрі мусіли принести замішання і знеохочення. Як що ця обережність і походила більше з теоретичної непевности ніж з теоретичної прозорливости, вона, однак, годилася з тим, що Маркс вважав за неминучий висновок з свого матеріялістичного світогляду — що в революції має нами керувати не сама лише воля, лише пізнання дійсних обставин.

Слушно характеризує Дюбрей цю сторону парижського повстання в своїй „Комуні“ (ст. 419):

„Політика методичної експропріації була неможливою вже за-для тої дуже важкої причини (поминувши зовсім опір других кляс), що наймані робітники в своїй масі ледви чи

розуміли функціонування суспільства на якихось інших основах, крім існуючих, і не розвинули ніяких кооперативних і професійних організацій, потрібних, щоби після знесення всіх капіталістичних установ, забезпечити нормальне функціонування продукції і виміни. Новий режим, іменно соціалістичний, не можна імпровізувати декретами; декрети і закони повинні забезпечувати існуючі вже відносини. Коли би комуна спробувала випередити на цьому полі свій час, тоді вона, правдоподібно, була би досягла тільки того, що частина її гласних і найліпших сил звернулася би проти неї, а серед робітників не викликала би ані скількись помітного живішого піднесення, а ні сильнішої посвяти. Вона не сміла робити більше, ніж під покришкою демократизації політичних установ розпочати загальний соціальний переворот. І це вона й робила.“

Такою була діяльність на соціальному полі того історичного явища, про яке сказав Енгельс, що воно дає ясне поняття що до слів Маркса про диктатуру пролетаріату.

Марксівські методи соціалізації, до котрих так близько підходили методи комуни, мусять бути також і нині нашими методами.

Тим, однак, не сказано, що подібні методи повинні би потягнути за собою в сучасній Німеччині таку ж саму здержливість, яку виказала парижська комуна 1871 р. Пів століття могутнього капіталістичного розвитку проплинули з того часу. Надзвичайний поступ, який було зроблено, виявляється вже в тому, що тоді повстав самий тільки Париж — і то не в формі чисто пролетарського повстання — без підтримки в краю, і що він впав через переважаючі сили злученої з бюрократією і з фінансовим капіталом аграрної людності, що творила тоді більшість населення (1872 р. 53 %). Навпаки в 1918 р. німецька революція вибухла по всіх частинах держави і всюди ведена вона пролетаріатом. Німецька сільсько-господарська людність обіймає майже ще тільки $\frac{1}{4}$ цілого населення (1907 р. 29 %), а індустрія виросла до велитенських підприємств, мало того, до картельовання цілих галузей промисловости. Парижський пролетаріат 1871 р. що-йно до-

перва визволився від бонапартійського режиму, котрий позбавляв його всякої змоги освіти і масових організацій. Німецький же пролетаріят вступив в свою революцію з політичним і професійним вишколенням цілого півстоліття, з політичними і економічними організаціями, які мали міліони членів. І врешті парижські соціялісти 1871 р. саме тоді готувалися зректися економічної теорії, непридатність котрої стала їм ясною. Але вони ще не дійшли до того, щоби засвоїти нову теорію, більш досконалу. Німецький же соціалізм нашого часу має до своєї розпорядимости історичний і економічний досвід і ясний метод теорії, яка признається соціялістами всіх країн найвищою і яка, силою своєї незрівняної переваги над усіма іншими існуючими загальними економічними поглядами, запліднює навіть буржуазне мишлення.

При таких умовах можна далеко швидче, ширше і енергійніше перевести соціалізацію, ніж це було можливо в 1871 р.

е) Централізм і Федералізм.

Ми говорили про економічний метод комуни, але одночасно з цим показали, що його в повному значінні цього слова у неї не можна було найти. Про свідомий, пляново переводимий метод в комуні нема що говорити. А це вже через те, що в ній співробітничали дуже суперечні собі напрямки. Тактика комуни була радше вислідом внутрішніх суперечок, ніж певної теорії. Навіть соціялісти комуни не дуже визнавалися на теорії, та й творили вони меншість. Мимо цього економічні заходи парижської громади були переняти їх духом тому, що більшість не надавала великої ваги економії і на цьому полі почувала себе ще менш певно, як меншість.

Інакше стояла справа з політикою комуни. Тут суперечности, які мали місце в комуні, були далеко гостріші. Вони її майже роздирали і завдавали великої шкоди її роботоздатности. Але загальна тенденція,

яка зрештою брала гору, сформувалася під натиском відносин в середню лінію, яку Маркс так само приймав, як і економічну політику комуні.

Ми вже знаємо, що якобіни і блянкісти творили в комуні більшість. Коли вони виступали за парижську комуну, то під нею розуміли вони комуну на взір комуні 1793 р., громаду, яка опанувала би цілу Францію і накидала би їй свою волю. Вони були радикальними республіканцями і вольнодумцями, вони хотіли знищити цілий державний апарат монархії, духовенство, бюрократію і постійну армію. А проте пануюче становище Парижа вони могли би вдержати тільки за допомогою державної організації, котра дала би до розпорядимости центральному, в Парижі перебуваючому, урядові всі дійсні засоби власти. Вони забули, що парижська комунa 1793 р. завдяки розвинутій нею централізації влади утворювала шлях для цісарства Бонапарте. Всякого благоденствія сподівалися вони від комітету народнього добра з його диктаторською владою, а не задумувалися над тим, що диктатура, котра не спирається на сильно дисципліновану армію і адміністрацію, є тільки тінню диктатури.

В різькому противенстві до централістів-якобинів стояли прудоністи, які піддавали гострій критиці, ба навіть просто відкидали з відразою традиції 1793 р. Вони зрозуміли згубність ілюзій, котрі привели до панування терору, обдурили пролетаріят, довели його до страшного здичавіння а ні трохи не наблизивши його визволення. Але не менше критично ставилися вони і до демократії. Загальне виборче право дало в 1848 р. реакційне національне зібрання, і воно стало підпорою цісарства. В дійсности, при тодішній економічній структурі Франції, державна політика, чи то диктаторська, чи то демократична, не давала жадних надій, що вона стане засобом прямого і негайного визволення пролетаріату. Та саме за таким засобом шукали тоді соціялісти. Думки про розвиток взагалі і разом з тим про значіння, яке могла би мати демократія для роз-

витку політичної прозорливості і організаторського хисту пролетаріату і таким чином для його остаточного визволення, ці думки були для їх далекі. Для негайного визволення пролетаріату не надавалися тоді а ні диктатура а ні демократія. Це дуже добре розуміли прудоністи. Не добрі лише були висновки, котрі вони з цього витягали. Зовсім без ніякої політики, як цього вони бажали би, вони не могли обійтися. Комунальна політика в поодиноких промислових громадах давала пролетаріатові цілком иньші вигляди як державна політика в переважно аграрній країні. Демократія в громаді була для прудоністів в такій же мірі важною, в якій в державі байдужою. Гострі критики, що глузували з державних парляментів, цих „збірок балакунів“, не могли нічого сказати проти комунальних „збірок балакунів“ і парляментів.

Суверенітет громади став ідеалом прудоністів. Вже ця думка вказує на дрібнобуржуазний стан промисловості, з яким вони рахувалися. Також вони не думали про те, щоби знести товарообмін. Однак, вже тоді, в тому часі, були вже галузі продукції, економічне значіння котрих виходило далеко поза межі поодинокі громади. Щоби урегулювати їх функціонування, повинні були поодинокі громади лучитися у вільні спілки. Таким чином сподівалися прудоністи, також в аграрній Франції, визволити негайно промисловий пролетаріат. Вони забули лише про одну дрібницю, а саме, що думка про розбиття держави на суверенні комуни була також державною ідеєю, переведення котрої мало своєю передумовою повалення існуючої державної влади, саме те, що прудоністи хотіли оминуті.

Ідея комуни в прудоністичному розумінні була, отже, прямою протилежністю яacobінській ідеї комуни. Для яacobінів була **парижська комуна засобом до здобуття державної влади в цілі опановання цілої Франції**. Для прудоністів суверенітет **кожоді поодинокі комуни був засобом, щоби покласти край державній владі**.

Артур Арнульд дуже добре характеризує в своїй „Histoire populaire et parlementaire de la Commune de Paris“ противенство поміж обома напрямками, поміж революційними якобінами і „соціалістичними федералістами“:

„Одні і ті ж самі слова різні члени зборів розуміли ріжно. Для одних була парижська комуна виразом, втіленням, першого примінення ворожого правительству принципу, війною проти старих поглядів централістичної деспотичної єдиної держави. Комуна означала для них тріумф принципу автономії, вільної федерації груп і найбільш безпосереднього правління народу через народ. В їх очах була комуна першим етапом великої так соціальної як і політичної революції, котра мала основно покінчити з всіми старими порядками. Вона була абсолютним запереченням ідеї диктатури; вона була захватом влади самим народом і через те знищенням кожної влади, що стояла поза народом, або понад ним. Люде, котрі так почували, думали і хотіли, творили ту групу, котру описі називали соціалістами або меншістю.

Для других, навпаки, парижська комуна була продовженням старої комуни 1793 р. Вона представляла в їх очах диктатуру в імені народу, надзвичайну концентрацію влади в руках небагатьох, знищення старих установ тим, що на чолі їх поставлено нових мужів, які на данну хвилю стали знаряддям війни, що служить народові і котре скеровано проти його ворогів.

Серед мужів цієї авторитетної групи ні в якому разі не згинула ще зовсім ідея одностайної централістичної держави. Коли вони приймали і виписували на своєму прапорі принцип автономії громад і вільної федерації груп, то це діялося тільки через те, що до цього примушувала їх воля Парижа Вони лишалися під пануванням старих навиків думки, засвоєних ними за довгі часи боротьби. Скоро приходило до якоїсь акції, як вони знову ставали на той самий шлях, яким вони йшли так довго, і намагалися, звичайно з добрими намірами, пристосувати старі методи до нових ідей. Вони не розуміли, що в таких випадках форма майже завше перемагає зміст і що ті, котрі стараються зміцнити свободу методами диктатури або самоволі, вбивають те, що вони хотіли рятувати. Ця група, яка загалом складалася з найріжнорідніших елементів, творила більшість і називалася „революційними якобінами“.

Дюбрей наводить ці думки з вказівкою, що вони зовсім влучно характеризують тільки крайности обох

напрянків. Це правильно. Але це має значіння для всіх напрямків. В кожному з них можна відкрити цілий ряд відтінків. Але, коли хочемо їх ясно зрозуміти, мусимо розглянути його найбільш послідовний, так мовити, клясичний вислів.

Противенства були величезні, можливо, що їх не вдалося би перемогти, коли би комуна побідила. Але вона не побідила, і вже цей факт примусив противників піти середнім шляхом.

З 3. квітня мусіла комуна обмежитися на обороні, мусіла відкинути всяку думку про здобуття і опановання Франції. Таким чином усунувся ґрунт з-під реалізації яacobинської думки. Далекі від того, щоби панувати через комуна, мусіли бути задоволені, коли би вдалося, недопустити до того, щоби свободу Парижа було знищено реакційною Францією.

Але при цих обставинах, таксамо мало можна було думати про здійснення прудоністичної мрії, про знищення французької держави і признання її громадам повного суверенітету.

Централістичні яacobіни і федералістичні прудоністи силою самих обставин були примушені поставити собі одну ціль, яку при хоч трохи сприяючих обставинах можна було досягнути а яка являлася конечною потребою для цілої Франції і якої домагалася багато її міщанських політиків: самопорядкування громад, їх самостійність в зазначених державною демократією межах, обмеження обсягу влади державної бюрократії, як також заміна постійного війська — міліцією.

Інтернаціоналісти годилися на таке признання демократичної держави тим більше, що вони, як ми знаємо, в останніх роках цісарства були втягнуті в боротьбу проти його, отже в державну політику і строгий прудонізм почали вплітати ідеї марксизму.

Остаточним вислідом цього була політика, яку Маркс міг би зовсім добре прийняти. Коли би він під той час був би в Парижі, він не міг прилучитися а ні до першого, а ні до другого з цих напрямків. Він

був би самотнім. Та сила обставин і мудрість найкращих провідників комуні, які більше числилися з „дійсними обставинами“, ніж з „самою тільки волею“, створили в своєму результаті провідну лінію політики, яка дуже наближалася до його власної. До неї ще більше, ніж до економічних реформ, підходять слова Мендельсона (в його закінченні до Лиссагаре, ст. 525):

„Здається, що творці комуні самі не знають, що вони створили.“

Політичні новотвори комуні відбувалися серед найтяжчих внутрішніх боротьб поміж обома напрямками. Найбільше лихо, на яке хорувала комунa, був брак організації, природний наслідок недостачі в організаційних звичках і в організаційному хисті тодішнього парижського пролетаріату, який власне щойно вийшов з під панування цісарства.

Від самого початку свого існування перебувала комунa в стані війни з Версалем. Організація і дисципліна ніде не є так потрібні, як на війні. Їх зовсім не було в комуні. Курінями комуні командували офіцери, яких вони самі вибирали. Ці офіцери були незалежні від вищого командування, але залежні від своїх виборців. Таким шляхом не можна організувати здорової армії, таке буває лише тоді, коли починається дезорганізація армії. Це зрозуміли також більшовики в Росії, які швидко поклали край владі салдатських рад і виборів офіцерів, скоро тільки змушені були вести серйозну війну.

Чи слухалися поодинокі куріні національної гвардії наказів вищої команди, це цілком залежало від їх вповоду. Через те й не дивно, що число дійсних борців комуні було мале. Платню побирано 162 000 солдатів і 65 000 офіцерів, але число тих, які йшли в огонь і билися, хиталося після нещасливого дня 3. квітня поміж 20—30 000. Ці відважні мусіли нести страшний тягар війни проти добре дисциплінованої і добре озброєної переважаючої сили, котра в другій половині мая дійшла до 120 000 чоловік.

Дезорганізація з долини була ще побільшена через дезорганізацію з гори. Побіч комуни існував далі центральний комітет національної гвардії. Він передав комуні всю владу, але й далі втручався в усі розпорядження, що стосувалися національної гвардії.

Маркс, в своєму листі до Кугельмана про комуну від 12 квітня 1871 р., вважав помилкою, що „центральный комітет за скоро передав свою владу, і відступив своє місце комуні.“ (Neue Zeit, XX., ст. 709). На жаль він не обґрунтовує цієї думки, отже ми не знаємо, через що це здавалося йому помилкою. Можна гадати, що з огляду на ведення війни. Цю помилку називає він другою, яку зробили парижане: перша полягала в тому, що вони зараз же 18 марта не пішли на Версаль. Ці помилки могли вплинути на їх упадок.

Тим часом на жаль, всі ті основні помилки, котрі зробили безнадійним воєнне становище комуни від хвили її повстання, було зроблено вже перед тим, як комуна зійшлася. Ніщо не вказує на те, що ведення війни під керунком центрального комітету було би успішнішим. Навпаки, центральний комітет показався ще більш нерішучим як комуна. Ведення війни як раз не є сильною стороною пролетаріату.

Але найгіршим було рівнобіжне існування двох незалежних від себе верховних влад, до яких ще долучилася і третя влада, яка втручалася в воєнні справи — Комітет Артилерії.

„Комітет артилерії, який повстав 18. марта, заперечував воєнному міністерству права на гармати. Останнє мало їх з Марсового поля, тоді як комітет мав в своїх руках гармати з Монмартра.“ (Ліссагаре, Історія комуни, ст. 205).

Зміцненням правительственной влади намагалися зарадити загальній дезорганізації. Місце виконавчих комісій, про які ми вже говорили, заняла 20 дня квітня виконавча рада, що складалася з 9 членів, по одному делегату від кожної з 9 комісій. Але лихо закорінілося заглибоко, щоби можна було його побороти такою зміною. Тоді згадали яacobіни про традиції

1793 р. і стали вимагати сотворення ради народнього добра з диктаторською владою, котра позбавила би, очевидно, комуни будь-якого значіння. Непереможний похід версальських військ спонукав члена комуни Міота, „котрий мав одну з найкращих борід 1848 р.“ (Ліссагаре, ст. 223), домагатися 28 квітня встановлення ради народнього добра, отже нової комісії, яка мала би стояти над усіма другими. Що до потреби сильної виконавчої власти, то всі були згідні, але з приводу назви знялися сильні дебати. Революційні якобіни думали, що коли назветься комісію радою народнього добра, через те вже надається їй переможної сили французької республіки 1793 р. з її радою народнього добра. Але власне ця традиція, котра нагадувала режим терора, відкидала від себе прудоністів.

1 дня мая 34 голосами проти 28 було ухвалено створення ради. При її виборі найбільша часть меншости (23) здержалася від голосування при таких мотивах:

„Ми не виставили кандидатів, ми не хочемо нікого вибирати в установу, яка нам здається так само шкідливою, як і некорисною. Бо ми бачимо в цій раді народнього добра заперечення принципів соціальної реформи, на котрих повсталала комунальна революція 18. марта.“

Рада народнього добра, котра повинна була як найвище піднести енергію комуни, покласти край її дезорганізації, почала з її побільшення через те, що розколола комуноу.

Вже через те саме рада втратила свою моральну силу. А до цього ще й ті, що майже одинокі вели поважну роботу в комуні, інтернаціоналісти, держалися здалека від ради. З її членів всі до одного, як каже Ліссагаре, були по душі „крикуни“.

Вже 9 дня мая було скинено цю нездібну раду, щоби обрати нову. Цим разом меншість вже брала участь в виборах, після того, як вона побачила, що під страшним іменем менше від усього крилася

справжня диктатура. Але в межичасі так загострилися різниці поміж більшістю а меншістю, що більшість допустилася незрозумілої помилки, не вибравши в раду а ні одного члена меншости.

Друга рада народнього добра показалася таксамо нездідною, як і перша, навіть перевищила її в тому, що виступила активно проти меншости, усунула цілий ряд її членів з їхніх урядів і, таким чином, позбавила комуни її найкращих сил.

Це привело до явного розколу: 16. дня мая, меншість склала в газетах заяву, в якій вона протестувала проти уступлення комуни на користь безвідповідальної диктатури і заявляла, що вона не братиме більше участі в роботах комуни, а тільки ще працюватиме в районах і в національній гвардії. Таким чином, говориться в кінці заяви, вони надіялися оминути в комуні внутрішнього роздору, до якого вони не хотіли допустити через те, що більшість таксамо як і меншість служили одній цілі. Мимо згідливого закінчення, ця заява означала повний розкол.

Однак меншість, хоч і була в справах адміністрації і в розумінні економічних проблем більше здібною ніж більшість, в своїй політиці не була дуже рішуча і послідовна. Здержанням від участі в виборах 1. мая протестувала вона проти диктатури першої ради народнього добра, 9. мая визнала цю диктатуру тим, що виставила своїх кандидатів в раду. 15. вона знов постановила публично протестувати проти подібної диктатури припиненням своєї праці в комуні, 16., в день проголошення її протесту, вона уступила своїм товаришам, а саме федеральній раді інтернаціоналу, які вимагали, щоби вона не розбивала єдності комуни перед надходячим ворогом і 17-го 15 з 22, які підписали маніфест, знов явилися на засідання ради. Але тим не було заспокоєно більшости, мимо спроб посередництва деяких мудріших з її членів, м. и., Вейяна. Примиряючу резолюцію було відкинуто і прийнято внесення Мію, а саме:

„Комуна забуде позицію тих членів меньшости, які відкличуть свої підписи на її заяві. Вона осуджує цю заяву.“

Дюбрей зауважує до цього (ст. 440):

„Так стояли яacobіни і федералісти як ворогуючі брати перед останнім барикадним боем, перед смертю.“

21 мая вдерлися версальські війська в Париж. 22 відбулося останнє засідання комуни.

Її політика дає нам цікаву картину. Кожен з обох напрямків, котрі були заступлені в комуні, мав свою програму, яка, послідовно примінена, була неможлива до здійснення і яка доводила своїх сторонників до зовсім недоцільних акцій. Але мимо всього взаємний вплив обох програм під напором відносин виявив політичну програму, яка не тільки була можлива до переведення, але навіть в дуже високій мірі відповідала потребам Франції, яка ще й сьогодні криє в собі дуже здорове зерно: так домагання самоврядування громад, як також і знесення постійного війська — ці основні домагання комуни — є не менше потрібні для піднесення Франції зараз, як і в часі другої парижської комуни.

ж) Терористична думка в комуні.

Не можна говорити про раду народного добра і не згадати того режіму терору, який був її душею в 1793 р. Зовсім природне, що противенства в питанні про диктатуру ради народного добра находили своє продовження в питанні про тероризм. Яcobіни засадничо таксамо стояли за признання тероризму як средства боротьби, як інтернаціоналісти його відкидали.

Вже на першому засіданні комуни можна було завважити це противенство. Один з її членів вніс пропозицію про знесення кари смерти. „Ах, він хоче врятувати голову Вінуа“ (версальського генерала), почувлося на його адресу.

29. квітня Франкель так формував перед федеральною радою інтернаціоналу політику інтернаціоналу:

„Ми хочемо обґрунтувати права робітників, а це є можливе тільки шляхом **переконання і моральною силою**“

По другій стороні ми находимо людей, як от драматург Фелікс Пія, рахунковий урядовець Теофіль Ферре і студент Рауль Ріго, які не знали спину в своїх кровожадних фразах.

В принципі мусіли власне всі якобіни бути за терористичний режим. Але в практиці це було майже непомітно. Гуманний дух, яким була тоді напоєна ціла демократія, буржуазна і пролетарська, не міг не робити свого впливу і на більшість з них. До того ж умови, котрі породили тероризм в першій комуні, не мали місця в другій. Друга комуна не ставила собі неможливого завдання збудувати на буржуазній основі такий лад, котрий задовольняв би інтереси пролетаріату. І в ужиттю своєї влади друга комуна обмежувалася на Парижі, якого більшість так рішуче стояла на її боці, що вона не вважала потрібним застрашувати своїх противників терористичними заходами. Ворог, який був для неї небезпечний, стояв поза мурами її громади, і його не можна було побити засобами тероризму.

Отже бракувало спонуки для того, щоби перевести в практику терористичну традицію. Те, що Рауль Ріго і Ферре робили в раді безпеченства — утиски над пресою і арешти — було більше лихим наслідуванням цісарства, ніх режиму терору, який працював зовсім іншими методами. Блянкіст студент Ріго здобув собі славу в постійній боротьбі підчас цісарства з поліцією, якої підступ і хитрощі пізнав він найдокладніше. Вже 9 марта, отже ще до повстання, писав про нього Льозе:

„Ті, що його знали, розказували мені про його манію і про ту зручність, з якою він стежив за поліцією, з якою руйнував її плани переслідувань і з якою часами грав він на власну руку ролю парижського префекта поліції, і загалом про надзвичайні діла.“ (Під парижською комуною. Дневник, Липськ 1878, ст. 18.)

18 марта він здобув вже нагоду — по своїому уряду — грати ролю префекта поліції Парижа. Першим його вчинком в ночі з 18 на 19 марта було заняття префектури поліції.

Його поліційська діяльність зустріла скоро живий опір зі всіх сторін, особливо з боку інтернаціоналістів. Вона мала дуже мало спільного з принципами 1793 р., хоч він сам і працював над історією комуни 1793 р.

З другого боку розстріли генералів Тома і Клемана, як ми це вже зазначили, не треба брати на рахунок комуни. Вони мали місце ще до її повстання, в супереч опорів центрального комітету.

Лиш **одну** міру комуни, розраховану на залякання ворога дорогою насильства над безборонними можна вважати терористичною, а саме **арешт заложників**.

Досвід досить часто доказував, що арешт заложників являється безцільною процедурою, котра не тільки не зменшує жорстокости, а навпаки, частіше веде до того, що конфлікт, котрий її спричинив, ще більше загострюється.

Але комуні було дуже тяжко зробити щось іншого, як що вона не хотіла без ніякого опору терпіти, щоби версальці розстрілювали полонених, яких вони ловили, і що від 3. квітня мало місце в багатьох випадках.

„Під впливом обурення, яке було викликано покаранням Дюваля (одного з головнокомандуючих національної гвардії, якого версальці взяли в полон при випаді 3. квітня,) та полонених Пюто і Шатільона, багато членів комуни домогалося, щоби зараз же було розстріляно певну кількість реакціонерів, яких треба би взяти переважно з парижського духовенства. Другі якобіни і особливо Делеклюз, обурені цими страшними вимогами, запропонували тоді декрет про заложників. Він був призначений на те, щоби примусити версальські кола зійти з того шляху, на який вони так засліплено кинулися. Шляхом немов би мовчазного порозуміння погодилися, що **цей декрет не повинен бути переведений в життя**. (Фію, Горожанська війна 1871 р., стор. 246.)

Отже цей декрет повстав не з стремління **нищити** людське життя, а навпаки з бажання його **рятувати**. З одної сторони примусити версальців відмовитися від

дальших розстрілів, а з другої сторони спонукати парижан не уживати негайних репресій.

„Народ, все шляхотний і справедливий, навіть в своєму гніві“, говорить в проклямації комуни від 5. квітня, „відвертається з огидою від проливу крові і горожанської війни. Але він має обов'язок боронитися перед варварськими замахами своїх ворогів і, хоч як це йому тяжко, він буде поступати по засаді: око за око, зуб за зуб“. (Офіційний журнал, від 6. квітня, ст. 169.)

В дійсности комуна показала ся шляхотною і справедливою, вона не поступала по засаді: око за око, зуб за зуб!

Декрет комуни про заложників встановляє, що кожда особа, яка завинила в порозумінні з Версалем, повинна бути негайно притягнена до суду і заарештована. Закладається суд, котрий на протязі 24 годин має переслухати обжалованого, а на протязі 48 годин винести присуд. Але кожен засуджений не повинен бути розстріляний, а тільки заарештований як заложник. Також всі полонені мусять являтися перед цим судом, який має рішити, чи мають вони бути освобождені, чи задержані як заложники під арештом. Врешті закон постановляє, що на кождий розстріл версальцями зловленого борця чи сторонника комуни, будуть відповідати розстрілом потрібного числа заложників.

Ця остання і найстрашніша постанова декрету лишилася мертвою буквою і ніколи не виконувалася комуною, хоча й версальці, після короткої перерви, і далі розстрілювали полонених, яких вони ловили, не журачися тим, що таким чином наражали вони на небезпеку життя своїх прихильників, заарештованих в Парижі як заложників.

Сам Тієр дуже настоював на тому, аби довести комуну до кривавих вчинків. Він знав дуже добре, що кождий розстріляний заложник приносив користь не комуні, але йому в очах громадської думки цілого, опанованого ще буржуазним чуттям і думками, світа,

який розстріли безлічі полонених версальцями приймав з спокійним задоволенням, а, навпаки, був до крайности обурений самим тільки арештом заложників в Парижі.

Свою нікчемну вдачу показав Тієр в справі виміни заложників. Згідно декрету від 5. квітня в Парижі було заарештовано як заложників декілька священників, банкира Жеке, ініціатора мексиканської експедиції, як також президента касаційного трибуналу Бонжана. Комуна запропонувала виміну. Вона хотіла освободити заарештованих священників, архієпископа Дарбуа, пароха Дегеррі і генерального вікарія Лягарда, а також і президента Бонжона, під умовою, що версальський уряд освободить заарештованого Блянкі.

Вона була остільки простодушною, що 12. квітня вислала до Версалю генерального вікарія Лягарда з листом Дарбуа до Тієра після того, як вікарій склав присягу, що поверне, як що переговори розіб'ються.

Вже перед цим, 8. квітня, вислав Дарбуа листа до Тієра, в якому закликав його не допустити до дальшого розстрілу полонених. Тієр мовчав. 13. квітня парижський журнал „L'Affranchi“ помістив цього листа. Тепер Тієр відповів, але брехнею, в якій він всі відомості про розстріли назвав наклепом.

Відповідь на другий лист, переданий Лягардом, прийшла тільки в кінці квітня. Але генеральний вікарій був мимо своєї присяги так обережний, що не вернув назад у пащу льва. В цій відповіді відхилялося звільнення Блянкі, а архієпископа потішали запевненням, що життю заложників не грозить ніяка небезпека.

Дальші спроби інтервенції папського нунція і американського посла Васбурна в справі виміни були також безуспішні. Так отже належить завдячити Тієрові, що вище названі, за винятком Лягарда, zostавалися ще як заложники в мазасський в'язниці, коли комуна впала і втратила силу, щоби їх охоронити.

Тієр мав рацію в своєму тверджені, котре виявляло брехливість його наклепів про звірства комуні, що під пануванням комуні життю заложників не грозить ніяка небезпека. Але він сам дуже пильно працював над тим, щоби знести охорону цих заложників, щоби режим комуні зломити, і власне при обставинах, які як найбільше загрожували життю заложників.

Через зраду вдерлися версальці в Париж, в неділю 21. мая, зовсім несподівано, саме в той час, коли в тюлерійському саду відбувався народній концерт, перед закінченням котрого один офіцер генерального штабу запрошував слухачів прийти й на другу неділю, при чому додав:

„Тієр обіцяв вчора ввійти в Париж. Тієр не прийшов і не прийде.“

В ту ж саму хвилю ввійшли версальці в Париж. Населення було так заскочене, війська комуні так перемучені, що версальцям при скорому, рішучому поході можливо було би вдалося зайняти цілий Париж і не найти в ньому сильнішого опору. Але вони посувалися помалу і через те давали час борцям комуні зібратися, щоби розпочати люту вуличну боротьбу, котра тривала цілий тиждень, кривавий маєвий тиждень, і яка до божевілля розпалила всі пристрасти тим більше, що версальці ні з ким не церемонилися, забивали на смерть не тільки тих, котрих зловили зі зброєю в руках, розстрілювати яких було наказано, але також і всіх підозрілих. Деякі історики комуні зазначають, що повільний похід версальців мав на цілі збільшити опір і таким чином збільшити число жертв і розмір розгрому.

„Париж можна було взяти в 24 години, як би армія була би пішла вперед по побережжю лівого берега; вона була би зустріла опір тільки коло морського міністерства, на Монмартрі, в Менільмонтані. При повільному просуванні в Париж, що дало змогу зорганізувати опір, хапали в 8—10 разів більше полонених ніж було борців, розстріляно більше людей, як їх було за барикадами, тоді, як армія втратила лише

600 душ вбитих і 7000 ранених.“ (Г. Буржен, Історія комуни, ст. 108).

Число мерців комуни перевищало 20 000, деякі оцінюють на 30 000 душ. Шеф Військової Юстиції, генерал Аппер, нараховував 17 000 вбитими. Числа жертв, про які не донесено владі, не можна встановити, але напевно воно перевищало 3000.

Не дивно, що при такій страшній, лютій боротьбі у багатьох помвстала жажда помсти. Вона була тим більше дика, чим більше безсильна, чим менше вона могла не допустити до розгрому. І щойно тоді, як комуна перестала існувати, почалися розстріли заложників. 21. вдерлися версальці, 22. почалася вулична боротьба, 24. розстріляно перших заложників.

Проте також й тут, хоч розстріли були більше наслідком розярення, одчаю і сліпої жажди помсти, ніж наперед продуманого плану, й тут показала ріжниця поміж яcobінами і інтернаціоналістами.

Розстріли розпочав фанатичний блянкіст Рауль Ріго; в ночі з 23. на 24. наказав він вбити поруч з кількома 18. марта заарештованими жандармами, також й арештованого в половині квітня редактора Шодей, котрий 22. січня казав стріляти в народ, при чому згинув приятель Ріго, Сапіа.

24. квітня Ріго в свою чергу був заарештований і розстріляний. В тому самому часі зажадав старий блянкіст Жентон кари смерті 6 заложників, між якими находилися відомі вже нам архієпископ Дарбуа, президент Бонжан і парох Дегеррі. Блянкіст Феррі дав йому для цього повновласть.

„Відділ для розстрілу був складений майже виключно з молодих людей, майже дітей. В більшості цих злочинів брали участь зовсім молоді люде, зіпсовані гріхами великих городів і їх страстями, які виростали їм скорше ніж борода, і не лишали місця для почуття відповідальности.“ (Фіо, Горожанська війна, ст. 528).

Подібні спостереження можемо ми, на жаль, тепер зробити на кожному кроці в Німеччині серед тих, що виконують воєнні вироки.

26 мая знов той самий блянкіст Ферре дає розпорядження, що 48 заложників, головним чином священників, агентів тайної поліції і жандармів, котрі 18 марта стріляли в народ, повинні бути передані полковникові Гої, також блянкістові. Він повів їх з собою, в супроводі озброєної юрби, котра не знала а ні меж, а ні здержаности, бо вона знала, що не може очікувати ніякого помилювання і що вона сама є засуджена на смерть. В роспучливому божевіллі вона кинулася на заложників і вбивала одного по другім. Спроби інтернаціоналістів Варлена і Серейя рятувати, були марними. Розлючена юрба мало що їх не вбила, лаючи їх „Версальцями“.

28 дня мая цього Варлена, котрий наражував своє життя для рятунку заложників, на донос одного пароха, котрий пізнав його на вулиці, версальці заарештували і розстріляли.

Буржуазні елементи, які обурюються проти тероризму комуни, не говорять про нечислимі жертви з рядів полонених, котрих прагнула кровожадність переможців під час і після боротьби. Та за те не находять вони слів найгострійшого прокляття, коли вони починають говорити про шістьдесять заложників, які після упадку комуни впали жертвою жажди помсти і повної безтями деяких повстанців, котрим грозила з боку версальців неминуча смерть.

Власне історія заложників доводить найкраще, як далеко стояла комуна від всякого тероризму. В історії не має жадної горожанської, ба навіть національної війни, в якій би одна сторона, мимо кривавих нелюдських вчинків другої, так високо підносила і так твердо додержувалася в своїй практиці заповітів людяности в супереч кровожадним фразам деяких з її радикалів, як це мало місце в французській горожанській війні 1871 р.

І через те також друга парижська комуна скінчила зовсім инакше ніж перша, що витворила такий енергійний режим терору. Терористичний режим першої

комуни впав без всякого опору з боку парижських робітників; його упадок багатьма відчувався як певна полегша, його вітали з радістю. Коли 9. термідора 1794 р. вдарили на себе боєві сили обох ворожих партій, сторонники Робеспієра розбіглися, заки ще впав перший стріл.

Навпаки, другої комуни парижане держалися до останку з одушевленою впертістю. Треба було найтяжчих уличних боїв протягом цілого тижня, щоби її поконати. Число жертв в убитих, полонених, збігцях, якого коштувала смертельна боротьба комуни, доходило до 100 000 душ (в липні 1871 нараховувано 90 000 душ. Бурген, Комуна, ст. 183).

Правда, другу комуну роздирали надзвичайно гострі противенства. Ми бачили, з якою ворожістю виступили до останньої боротьби обидва її напрями. Але ніколи один не намагався подолати другого терористичними засобами, її більшовики і меньшевики, мимо всього, боролися в купі до кінця.

Таким чином всі течії соціалізму мали в комуні спільне представництво цілого борючогося пролетаріату. В її признанні з'єдналися Маркс і Бакунін, Лясалівці і Айзенахівці.

Перше правительство пролетаріату запало глибоко в серця всіх тих, що прагнуть до освободження людства. Могутній вплив цієї „диктатури пролетаріату“ на його визвольну боротьбу у всіх краях полягав не в малій мірі на тому, що вона цілком була перенята духом гуманности, який одушевляв робітничу класу XIX. віку.

7. Злагіднення звичаїв.

а) Варварство і гуманність.

Ми бачили, що кроваві вчинки великої французької революції не повторялися вже у її нащадків, що від 1830 до 1871 р. революційні борці навіть там, де вони лишалися під впливом традицій тероризму, змагали

в своїй практиці до як найбільшої гуманності, в противенстві до своїх противників, які так як і раньше виявляли як найбільшу брутальність, так в червні 1848 р., як також і в маю 1871 р.

На протязі цілого XIX. віку можемо завважати, як поступово зростає серед працюючих клас почуття гуманності.

Аж ось приходить тепер, на початку XX. в. революція в Росії і Німеччині і розгнуздує знов кроваві вчинки, котрі нагадують страхіття французької революції XVIII. віку. Як пояснити цей зворот?

По загальним поглядам гуманність є продуктом культури. Думають, що людина по своїй натурі є лиха, що це несоціяльне створіння з дикими інстинктами, постійно готове на те, аби свого сусіда напасти, знасилувати, замучити, вбити. Лише поступ освіти і техніки, то-б-то культури, приносить людині соціяльне почуття, охоту допомогати другим і лагідність, відразу до звірств і проливу крови. Цей погляд наводить свій вислів і в мові, яка прикмети останнього роду називає гуманністю, людяністю, і п'ятує прикмети першого, як звірячий стан, звірство, брутальність (*brutum* = худоба). Велика частина наших етнологів придержується досі думки, котра панує також в школі Льомброзо, і яка в карних злочинах бачить атавізм, поворот до почувань звірячих предків людини.

Між тим навіть найбільше кровожадні хижаки звичайно не вбивають рівних собі. І ніщо не дає нам права твердити, що людина, вже по своїй натурі повинна бути хижаком з насильничими кровожадними інстинктами. Ми не знаємо звірячих предків людського роду, але мусімо прийняти, що поміж живучими сьогодні звірями найблище до людей стоять малпи. Так само як ці останні, так також предок людини повинен був жити переважно рослинною їжою, яку він доповняв інколи малими звірятами, гусеницями, хробаками, плазунами, можливо також малими пташеня-

тами, але не вбивав він більших ссавців, щоби їх зїдати. Ні одна малпа цього не робить.

А вже зовсім не веде вона кровавої війни проти собі подібних. Для цього бракує їй перш за все потрібних органів. Поодинокі індивіди можуть розпочинати боротьбу за здобич або за самичку. Але ця їхня боротьба не загрожує небезпекою їхньому життю.

Це змінється у людини, коли техніка додає їй до її натуральних органів нові знаряддя і зброю, що колять і ріжуть. Завдяки їм здобуває вона органи хижака і в ній розвиваються функції і інстинкти хижого звіря. Тепер може вона вбивати і роздирати більші звірята. Значіння рослин зменшується для неї. Полювання і пролив крові стають її щоденним заняттям.

Сутички поміж поодинокими індивідами могли тепер доводити до тяжких ударів і смерти. Але масові вбивства, війну, не можна пояснити самою тільки появою зброї.

Передумовою війни є дальшій поступ культури, злучення людей в **замкнені громади**. Тому, що на цей момент досі мало звертали уваги, я сам досі не підніс його як слід, дозволю собі зробити деякі уваги, хоча й вони трохи відведуть нас від нашої теми.

Не підлягає ніякому сумніву, що чоловік походить від соціальних звірів, але він ріжниться від них тим, що він творить замкнені громади. Соціальні звіря звичайно живуть гуртами або чередами, що не мають сталого, трівкого звязку поміж собою. В залежності від умов життя, запасу харчів, кількості ворога і т. п. сходяться одні і ті самі індивіди то в велитенських чередах, то розбиваються на малі відділи, деколи навіть на поодинокі пари, які при сприятливій нагоді збираються знов в більші маси. Один індивід може без трудностей перейти з одної групи в другу.

Зовсім инакше стоїть справа у людей. Ми зайшли би дуже далеко, коли би схотіли тут вияснити при-

чину цієї відміни, ми хочемо тільки коротко зазначити слідуюче.

Засобами порозуміння звірят є натуральні звуки, які вони інстинктивно проявляють так само, як мову знаків і міміки, яких їм не треба вчитися від других, а котрі є їм вроджені і через те можуть бути висловлені в той самий спосіб кождим членом певного роду і які кожен зрозуміє.

Те, що ставить людину вище звіря, є поруч **знаряддя її членороздільна мова**. Поруч органу, з яким він не вродився, тільки щойно сам його створив і створенню котрого він мусить навчитися від своїх товаришів, визначає чоловіка ще й засіб порозуміння, котрий також з ним не родиться, а котре щойно розвинули співтовариші його оточення, і котрого він мусить від них навчитися. Цей засіб порозуміння не є однаковим для всього роду, він розвивається в різних околицях ріжно. Через цю мову соціальний зв'язок стає сильнішим, тіснішим, бо вона робить порозуміння і спільне ділання лекшими і більше ріжнородними. Але через ці ріжнородности ріжні череди і групи людей надовго розділяються одні від других. Кожен мусить лишатися при тій групі, мови якої він вивчився. Він не може порозумітися з другими, при них він почуває себе чуждо і неприємно.

Тут є ще один момент. Мова дає змогу поодиноким індивідам означити свої взаємовідносини. Вона дає також змогу держати в пам'яті спомини. Таким чином стає мова консервуючим елементом. Звіря, котре вже виросло, забуває своїх батьків і рідню, яких воно не може розрізнити від других членів свого роду. Людина може заховувати ці відносини на протязі цілого свого життя, вона може пізнавати батьків своїх батьків, дітей своїх дітей, дітей своєї рідні і т. д.

Вважають, що родина є щось таке, що походить з самої природи. З неї говорить „голос крові“. В дійсности це є голос мови, котра її створила. Без

споріднюючих звязків не має родини, як тривалої організації. У звірят гине голос крові, скоро молоді набираються сили і стають самостійними. Тим більше смішно, коли сьогодні стараються єдність не тільки родинну, але також національну, н. пр. стремління австрійських німців до злуки з державними німцями, вияснити також цим таємничим голосом. При чому в німецькій Австрії живе більше людей ненімецького, приміром чеського, як державно-німецького походження.

Замкненість **родини** збільшувалася завдяки повстанню домашнього хазяйства і з розвитком **приватної власности** на знаряддя, зброю і всякого рода запаси, які переживали свого власника. Після його смерті вони попадали перш за все в руки тих, які жили з ними в постійному звязку; це було підставою для того, щоби заховувати тривалість цього звязку аж до смерті їх власника.

Замкненість же **племени** склалася завдяки власности іншого роду, а саме завдяки **спільній власности** на природою дану землю.

Вже звірята воліють жити в околицях, в яких вони вирости і почувають себе дома, в яких вони добре знають джерела своєї поживи, кожний куточок, кожде небезпечне місце. Але границі цієї околиці не є докладно означені і індивіди, які не знаходять там досить поживи, або зустрічають занадто великі небезпеки, можуть просто щораз більше поширювати границі свого місця пробування, поки врешті не приходять в зовсім другу околицю, яка їм краще підходить. Тут просто приєднуються вони до якоїсь іншої череди. Це міняється в замкнених громадах людей. Хто переходить в іншу околицю, зустрічає там групу людей, з якими він не годен порозумітися. Пристосовання населення до певних джерел життя не відбувається в той спосіб, що поодинокі індивіди переходять з переповнених околиць в менше заселені — це відбувається знов таки на висшій ступені культури, та й то не в досконалій формі. Ні, гурт або племя, зостається вкупі і стара-

ється поширити свою околицю коштом сусідів. Тут початок війни, масових мордів, скоро воєнна техніка досягає високого розвитку.

Таким чином ми бачимо, що те, що ми називаємо звірством, характеризує не звірячих предків людини, лише є продуктом його культурного розвитку.

Самі етичні почування, почуття солідарности, готовності допомогти другим, співчуття, змінюють при тому свій характер. У соціальних звірят вони поширюються на всіх індивідів того самого роду, у людини їх круг звужається до членів одної громади. Хто є поза нею, до того ставиться вона здебільшого байдуже, без жалю, часто просто вороже.

З розвитком комунікації зростає однак і **обсяг** громади, коли поодинокі людиначи почуває себе її членом. Нині ми знов наближаємося до вихідної точки людського розвитку, знову починає поширяться обсяг впливу наших соціальних, етичних почувань на всі індивіди того самого роду, на ціле людство. Однак взагалі все це ще більше ідеал, до котрого ми лише по волі наближуємося.

Одночасно з тим, економічний розвиток довів через поділ праці і зростаючу різнородність соціальних відносин до того, що кожда з замкнених громад, яка врешті зорганізувалася як держава, розпадається знов на найрізнородніші групи, які рівно ж є менш-більш замкненими громадами, племена, родини, церковні товариства, цехи і т. д. Кожда з них розвиває знова свою окрему етику, яка поширюється тільки на товаришів даного підвідділу. Ці підвідділи можуть також попасти в боротьбу поміж собою. Вони можуть розвинути найвищу солідарність, готовість допомоги, співчуття, внутрі власного вузкого кружка, а найбільшу безжалістність до других. Кожен індивід належить тут до багатьох соціальних громад з різними, часто суперечними, інтересами і етичними засадами. Чим гостріші суперечности в середині громади, тим більші суперечности в душі поодинокі людини. В часи крі-

пацтва дами рабовласників полудневих держав були найчемнішими, найчаруючішими сотворіннями, повними великодушності і доброзичливості, а одночасно з цим найжорстокішими катами своїх рабів. Одна та сама людина може мати наймякшу вдачу в відношенню до своєї рідні, а в своїх ділових відносинах вона може бути невблаганим вірителем і дерти шкуру зі своїх робітників.

Культура зовсім не розвиває безпосереднє зростаючого злагіднення звичаїв. Але було би не менше помилковим приймати противне і характеризувати первобутній стан як іділію золотого віку, з якого ми помалу все глибше і глибше заходили в вік залізний.

Що до цього, то ми можемо радше розрізнити в історії людства дві противні собі тенденції, з яких в залежності від обставин бере верх то одна, то друга.

б) Дві тенденції.

Одну тенденцію ми вже пізнали. В поступі культури вона прямує до постійного поліпшення смертності зброї, як також до збільшення противенств поміж людьми. Вона прямує до помноження їх національних противенств: до первісного противенства поміж перенаселеними і мало заселеними районами додає вона противенства поміж багатими і бідними народами, поміж монополістами природних багатств і відіпхнутими в безплідні пустелі; поміж високо індустріально розвиненими і відсталими. І нарешті в середині націй веде ця тенденція до ріжнородних форм визиску і поневолення людини людиною і тому до ненависти і жорстокости серед них.

Противотенденція з'являється з початком рільництва. При попередніх способах продукції переважають полювання і скотарство, з яких скотарство не менше полювання робить конечним вживання зброї і пролив крови, як способи для піддержання життя, підчас оборони перед дикими звірями, котрі на почат-

ках культури масово загрожують чередам худоби. Рільництво робить вживання зброї непотрібним. В хижих звірях бачить воно часто свого друга, бо вони нищать дичину, котра загрожує їхнім засівам. І охорона дичини, яка є важною для ловця, є прокляттям для рільництва.

Ще більше, ніж для рільництва, непотрібна зброя для ремісника, а пізніше з повстанням городів для інтелігента в їхньому продукційному процесі; страта часу і матеріалу, потрібна для вироблення зброї і вправ з нею, є для них, в противенстві до ловця і скотовода, економічним марнотратством, котре вони по можливості стараються оминати.

Таким чином селянин, ремісник і інтелігент стають що раз більше людьми мирно настроєними. Особливо останні. Бо селянин і ремісник потребують мускульної сили, щоби робити своє діло. Через те вона у них в великій пошані, її вживають вони часто не тільки при роботі, але також і при забаві, а передовсім в сутичках (конфліктах).

Інтелігентові вона не потрібна. Час, якого другі вживають для розвитку своїх мускулів, використовує він на побільшення свого знання або на вправу своєї дотепности. Хто з них намагається вести літературні чвари іншою зброєю, як зброєю духовою, той відразу показує цим свою нікчемність. Це твердження ані трохи не збивається тим, що серед німецького студентства часами мають місце звички забіяк — під впливом грубости, котра бере свій початок в релігійних війнах, висунутих тридцятилітньою війною.

Вже жрецькі касти старинних часів як також християнське духовенство, як довго вони не були ще пануючою і визискуючою клясою, проявляли взагалі відразу до проливу крові і насильства. Так само і інтелігенти XVIII. віку.

Там, де інтелігенти стають визискувачами, не все проявляють вони миролюбні чесноти. Там, де вони ними не є, про них можна сказати те саме, що й про

селянина, ремісника і пролетаря. Людина є для них не засобом для чужих цілей, лише самоціллю, або засобом для цілей загалу, але не засобом для цілей інших індивідів. Етика Канта вповні відповідає цьому поглядові, але у нього вона виступає не як етика певних клас і часів, лише як моральний закон, що стоїть по той бік світу явищ, якому підпорядковується сам Господь Бог, бо також і йому заборонено вживати чоловіка, як засіб (до чого?). (Пор. Кант, критика практичного розуму, 2 розділ, V. „Існування Бога як постулат чистого практичного розуму.“)

Скільки не обґрунтовували би цей погляд, все ж з нього виходила як найвища пошана до людської особистості, до святості людського життя і людського щастя. Але ці миролюбиві тенденції вже в початках рільництва і городського життя показали свої хиби, бо найбільш миролюбиві класи і народи були і найбільше безборонні. Вони були поневолені і визискувані озброєними групами, котрі піднеслися понад ними як войовнича аристократія, і тепер зі свого боку з ще більшою виключністю, ніж то робили давніше ловецькі і пастушничі народи, віддалися полюванню і війні, отже пролиттю крові і таким чином піднесли до значіння принципу методи і інстинкти хижих звірів супроти ворожих їм таких же самих, як і вони, людей. Таким чином брутальність і гуманність стали двома сторонами одного і того самого цивілізованого громадянства.

В залежності від зміни обставин, переважала то одна, то друга сторона.

В античному Римі весь народ було втягнуто в захватну політику. Римлянам вдалося завдяки своїй воєнній перевазі підпорядкувати собі всі краї навкруги Середземного моря. Ціле населення жило з визиску цих країв, воно захоплювалося війною і її безпощадним веденням. А через те, що воєнне щастя давало римлянам до їхньої розпорядимості безмірне число дуже дешевих рабів, стало зрештою їх улюбленою забавою вживати рабів на те, щоби вони вели поміж

собою війну в амфітеатрах і взаємно себе вбивали на потіху публіки. Глядіаторські ігрища, вбивання людей для розваги байдикуючої вищої і нищої черни, являлися дійсно вершком найогиднішого дикунства. А проте ці забави характеризували не стару римську державу часів варварства, лише Рим на вершку його цивілізації. Глядіаторські ігрища скінчилися щойно тоді, коли римська держава була скинута з своєї культурної висоти через вплив варварів, що жили на її границях.

Поруч з воєнною шляхтою в бігу економічного розвитку витворилася кляса капіталістів з суперечними тенденціями. Капіталіст, як визискувач, вважає людей, з визиску котрих він живе, не самоціллю, а засобом для своїх цілей. Це вже криє в собі зерно негуманності і жорстокости, і залежить від обставин, як скоро ці зерна розвиваються. Кольоніальна політика сприяла тому, що з них вирости як найкрівавіші і як найжахливіші страхіття. Але з другого боку в часах торговельних монополій повстало противенство поміж торговельним і промисловим капіталом. Торговельний капітал являється в тих часах войовничим і безглядним. Він винищує і грабує населення Індії, веде торгівлю неграми, пхає свої правительства на криваві і виснажуючі торговельні війни.

Промисловий капітал мусить здебільшого оплачувати кошти цих війн, вони шкодять його розвиткові, через те він ставиться до них негативно, ба навіть вороже. Його співчуття цілком по стороні чорних рабів західної Індії, а одночасно з цим в Англії він без жалю мучить надмірною працею білих жінок і дітей при нужденній, голодній платні.

Але навіть пролетаріят не виявляє в цій стадії одностайної тенденції. Ми бачили, що його умови життя примушують його вважати святим людське життя через те, що він не тільки не є визискувачем, але сам є визискуваною клясою, котра сама найбільше страждає через непошановання людського життя.

Також війна, за малими виїмками, як в старому Римі, приносить йому тільки тягарі і небезпеку, успіхи ж і здобич тільки можновладцям. Це все доводить пролетаріят до відрази перед всяким проливом крові, перед всякою жорстокістю.

Проте на кін історії пролетаріят виступає не відразу як пролетаріят промисловий. Він стає масовим явищем ще перед розвитком сучасної великої індустрії завдяки упадкові феодалізму, котрий накладає на селян що раз більші податки так, що селянське підприємство гине і продуктивність його падає. В результаті сільське господарство відкидає від себе щораз більше робочі сили, при чому тягар праці тих, що залишилися, зростає. В промисловості того часу зайві робочі сили лише в малій мірі знаходять собі місце, бо сама вона обмежена цеховими рямцями. Несчислимі маси безробітного, голодуючого, зневіреного пролетаріату розливаються по цілому краю і ті, що не можуть жити з продуктивної праці, шукають порятунку в найріжнородніших способах паразитарного існування — від жебрацтва та злодійства аж до грабіжництва. Живучи в страшному бруді і в злиднях, відкинуті і зневажані громадянством, вже через те переповнюються вони дикою ненавистю до його, яка збільшується ще й через те, що можновладці, котрі не хочуть і не здатні усунути це народне лихо громадськими реформами, хапаються методів, які найкраще підходять до цієї неспособности і неохоти: **тероризму**. Застрашіння повинно вдержати голодних від жебрацтва, злодійства, обману, проституції, грабіжництва. Найжахливіші кари накладлося на нещасних, справжнє „кроваве законодавство проти волоцюжництва“, як висловлюється Маркс, котрий в своєму „Капіталі“ наводить численні приклади цього законодавства. (Народне видання, ст. 664.)

Вислід був іменно той, який дає кожне панування терору, котрий хоче усунути соціальні витвори, не будучи здатним змінити ґрунт, на якому вони виростають. Число злочинців не зменьшувалося, скільки не

висилали їх на галери, вішали і колесували. Тим, що уникнули кари, не лишалося іншого вибору, як даліше провадити своє злочинське ремесло. І ним займалися в постійній боротьбі з поліцією. Єдиним помітним наслідком було постійне здичиння пролетаріату, котрого ненависть і злість, кровожадність і жорстокість, завдяки жорстокості і немилосердності катувань, піднеслася до крайности.

Спочатку, звичайно, все це стосувалося лише кримінальної частини пролетаріату. Але вона була тоді така численна, так тісно зв'язана різними нитками посвоячення, сусідства, товариства з повстаючим тоді промисловим пролетаріатом, як також і з нижчими верствами дрібного міщанства і селянства, котрі всі одною ногою стояли в люмпенпролетаріаті, що почування і спосіб думання цього останнього забарвлювали також і їхні настрої.

Таким чином почування гуманности в часі вибуху великої французької революції обмежувалися на інтелігенції і на перебуваючих під її впливом верствах можливої частини дрібного міщанства, як також капіталістів, особливо промислових. В пролетаріаті і в близьких йому верствах мусіла виплекана кровавим законодавством дикість і згрубілість виявитися відразу, скоро впала державна влада, під тиском котрої вони виявлялися лише підпольно.

в) Криваві вчинки і панування терору.

Не дивно, що при такому вихованні найбільшніх народних верств завдяки політиці пануючих класів, революційні елементи, скоро дістали свободу рухів, надавали своїй боротьбі дуже часто дикий і жорстокий характер і тим зробили велику революцію особливо кривавою.

Не можна, однак, всі криваві вчинки революції кидати на одну купу. Треба точно відрізняти ексцеси, в які втягалася згрубіла народня маса в запалі боротьби

з розпуки або з безглузлого страху, від добре обдуманій системи застрашування, що пляново, в формах закону заводилася можновладцями в державі, щоби насильно подавляти елементи, які здавалися їм небезпечними.

Криваві ексцеси, які спонтанічно вибухали в народній масі, находимо від самого початку революції. Навпаки, початком тероризму можна вважати літо 1793 р., коли було заарештовано і вбито жірондистів.

Брутальности народньої маси виявлялися вже в день приступу на Бастиллю. З залоги, котра капітулювала, частину не тільки було вбито, але їм було одрубано голови, котрі, насажені на списи, з тріумфом носилося по місті. Такий парад з головами на списах відбувався ще не раз підчас революції.

Жажда крові і жорстокість збільшилися, коли прийшло до війни революції з монархами Європи, коли пруське військо рушило на Париж, пруський головнокомандуючий, герцог бравншвайгський в одному маніфесті загрозив Парижові повним знищенням і коли поширилися погослки про заговор аристократів в краю в цілі допомоги зовнішньому ворогові. Тоді пірвалися парижане в безмірній і повній жаху люті і кинулися в тюрми винищувати політичних в'язнів, 2. вересня 1792 р. Це криваве діло, що коштувало життя 3000 душ, становило вершок жорстокостей великої революції. Справжній кривавий хміль оп'яніння заволодів масами катів; вони не задоволялися самим вбійством, вони з насолодою купалися в крові.

Прінцесу де Лямбаль, якої весь злочин полягав в тому, що вона була приятелькою королевої, було не тільки вбито, але мертвій було розтято тіло і виврано серце. А Мерсіє навіть каже (Новий Париж, т. VII, ст. 111), що один з тих нелюдів, що її покалічив, обтяв їй лобкове волосся, аби зробити собі з них бороду.

Також її голову було насаджено, як і багатьох інших, на спис і принесено перед вікна заарештованої

королевої, котра зомліла від такого видовища. Навіть сама лагідність прибірала страшні форми. Прикладом цього може служити переживання панни Сомбрей, котра підчас вересневих мордів находилася в тюрмі у свого батька. Одному панові Сен Март розрубано було в присутності її батька череп. Батька чекала та сама доля. Нараз вона, в роспуці, прикрила батька своїм тілом, довго боролася, аж врешті її вдалося, після того, як її було тричі ранено,

„зворушити цих людей. Один з них взяв склянку, влив в неї крові, котра випливала з голови пана Сен Марта, змішав її з вином і порохом і сказав, що коли вона це випе за здоровля народу, вона врятує свого батька. Вона зробила це без вагання і після того її було винесено з цього місця тими самими людьми.“ (Це повідомлення надруковано в виданій Густавом Ляндавером збірці „Листи з часів французької революції“, II, ст. 176, збірці, котра була виготована літом перед останньою німецькою революцією. Вступ, датований червнем 1918 р., кінчається побажанням:

„Інтимне знання духа і трагедії революції хай допоможе нам в поважній хвилі, перед якою ми стоїмо.“

Нещасний і не думав, як скоро в цих „поважних хвилях“ „трагедія революції“ довершиться на ньому самому.*)

Немає сумніву, що жорстокість обуреної і зневіреної маси підчас революції була страшна. Але вини не треба шукати в революції, як що загалом хотять підносити закиди проти такого рода стихійних явищ. Вони були продуктом виховання, яке давала народові його вища влада протягом довгого часу. Лише один ще приклад:

В 1757 поповнив один чоловік, Дамієн, атентат на Людовика XV., зробивши йому рану якимсь перочинним ножиком, чи що, рану, яка, як показалося опісля, зовсім не була небезпечною. Але помста за це була страшна. Дамієнові було відрублено праву руку і перед ним же її спалили. На його руках, ногах, грудях було пороблено рани, в які вливали кипяче

*) Густава Ляндавера було замордовано підчас затушення мінхенської радянської республіки. (Прим. перекл.)

масло і розтоплене олово. Після того, до кожної частини його тіла привязали коня, і погнали їх в різні сторони так, що тіло його було цілком розірвано.

Це нелюдське знущання dokonано було прилюдно, щоби таким чином вплинути на маси. Як це впливало, ми вже тепер знаємо.

І такі звірства робилося аж до часів самої революції. Щойно вона поклала їм край. Ще 13. серпня 1789 р. доносив Готіє де Біцца з Версалью:

„Останнього вівторка коло полудня населення Версалью не дало покарати злочинця, котрий був присуджений за вбійство батька до катування на колесі і до спалення живцем.“ (Ляндавер, Листи і т. д., I, ст. 315.)

Ці звірства згори були попередниками звірств здолу. Криваві вчинки, поповнювані спонтанічно масою, зовсім не находили признання свідомих провідників революції. Навпаки, ці останні осуджували їх як найгостріше. Це стосується й сентябрьських мордів, які де-хто в фальшивий спосіб намагається їм закинути. Як що можна було би робити їм з цього закид, то найбільше той, що вони не спротивилися вибухові народнього обурення. Але це останнє впливало так застрашаюче, що ніхто, в тому числі і жірондісти, не важився, потрапити йому під руку. Комісарі комуни з небезпекою для життя старалися врятувати придворних дам, що їм вдалося вповні, за винятком згаданої вже принцеси де Лямбаль (Крапоткін, Французька революція, II, ст. 5).

До тих, які найбільше були обурені з приводу сентябрьських мордів, належав Робеспієр. Повний болю він кричав:

„Кров, все кров! Ой, нещасні скінчать тим, що революцію затоплять в крові!“ (Люї Блян, Французька революція, II, ст. 207.)

Навіть Марат відсахнувся з жахом від сентябрьських мордів:

„Характеристично, — чого по моїм відомостям не підніс ще ні один історик, — що навіть Марат вирікся вересневих мордів, або що найменше жалував, що вони сталися, той

самий Марат, який в своїй часописі від 19. дня серпня рекомендував їх і яких благодійні наслідки хотів він 2. вересня поширити на цілу Францію." (Жоре, „La convention“, I, ст. 75.)

В кожному разі у Марата більше політичні міркування, ніж почуття гуманности, промовляли проти сентябрьських мордів. Навпаки, Робеспієр належав до інтелігентів, котрі в ґрунті відкидали кождий пролив крови. Це доказав він вже в конституційному національному зібранні, коли там при дискусії над карним законом 30. мая 1791 р. прийшло до питання про кару смерти. Робеспієр належав до тих, котрі як найрішучіше її поборювали, тому, що вона не відстрашувала від злочину, лише робила його ще більше гвалтовним і жорстоким.

Його заходи пішли на марно. Смертна кара залишилася, було усунено лише її страшні форми. Стинання голови залишилося.

Ця постанова була одною з рідких нагд, котра спонукала Марата, в противенстві до Робеспієра, висказати своє признання національному зібранню. Але два роки пізніше побачив себе Робеспієр примушеним і спонуканим перейти на сторону Марата і виріктися своєї відрази до смертної кари. Вона стала тепер найвидатнішим його засобом політичної боротьби навіть супроти своїх політичних приятелів.

Ми вже вказали на те, що не можна змішувати продуманого і пляново проведеного тероризму з ексцесами обуреної народньої маси. Ці ексцеси виходили від найменш культурних, диких частин населення; тероризм несли високо культурні, з найгуманнішими почуваннями люде.

Він повстав під впливом обставин зовсім иншим шляхом, ніж ці спонтанічні звірства. В той час, як ці останні являлися наслідком кривавого законодавства старого режиму проти бідного населення, тероризм був накинений якобінами через те, що вони серед найтяжчих обставин, серед війни, через нужду голодних мас, яку застало їхнє панування, були поставлені перед за-

вданням, якого не можна було розв'язати: скріпити буржуазне громадянство і приватну власність і усунути народню нужду. Таким чином вони опинилися в розпучливому положенні, з яким вони зрештою не могли собі дати ради інакше, як вживаючи засобів, які для них самих були відражуючими, безплідність яких вони самі проголосили. Нужда народніх мас спонукувала старий режим до його кривавого законодавства, до його тероризму. Ця ж сама нужда народніх мас створила також криваве законодавство, тероризм нового режиму. Ріжниця полягала тільки в тому, що **стара держава** намагалася стати паном **збіднілих мас** за допомогою стинання голови і знущання над **бідними**. **Нова держава** старалася зарадити **нужді мас** стинанням голови — без знущань — богатих і їхніх при-служників.

Але перша з них так само мало осягнула своєї цілі, як і друга. Але й тут була ріжниця. Існування старого режиму не залежало від того, чи його тероризм усував пролетаріят, чи ні. Безуспішність тероризму була, звичайно, старій державі великою неприємністю, але не була небезпекою, бо кляса, яку вона хотіла тримати в послузі, люмпенпролетаріят, своїми власними силами ні в якому разі не міг прийти до влади і економічно він був зовсім непотрібним.

Новий режим, навпаки, збанкрутував і впав з моментом, скоро тероризм виявив своє безсилля, бо кляса, над котрою він хотів панувати, буржуазія, найкраще надавалася до влади серед даних обставин. І вона була тоді економічно неминуchoю. Її знасилювання спинювало суспільний розвиток, продукцію і створило тому зрештою ще більшу нужду серед тих, яким власне мав допомогти режим терору.

І ще одна ріжниця є поміж старим і новим тероризмом. Перший відповідав вповні етиці кляс, які його вживали. Вони, проводячи його, не поповняли нещирости. Він являвся для їх зовсім зрозумілою справою.

Новий тероризм побудовано на гострому противенстві до етики кляси, яка його проводила. Вже з самого початку гризла провідників тероризму совість. Вони гамували її софістикою, але вона все ж таки підкопувала їх моральну твердість, паралізувала їх впевненість, збільшувала їх дражливість, позбавляла внутрішньої сталості і де-яких з них довела до корупції.

Як що немає абсолютної моралі, котра пробуває десь там понад зорями, як що мораль кожного часу, кожного краю, кожної кляси є чимсь релятивним, то все таки етика лишається найміцнішою суспільною скріпою і найсильнішою підпорою у всіх проблемах і конфліктах життя. Немає нічого гіршого, як спроне-віритися самому собі, протиділати етичним принципам, які визнаєш категоричним імперативом.

В великій мірі треба приписати цій обставині те, що тероризм, скоро він натрафив на енергійний опір, упав так швидко і без боротьби. І як скоро повернулися ті, що лишилися в живих, терористи до других поглядів! Монархісти-легітимісти стали для Наполеона більше небезпечними, ніж старі республіканці. Доказ того, як страшно потерпіла їх мораль під режимом терору.

г) Злагіднення звичаїв в XIX. віці.

Велика французька революція належить до найбільш кривавих епох світової історії. З цього багато людей робило висновок, що пролив крови належить до неминучих функцій правдивої революції, і тому, або проклинали революцію, або вихваляли кровопролиття. В дійсности революція 1789 р. усунула найважливіші причини, котрі надавали їй такого жорстокого насильничого характеру, і приготвила для будучих революцій більш лагідні форми. Цього добилася вона з одного боку тим, що знищила февдалізм, і тим, що сприяла розвиткові промислового капіталу, котрий повернув маси пролетарів з люмпенпролетарів на заріб-

кових робітників. З другого боку тим, що зірвала пута з руху, котрий всюди раніше чи пізніше скінчився перемогою демократії, і врешті тим, що зі студій так революції, як також капіталізму повстала теорія, котра дає змогу партії пролетаріату завше в кожному моменті ставити собі тільки такі цілі практичної діяльності, які вона може досягнути; таким чином вона може вже оминати небезпеку опинитися в такому глухому куті, де вона бачить себе змушеною хапатися терору.

Через революцію селянин став вільним і став паном своєї землі. Через те і селянське хазяйство піднеслося на вищий ступінь розвитку, стало давати більші доходи, які лишалися тепер селянинові. Таким чином зменшилося число зайвих робочих сил, які відділяло сільське господарство.

З другої сторони приплив з сіл тих, що шукали якогось зарібку, находив тепер для себе роботу в місті. Цехові обмеження впали, ремісництво могло вільно розвиватися. Правда, зростаючий промисловий капітал випихав одну його галузь по другій, а разом зі швидким розвитком промислового капіталу зростав також попит за робочими силами.

Промисловий пролетаріат став тепер осібною клясою, з осібною клясовою свідомістю, і все різкіше відділявся від люмпенпролетаріату. Капітал погіршив положення промислового пролетаріату в порівнанні з самостійним ремісником і його челядниками з часів розквіту ремісництва; але без сумніву він поліпшив його долю в порівнанні зі становищем люмпенпролетаріату. Люмпенпролетаріат нездатен ні до якої клясової боротьби. Промисловий пролетаріат, навпаки, завдяки клясовій боротьбі і, завдяки своїм організаціям, своїм успіхам досяг просто таки дивовижної інтелектуальної і моральної висоти.

Звичайно, що в початках свого розвитку промисловий пролетаріат був дуже пригнічений капіталом не тільки економічно, але й морально. В умовах,

серед яких він мешкав, в нужденности і незабезпечености існування, в своїй темноті він не тільки не підносився над люмпенпролетаріатом, він стояв нище від нього через монотонність свого життя, через постійний примус фабричної дисципліни, котра виключала всяку свободу, через нелюдську виснажуючу працю жінок і дітей. Відважність найбільш сильної частини люмпенпролетаріату через все це зникла у зарібкового пролетаріату, збільшилася його тупість, а грубість не зменшилася.

В цій стадії він був би не в стані визволитися власними силами. Лише поволі вдалося одній його верстві за другою підвестися шляхом постійної класової боротьби, з цього, здавалося, безнадійного багна. Чим більше поступав цей процес наперед, тим більше змогли розвиватися впливаючі з його класового положення тенденції гуманности, чому сприяло також і те, що під впливом революції і її наслідків і карні закони проти пролетаріату що раз більше тратили свій жорстокий характер.

Це є причини того явища, на яке ми вже вказували, що революційна частина пролетаріату в рухах XIX. в. показала ся класом, перейнятою найбільшою гуманністю, класом, котра що раз більше віддалялася від брутального дикунства, яке характеризувало його попередників часів великої французької революції і яке констатував також Енгельс ще в сорокових роках XIX. в. серед фабричного пролетаріату Англії.

Одночасно з цим зникли й причини, котрі вели до тероризму. Вже скоро після його упадку більш глибокі дослідники — приятелі пролетаріату, переконалися, що визволення пролетаріату не можливе в межах буржуазного громадянства. Вони прийшли до висновку, що цю ціль можна досягнути тільки через знесення приватної власности на засоби продукції і через заведення громадської продукції. Але вони не находили ані потрібних для цього матеріальних передумов в капіталі, ані психічних в пролетаріаті, і не

бачили також того, що економічний розвиток і класова боротьба були тим, що утворювало ці умови. Через те, вони шукали „розв'язання соціального питання“, якогось пляну або формули, котрі були би здійснимі негайно при всяких обставинах, скоро потрібна для цього сила буде стояти до розпорядимости.

Коли ж революційні пролетарі, полонені цією ідеєю, шукали цієї сили не в якомусь шляхотному міліонерові, а в політичній диктатурі на взір першої парижської комуни, то кожда така спроба, розпочата в державі меншістю, таксамо мусіла вести до тероризму, як і панування першої парижської комуни. Правда, стремління тепер були більше раціональними; ходило вже не про те, щоби увільнитися від наслідків буржуазного громадянства, задержуючи його саме, а щоби усунути ці наслідки через знесення їх основ. Але й це змагання мусіло би розбитися при спробі його реалізації, як довго для усунення цих основ бракувало суспільних передумов. В иньшому разі це означало би спробу меншости, накинута більшости неможливе або недоцільне, її інтересам противне: цього можна було би досягнути тільки за допомогою як найнасильничих методів, котрі врешті неминучо мусіли би завершитися кривавим терором.

А що до цього не прийшло, залежить від того, що,— не зважаючи на те, що робітнича маса лиш поволі приймала ідеї соціалізму, — пролетаріят протягом довгих десятиліть ніде не здобув такої пануючої позиції, якої він досяг в спілці з близькими йому верствами дрібного міщанства в Парижі 1789 р. і яку він удержав аж до 1794 року.

Правда, друга комуна принесла йому панування над Парижем, але не над Францією. Та й в Парижі також соціалісти тоді ще не мали переваги. Зрештою саме тоді вони не мали ще сильної теоретичної основи, і через те були дуже обережні і здержливі.

Міцні підвалини дістали вони після комуни, коли марксизм почав проходити в маси. То був світогляд,

котрий Маркс і Енгельс обґрунтували в сорокових роках, в пятьдесятих і шістьдесятих поглибили, — матеріалістичне розуміння історії. Вони внесли ідею закономірного розвитку в історію, котрий після їх погляду обумовлюється розвитком економічних відносин. З цієї точки погляду вони встановили, що капіталістичний спосіб продукції витворює такі умови, котрі зрештою роблять конечним і неминучим соціалістичний спосіб продукції, але вони встановили також безплідність кожної спроби завести цю другу форму продукції на місце першої доти, доки ще відносини для цього не дозріли відповідно.

Для них завдання соціалістів полягало вже не в тому, щоби найти плян або якусь формулу соціалізації, котра скрізь і при всяких обставинах відразу привела би до соціалізму, лише в тому, щоби студіювати економічні відносини і на підставі цих студій кожdochасно вияснити громадянству, що в даних обставинах потрібне і що належить боронити.

Отже завдання соціалістів лежало не лише в тому, щоби проводити соціалізм. Там, де він був ще неможливий до переведення, вони мусіли втрутитися в відносини капіталістичного господарства, щоби сприяти їх розвитку в інтересах пролетаріату.

Але це соціалісти зрозуміли не відразу.

Навіть в Інтернаціоналі та й ще кілька літ пізніше, соціалісти дивилися на такі явища, як вільна торгівля або страйк, з певного рода погордою через те, що ці явища не порушували системи платні. Маркс і Енгельс вчили робітників розуміти значіння економічних проблем і конфліктів капіталістичного строю для еманципційної боротьби пролетаріату.

Для марксівсько вишколеного пролетаріату, соціалізм перестав вже бути чимсь таким, що негайно і скрізь при всяких обставинах можна провести в життя. Навіть там, де пролетаріат здобув би політичну владу, він повинен би був проводити лише постільки соціалізм, поскільки це було би можливим серед даних обставин,

в формах, які відповідали би цим особливим обставинам. Переведення після соціалізму цього світогляду не могло статися одним замахом; воно ставало вислідом довшого історичного процесу. При цьому соціалістам завжди ставиться в обов'язок, в кожному моменті ставити собі тільки ті завдання, які можна було при даному відношенні сил і матеріальних умовах виконати. Як би завжди відповідно до цього зі знанням справи поступали, було би виключеним, щоби соціалістам не вдалася якась їхня акція, або щоби вони попадали в таку розпучливу ситуацію, яка примушувала би їх в супереч духові пролетаріату і соціалізму ставати на шлях масового терору.

Справді, з того часу, як марксизм опанував соціалістичний рух, цей останній аж до війни майже при кожному своєму свідомому великому крокові був хоронений від великої поразки, і думка перемогти шляхом тероризму щезла цілком з його рядів.

Цьому багато допомогла і та обставина, що в тому самому часі, коли марксизм став пануючою соціалістичною наукою, демократія вкорінилася в західній Європі і з об'єкту боротьби почала ставати міцною базою політичного життя. Завдяки цьому не тільки полегчилося поширення свідомості і організації пролетаріату, але також збільшилося його розуміння економічних умовин і співвідношення класових сил, через що було вибито ґрунт зпід різних фантастичних авантур і одночасно було відкинуто горожанську війну як метод класової боротьби.

В 1902 р. я писав в моїй „Соціальної Революції“ (6 розділ, „Демократія“):

„Демократія вже через те має величезну вартість, що робить можливими вищі форми революційної боротьби. Ця боротьба перестає вже бути тим, чим вона була 1789 р. або навіть в 1848, то-б-то боротьбою незорґанізованих мас без ніякого політичного виховання, без жадного знання відносної сили чинників боротьби, без глибшого розуміння завдань боротьби і засобів їх розв'язання, — перестає бути боротьбою мас, яких могла потягнути за собою кожда чутка, міг збити з

пантелику кожний випадок. Революційна боротьба стає боротьбою зорганізованих, свідомих мас, які розважливо і непохитно йдуть вперед, які не йдуть за кожним кличем, яких не доведе до вибуху яке-будь безчинство, але котрі за те не дадуть задавити себе кожній невдачі.

З другого боку виборча боротьба є засобом, щоби полічити своїх прихильників та ворогів, щоби уявити собі ясно відносну силу клас і партій, їх розвиток і занепад; вона стримує тому від занадто швидких вибухів і хоронить від поразок; крім того дає вона спромогу противникові самому признати безпідставність де-яких його позицій і з доброї волі відступити від них, коли утримання їх не є для нього питанням життя. Таким чином боротьба стає менш жорстокою, вимагає менше жертв і менше залежить від сліпого випадку.“

Спільному впливові всіх цих обставин, створенню промислового пролетаріату і піднесенню його понад рівнем люмпенпролетаріату, розвитку соціалістичної теорії і укріпленню демократії, всім цим факторам разом вдалося що раз більше відсувати на задній план побоювання, котре ще в 1845 р. висловив Енгельс в своєму творі „Положення робітничої класи в Англії“:

„Як що англійська буржуазія не схаменеться, — а цього вона по всій правдоподібності напевне не зробить, — то прийде революція, з якою не зможе зрівнятися ніяка дотеперішня. Пролетаріат, доведений до роспуки, вхопить в свої руки смолоскип, народня помста виявиться з люттю, про котру 1793 р. не дає нам жадного представлення. Війна бідних проти багатих буде більше кровава, ніж коли-будь.“ (2. вид., ст. 298.)

А в тім Енгельс висловлював ці побоювання тільки на той випадок, коли би революція, як він сподівався, скоро вибухла. Для сорокових років вони були вже трохи перебільшені мимо масового напливу в індустрію надзвичайно нерозвинених, а саме: ірландських, дуже близьких по своєму становищу до люмпенпролетаріату елементів. Але сам Енгельс надіявся, що коли революція не прийде скоро, отже пролетаріат матиме час, щоби розвинутися і перейнятися соціалістичним духом і революція завдяки цьому набере більш лагідних форм:

„В такому самому відношенні, в якому пролетаріят буде вбирати в себе соціалістичні і комуністичні елементи, в такому ж відношенні буде зменьшатися кровопролиття, помста і озлоблення революції.“

Революція, якої очікував Енгельс, прийшла в 1848 р., але не в Англії. Після її провалу почалася у всіх краях Європи епоха капіталістичного розвитку, вкупі з яким відбувався сильний економічний, політичний, індустріальний, інтелектуальний і моральний зріст робітничої кляси. Образ високо розвинених країн Європи скоро змінився. Вже в 1872 р., отже один рік після комуни, Маркс висловив надію, що в таких країнах, як Америка, Англія, Голляндія, пролетарська революція може набрати мирних форм.

З того часу ми бачимо дальший поступ в піднесенні пролетаріату. Звичайно, жадна тямуща людина не могла сумніватися в тому, що мілітарна монархія, як от німецька, австрійська, російська, може бути зломана лише силою, але при цьому що раз менше думали про криваву збройну боротьбу, а, навпаки, що раз більше про специфічний засіб боротьби пролетаріату, про **масовий страйк**. Правда, що належало бути приготованим на те, що представники старого режиму, як в Німеччині, так теж в Росії, будуть старатися затопити в крові кожду спробу їхнього усунення. Але, що значні частини пролетаріату, коли навіть він прийде до влади, знову, як з кінцем XVIII. в., будуть купатися в крові, помсті і варварстві, цього не можна було сподіватися. Це перевернуло би до гори ногами цілий розвиток.

В противенстві до поглядів Енгельса, автора „Розвитку соціалізму від утопії до науки“, котрий очікував поступового зменьшення грубости і дикунства пролетарської революції, являється погляд, поміщений недавно в статті п. з.: „Розвиток соціалізму від науки до діла“, яка становить вступ до Н. Бухаріна „Програми Комуністів“ (Цюрих 1918). В цьому вступі говоритья:

„Чим сильніше в якомусь краю розвинений капіталізм, тим більше безглядна і жорстока буде його оборонча бо-

ротьба, тим кровавіша буде пролетарська революція і тим більше безглядні будуть ті міри, при допомозі яких побідна робітничка кляса кине собі під ноги побиту клясу капіталістів.“ (Ст. XIX.)

Це є цілковита протилежність тому, чого очікували Маркс і Енгельс. Це є постільки фальшиве, поскільки большевицька практика 1½ року підносить це до значіння загального закону цілого суспільного розвитку. Помилкове воно й в тому, що мотивує цю практику „безглядністю і дикістю оборончої війни капіталістів“. Такої дикости не можна завважати ані в грудні 1917 р. в Петербурзі і Москві, ані також ще менше недавно в Будапешті.

Але правдою є те, що пролетарська революція знову стала надзвичайно кривавою. Пояснення цього факту бачу я при моїй „старечій впертості“ чи при моїй „старечій безтямі“ (Бухарін, XXII), на кождий випадок в інших факторах, як в капіталістичній „лютості-дикості“, котра в країнах побитих в війні ніколи не була менша, ніж під час вибуху революції.

е) Впливи війни.

Головної причини звороту з дотеперішнього шляху розвитку в напрямку гуманности до розвитку в напрямі брутальности треба шукати в світовій війні. Але вже до війни існували тенденції, котрі цій головній тенденції злагіднення звичаїв протиділяли.

Найважливіша з них була покликана до життя самою французькою революцією. Це була **загальна військова повинність**, котрої потребував революційний режим, щоби численною перевагою і постійним поповненням своїх регулярних військ дорівняти з'єднаним монархам.

Лише одна монархічна держава перейняла цю установу і навіть не тільки її задержала, але й розвинула, тоді, коли Франція з неї зрезигнувала. Цією державою була **Прусія**, найменша і наймолодша з поміж великих держав Європи, зі своїми неvigідними границя-

ми, оборона котрих вимагала армії, котра в порівнанні з населенням держави була куди більша, ніж в якому-небудь іншому краю. До того ж, по своїх натуральних багатствах, Прусія була найбіднішою поміж великими державами. Як що вона хотіла затвердити своє становище, то мусіла принести в жертву своїй армії всі інші потреби краю. Таким чином Прусія, з моменту свого вступу до складу великих держав, стала мілітарною державою *par excellence*.

В своїй книжці про Німеччину (*My four years in Germany, London, 1917*, ст. 44), наводить американський посол Жерард кілька думок, котрі різко освітлюють мілітарний дух Прусії:

„Більше як перед 125 роками, на початку революції, сказав Мірабо, великий бесідник: „Війна, це національна промисловість Прусії“. Опісля завважив Наполеон: „Прусія витворена з одної гарматної кулі“, а невдовзі перед французько-пруською війною 1870 р. писав французький військовий аташе своєму правительству: „Інші країни володіють армією; в Прусії, навпаки, армія володіє країною.“

Завдяки загальній військовій повинності і культивуванню мілітаризму загалом досягла Прусія в війнах 1866 і 1870 р. свого могутнього становища. Це примусило і інші держави європейського континенту завести загальну військову повинність. В тому самому часі залізнодорожна справа стає рішачим чинником при веденні війни. Всі мілітарні держави стараються розвинути її як найбільше, що знову приносить з собою можливість, а разом з цим при загальному озброєнні на-випередки конечність постійного збільшення армії, отже щораз ширшого використання загальної військової повинності, що зрештою привело нас до того красною результату, що все з мужеського населення, що не було тяжко хворе або калікою, було притягнуто до воєнної служби.

Але воєнна служба означає звичку до проливу людської крові, мало того, навіть певного рода суперництво в цьому пролитті; вона означає приглушення людських почувань, плекання брутальности. При малій

кількості постійного війська XVIII. віку, маси народу були вільні від цього згубного впливу на їх мораль. Загальна військова повинність протягом XIX. віку дала ці маси все більше під бруталізуючі впливи військової служби, з окрема найсильніше і найширше в Пруссії.

Гуманістичні тенденції XIX. віку завдяки цьому ще не втратили цілком свого впливу, однак було їх значно ослаблено.

Найбільш яскраво виступали гуманістичні тенденції серед інтелігентів. Ці останні були довше від других вільні від воєнної служби, навіть тоді, коли місце наємного війська зайняв примусовий набір, котрий зі своєю конскрипційною системою в першу чергу потрафляв селян, ремісників і робітників, а щадив буржуазію і інтелігенцію. Однак загальна військова повинність не могла робити для них винятків, навпаки, вона потребувала їх як офіцерів для командування резервами. Як і попереду інтелігент лишався в винятковому становищі щодо воєнної служби, але це вже не було становище, котре виключало його з армії, а таке, котре в її рядах давало йому як добровольцеві-однорічникові (вільноопреділяючомуся першого розряду) або запасному офіцерові певні привілеї. Таким чином інтелігентів було поставлено під впливи мілітаризму на їх думання і почування в більшій мірі, як інші класи. Мілітаризм ставив їх в привілейоване становище і вже тим самим прищеплював їм певний смак до військової справи. Окрім того, він впливав на них через своїх фахових офіцерів. Ці люде, котрі зробили собі військову службу завданням свого життя, для котрих вона є не тимчасовим явищем, котрі при всіх воєнних акціях повинні брати в свої руки ініціативу, перевишати в енергії і спритности своїх солдатів, ці люде розвивають характеристичні риси мілітаризму в більш високій степені, як звичайний рядовий, який служить тільки короткий час і то примусово. Інтелігенти піддавалися ще більшому мілітаристичному впливові, ніж решта населення. До того ж їхня фахова діяльність

виробляє в них звичку — що дуже добре мириться і з крайне реакційним світоглядом — розвивати кожний погляд далеко більш послідовно і в цьому змислі більш радикально, ніж то роблять практики, котрі пізнають з досвіду гальмуюче значіння різних повсякденних дрібниць.

Інтелігенти, котрі стали або хотіли стати запасними офіцерами і брали собі за взір фахових офіцерів, легко випережали цих останніх в гостроті і різкості мілітаристичного думання. Таким чином ці пірвані мілітаризмом верстви інтелігенції стали як раз піонерами грубости і насильництва, що завдяки загальній військовій повинности захопили цілу народню масу. І тут Прусія випередила також інші держави через те, що вона перша завела систему добровольців-одно-річників та запасних офіцерів і більше як в будь-якій іншій державі упривілеювала запасних офіцерів, створила їм почесне становище.

Як що в пролетаріаті, мимо загальної військової повинности, гуманістичні тенденції його клясового положення переважали над бруталізуючими тенденціями мілітаризму, то серед інтелігенції, особливо пруської, навпаки, перші були в великій мірі відтиснені другими на задній плян, що немало спричинилося до загострення клясових противенств.

Те, що сказано тут про інтелігентів, ще в більшій мірі торкається капіталістів, яких гуманні інстинкти вже згори находили в їхньому клясовому становищі більш сильні противотенденції.

І коли тепер вибухла війна, і протягом чотирьох років втягнула в свій вир майже ціле здорове мужеське населення, коли бруталізуючі тенденції мілітаризму досягли вершка жорстокости і звірства, тоді і пролетаріят не міг вже від них врятуватися. Він був в великій мірі ними заражений і повертався додому здичілим у всіх відношеннях. Воєнні звичаї принесли з собою настрій, який давав можливість кожному, хто служив у війську, боронити свої інтереси і вимоги

насильством і проливом крові навіть в відношенні до своїх співгорожан в мирних умовах. Це стало елементом горожанської війни. А ця остання знову приводила до здичіння мас. Все ж таки багато з розважних людей, скоро визволяються вони зпід впливів війни, вертає до способу думання та до почувань мирного часу. Але куди гірше є з молодю, котра без вчителів, без провідників, протягом чотирьох років війни підпала без всякого опору під цілковитий вплив жорстокостей війни і набрала вражінь, котрі аж до кінця життя не зникнуть остаточно.

До цього всього долучається ще глибоко йдуча зміна в складі самого пролетаріату.

Війна найтяжче відбилася на дрібному міщанстві; багато з його рядів було експропрійовано і кинуте в лави пролетаріату. Ці елементи, що до цього часу стояли далеко від пролетарської класової боротьби, не мали поняття про партійне вишколення, дисципліну і організаційні навички, які властиві пролетаріатові там, де класова боротьба йде під проводом соціалістичної партії, що дбає про освіту і згуртовання мас.

В середині самого пролетаріату зайшли від тепер також глибокі зміни. Як поміж всіми, так також і поміж обученими-робітниками страти вбитими, пораненими, хорими за час війни були далеко більші як за мирних часів. Одночасно з цим для приросту числа їх майже нічого не було зроблено. Не було часу та і сил бракувало, щоби їх вивчити, але з другого боку не відчувалося також і потреби для такої діяльності. Місце різнородної індустрії мирного часу заступила багато більше монотонна воєнна промисловість, котра виготовляла лише де-кілька певних типів продуктів, за допомогою робітників, з котрих кождий мав виконувати тільки пару-другу операцій, котрих дуже легко міг також навчитися кождий невправний ще новак. Таким чином число обучених робітників, які так багато причинилися до розвитку

німецької індустрії, підчас війни дуже зменьшилося і їх місце зайняли необучені робітники, число яких росло дуже скоро.

Обучені робітники були найкраще організовані, вишколені і найбільше свідомі. Необучені — неорганізовані, неуки і до всього байдужі.

Підчас війни байдужість гинула дуже скоро. Ця велитенська подія з своїми страшними наслідками розворушила всіх, навіть найбільше відсталі верстви народу і привела їх в горячковий стан. Але тому, що одночасно число обучених і соціялістично вишколених робітників зменьшилося в порівнанні до під кожним взглядом необучених і недісциплінованих, як також в порівнанні до припливу спролетаризованого дрібного міщанства, то це свідчило ні про що інше, як про те, що більш освічена меншість, котра дотепер вела пролетаріят, тратила що раз більше свій вплив, а її місце займала сліпа пристрасть.

А це прийшло тим скорше, що війна залишила після себе як найглибші економічні потрясення, масове безробіття, безмірну доріжню, недостачу у всьому необхідному. Доведені до роспуки маси вимагали радикальних змін і то змін негайних, не для того, щоби створити вищі форми громадського життя, про це вони ще зовсім не думали, а для того, щоби вирвати їх з страшної нужди.

Врятовання з свого нужденного становища було завжди для пролетаріату найбільш пекучою і практичною справою. Це, поруч з вимогами економічного і історичного знання, котре є передумовою для розуміння марксизму, становить основну причину, через що марксівський спосіб думання не так легко вкорінюється в робітничі маси. Інстинктивно маси воліють науку, котра не посилає їх на шлях розвитку, а котра, навпаки, дає їм певну формулу чи певний план, якого переведення, при всяких умовах обіцяє їм негайне визволення від усіх мук. Для пролетаря є певного рода самовідре-

ченням, коли він признається до науки, яка звичайно вимагає від нього не бездіяльного очікування, а, навпаки, спонукує його до ведення як найенергійнішої класової боротьби, але остаточне визволення робить залежним від умов, котрі мають бути створені щойно в повному труді розвитку. Проте, як не тяжко було пролетарям в останніх десятиліттях перед війною, їх становище уклалося так, що вони могли жити в спосіб, котрий не робив для них негайної соціалістичної перебудови громадянства питанням життя і смерті, принаймні не робив її такою для обучених робітників, цього основного ядра класової боротьби і соціалістичного руху.

Тепер ці робітники в політичній і економічній боротьбі уступають необученим. А цих останніх положення таке скрутне, що вони не можуть далі чекати.

І для чого ждати, коли вислід війни дав їм врешті політичну владу в руки?

Війна погнала на фронт класової боротьби не тільки найбільше відсталі елементи робітництва, вона через розвал армій зробила пролетаріят навіть найбільше економічно відсталих частин Європи пануючою класом в містах, поруч якого безграмотне селянство, як це бачимо в Росії, не в стані представити ніякої самостійної політичної сили.

При всяких обставинах, які б вони не були, жадна класа не відмовляється добровільно від влади, яку вона здобула. Було би дурним домагатися такого відмовлення від російського або угорського пролетаріату через те, що їх країни є відсталі. Але в дійсно марксівському дусі ведена соціалістична партія пристосовувала би ті завдання, які вона ставить перед переможним пролетаріатом, до тих матеріальних і психічних умов, які вона знаходить навколо, не декретувала би так сміливо негайну повну соціалізацію в країні такої нерозвиненої капіталістичної продукції, як Росія.

Звичайно, не знати, чи така партія змогла би вдержати за собою провід мас. Реальним політикам видається важнішим хвилю панувати, ніж наразитися на хвилю невдачу, хочай би з надією, що зрештою рація буде по їхньому боці. Реального політика не задовольняє роля сили, котра через те, що вияснює неминучий провал виходячої поза межі можливості політики, наражується в даному моменті на непопулярність, але яка виходить цілою з розвалу і охороняє ідеал перед компромітацією.

Старе противенство поміж реальною а науковою політикою, поміж Лясалем і Марксом повстало на ново в Росії після революції 1917 р.

В своєму листі до Кугельмана від 23. лютого 1865 р. (проголошеному мною в „Соціялісті“, 1. мая 1918) заявив Маркс, що німецька реакція 1849-1859 року занадто перешкоджала розвиткові німецьких робітників, щоби вони могли

„не радіти такому базарному спасителеві (як Лясаль), котрий приобіцяв їм допомогти одним скоком дістатися до обітваної землі.“

Такі скоки і такі спасителі були не до вподоби Марксові. Але як в часах Лясаля, так також і в часах другої російської революції, хоч в цій останній по другим причинам, ситуація склалася дуже несприятливо для марксівського думання. Марксівсько вишколені робітники Росії померли або затратилися в морі розбурханих відсталих мас, або були пхнуті цими останніми на мильні дороги. Взяв гору домарксівський спосіб думання, характеристичний для Блянкі, Вайтлінга, Бакуніна.

Це були умови, серед яких відбулася революція в Росії, а опісля і в її сусідів. Через те й не дивно, що вона покликала до життя не тільки примітивний спосіб думання, але й також дає змогу проявлятися кровавим, диким формам політичної і економічної боротьби, які — як ми надіялися — через інтелектуальний і моральний зріст пролетаріату пішли у забуття.

8. Комуністи при роботі.

а) Експропріяція і організація.

Війна відкинула робітничу класу інтелектуально і морально назад не тільки через те, що вона створила здичавіння майже всіх верств населення, що вона найбільше відсталі елементи пролетаріату поставила на передові пости його руху, що вона, зрештою, безконечно збільшила його нужду і тим розпуку поставила на місце спокійної розваги. Вона сприяла поширенню серед них примітивних поглядів через те, що в великій мірі розвивала в них мілітарне думання, те думання, котре і так є властивим неосвіченим, поверховним людям, думання, котре каже, наче-б-то гола сила є рішачим чинником світової історії, наче-б-то досить самої лише сили та безглядности для того, щоби перевести те, що бажано.

Маркс і Енгельс все поборювали такі погляди. В його класичному творі „Переворот в науці Пана Євгена Дюрінга“ три розділи присвячено виключно „теорії насильства“ (3. вид., ст. 162-192). Ця теорія наскрізь немарксівська. Енгельс не побоявся виступати проти неї навіть там, де вона з'являлася під революційною покришкою. Він не придержувався так часто бореного сьогодні погляду, наче-б-то не слід виказувати помилок певного руху тоді, коли він є революційний, пролетарський, бо це може ослабити революційний запал.

Само собою розуміється, нема чого на гвалт бити з приводу поодиноких помилок і дурниць, що трапляються в революції. Найтяжче положення в історії це революція, яка ставить нас перед новими, надзвичайно неясними ситуаціями. Було би дешевим фарисейством, коли би обсерватор хотів з безпечного місця або здалека строго осуджувати помилки людей, котрі стояли в центрі боротьби і несуть на собі всі її тягарі і небезпеки.

Але з другого боку конче потрібно осуджувати помилки, які походять не з випадкової неправдивої

або невістарчаючої інформації, лише з фальшивих, принципіальних поглядів, а через те неминуче з нього випливають. Їх можна уникнути тільки через подолання цих поглядів, вони будуть загрожувати кожному будучому революційному рухові, як що перейдеться над ними безкритично до порядку денного, або як що їх буде прикрашуватись і пошановуватись — нібито в інтересі революції.

„Вульканічний, революційний темперамент“ Маркса і Енгельса зовсім не перешкоджав їм займатися цією конче потрібною критикою революції.

Доказом цього є м. и. критика, якою зайнявся Енгельс в осени 1873 р. в ляйпцігській „Народній Державі“ (Volksstaat) з приводу повстання, котре вибухло 5. липня цього ж року після проголошення еспанської республіки і 26. липня вже було за малими виїмками здушене. Повстання в Картагені продержалося до січня 1874 р.

Отже ще перед задушенням повстання, Енгельс проголосив гостру критику „цієї ганебної інсурекції . . . як остерігаючий приклад світові“.

Це було ним зроблено в серії статей „Бакуністи при роботі“ („Народня держава“, 31. жовтня і 5. листопаду), передрукованих в 1894 р. в „Internationales aus dem Volksstaat“, Фридр. Енгельса (Берлін, видання „Vorwärts“). Ми поручаємо цю працю кожному, хто займається большевизмом. Він побачить в багатьох пунктах, що ситуація еспанської революції дає багато аналогії до положення сучасних комуністів.

Енгельс починає з уваги, що в Еспанії інтернаціоналісти в своїй більшості належали до бакунівського союзу („Allianz“) і говорить далі:

„Коли в лютому 1873 р. було проголошено республіку, еспанські аліяністи опинилися в дуже тяжкому становищі. Еспанія в промисловому відношенні є ще така відстала країна, що про **негайну** цілковиту еманципацію робітничої класи не може бути ніякої мови. Заки до цього дійде, Еспанія мусить перейти ще цілий ряд різних ступнів розвитку і очистити

шлях від цілого ряду перешкод. Скоротити перебіг цього розвитку і можливо скоро усунути ці перешкоди — давала їй нагоду республіка. Але ця нагода могла бути використана тільки через діяльну **політичну** акцію еспанської робітничої класи.“ (Ст. 17, 18.)

Це означало би брати участь в виборах до кортесів, до національного зібрання і в їхній роботі. Але бакуністи хотіли негайного, повного визволення робітничої класи. При тодішньому стані Еспанії парламентська демократія була для цього абсолютно нездатна, але вона являлася необхідною як засіб для розвитку і дозрівання пролетаріату. Участь „в яких-небудь виборах здавалася їм гідним смерти злочином“.

Але що ж хотіли вони поставити на місце виборчої боротьби? Робітничі ради, як засіб „негайного, повного визволення робітничої класи“, тоді ще не були видумані. Бакуністи проголосили **генеральний страйк**, поділ Еспанії на незчислимі малі „кантони“, а разом з тим розбиття загального руху на цілий ряд льокальних рухів і проголошення „перманентної революції“.

Кінцем цієї пісні був не тільки повний крах руху, руїна цілого еспанського інтернаціоналу, але також „заперечення засад голошених дотепер самими бакуністами“ (ст. 32), котрі вони під напором обставин мусли давати одну по другій.

А чи тепер в Росії инакше?

Певно, що при вибуху теперішньої революції поміж робітництвом Росії панував не анархізм, а марксизм. Як соціалістична теорія ніде не знайшов він такого признання, як в Росії.

Протягом десятиліть робили російські соціалісти з нужди чесноту і в відсталому аграрному характері своєї країни бачили певну перевагу. Вони думали, що останки їх сільського земельного комунізму особливо полегчують їм завести там модерний соціалізм.

Велика заслуга марксистів в Росії, ведених Аксельродом і Плехановим, полягала в тому, що в супереч

вище згаданому поглядові, вони прийшли до розуміння, а після довгих і завзятих спорів їм вдалося переконати других, що при нерозвиненому російському пролетаріатові і російському громадянстві загалом, неминуха революція може мати тільки буржуазний характер, не зважаючи на те, що пролетаріат мусить відограти в ній визначну роль.

Цей погляд панував переможно в російському соціалістичному дусі тільки так довго, доки революція не привела пролетаріату до влади, і не поставила питання про негайне визволення на чергу дня, і доки носителями соціалізму були лише інтелігенти та вершки робітництва.

Послідовний марксизм опинився в невимовно тяжкому становищу в тому моменті, коли революція розколилася дійсно великі маси російського народу, який знав тільки свої потреби і свою волю і якому абсолютно було байдуже, чи це, чого він жадав, при даних обставинах було можливе до переведення і чи воно з громадського боку було корисне, чи ні.

Марксизм большевиків не видержав цієї ситуації.

Їх опанувала і понесла психологія мас. Немає сумніву, що через це вони стали панамі Росії. Друге питання, що з того кінець-кінцем виходить і що мусить вийти.

Через те, що головною розгоновою пружиною революції зробили вони лише волю мас, викинули вони за борт той марксівський спосіб думання, якого побідному зростові вони самі раніше багато допомогли. Вони думали, що з своєю науковою совістю і популярністю Маркса вони справляться в той спосіб, що візмуть під свою охорону марксівське слово, слово „диктатура пролетаріату“. Цим словом думали вони одержати відпущення всіх гріхів проти духа марксизму.

Революція прийшла наслідком війни. Військам було вже тяжко далі боротися. Большевики стали найбільш рішучими представниками цього знеохочення супроти дальшого продовжування війни. Вони допо-

магали розвалові армії всякими засобами і ані трохи не журилися тим, чи допомагають вони таким чином німецькій мілітарній автократії, чи ні. А що ця остання не перемогла і що прийшло до німецької революції, в цьому — не їх вина.

Повний розвал армії дав нищим класам повну свободу. Селяне зараз зажадали негайного розбиття великих земельних маєтків і їх поділу поміж себе на основі приватної власності. Передача землі селянству була необхідною, але при систематичній передачі могло це відбутися в формах, які не нищили би технічних здобутків великого підприємства. Але це вимагало певного часу, а селяне не хотіли ждати.

Большевики з'єднали їх для себе через те, що, запровадивши анархію на селі, оставили кожній громаді вільну руку, так що розграблення економії відбулося в як найпримітивніших формах, при чому знищено було багато продукційних засобів, чим понижувалося техніку господарства. Але за це селяне дали большевикам вільну руку в містах, в яких вони з'єднали собі також маси робітників через те, що брали під розвагу лише їхні бажання, а не дійсні обставини.

Пролетаріят голодав, почував себе поневоленим і експлуатованим і вперто домагався негайного скинення капіталістичного ярма. Щоби задоволити його бажання, не було часу для студій або навіть для роздумування. Короткими, але важкими ударами повалено в руїну будівлю російського капіталізму.

Заміна капіталістичної продукції соціалістичною має в собі два моменти, а саме **питання власності** і **питання організації**. Вона вимагає знесення приватної власності на засоби продукції і переходу їх в громадську власність, в формі державної, комунальної або кооперативної власності. Але вона вимагає також заміни капіталістичної організації підприємства і його функцій громадською організацією, котра відповідала би економічній цілості.

З цих двох перетворень найбільш простим є перетворення власності. Немає нічого легшого, як експропріювати капіталіста. Це є тільки питанням сили і не є звязане ні з якою соціальною передумовою. Вже давно, навіть ще до повстання індустріального капіталізму, в часах звичайного торговельного і лихварського капіталізму ми бачимо такі експропріації купців, банкірів, лихварів, dokonувані феодалами, князями, деколи навіть самими народними масами. В середніх віках проведено експропріації не тільки на євреях, але, не зважаючи на релігійність тих часів, проведено їх також і на церквах і орденах. І так напр. з початком XIV. віка французький король Филип IV. експропріював надзвичайно багатий орден храмівників. Ще до повстання сучасного соціалізму наївні люде бачили в шляхотному лицареві, котрий забірав у багатих і роздавав бідним, добродія людства. Перевести цей рід „соціалізму“ було надзвичайно легко. „Нерозвиненій формі“ російського пролетаріату відповідало те, що Бакунін 1869 р. безпосередньо перед війною і комунією, в одному зі своїх закликів вказував російській молоді шлях, по якому пішов Стенька Разін, котрий 1667 р. створив розбійничу банду, якою 4 роки тероризував полудневу Росію, коли врешті урядові вдалося його поконати і вбити.

Не так просто, як з експропріацією, йде діло з організацією. Капіталістичне підприємство — це дуже складний організм, якого головою являється капіталіст або його заступник. Коли ми хочемо знищити капіталізм, то мусимо створити організм, який міг би, як не краще, то принаймні так само працювати без капіталістичної голови. Це вже не таке просте діло, як справа Филипа IV. або Стеньки Разіна, це вимагає цілого ряду передумов матеріальної і психічної натури, високого розвитку капіталістичної організації не тільки продукції, але також збуту і доставки сирівця, це вимагає теж пролетаріату, який є свідомий свого завдання не тільки супроти своїх найближчих товаришів,

але й супроти цілого громадянства; котрий виробив в себе звички свобідної дісципліни і самоуправління завдяки довголітньому впливові масових організацій; який врешті є доволі інтелігентний, щоби відріжнити можливе від неможливого, науково освіченого характерного провідника від неука-демагога.

Де немає цих передумов, там не може бути капіталізм з користю замінений соціалізмом. А навіть в тих місцевостях і галузях промисловости, в яких ці умови досить високо розвинені, соціалістична організація мусить бути через ґрунтовний дослід дійсних обставин добре підготовлена, бо форми, які нова організація часово має прийняти, не є одні й ті самі для всіх галузей промисловости, для всіх країв і для всіх часів, це не „цілком готові утопії“, або „вічні ідеали“, навпаки це форми, які при різних обставинах є різні і які мусять бути як найкраще достосовані до кожdochасних умов тоді, коли вони мають дати позитивний вислід.

Обидва моменти соціалізації, вивласнення і нова організація, мусять стояти в самому тісному звязку, як що ми не хочемо, щоби місця дотеперішньої продукції не зайняв хаос-безладдя і врешті-решт повний занепад. Филип IV. або Стенька Разін могли обмежитися до самої тільки експропріації, бо вони не думали творити нової форми продукції. Перехід до соціалізму не може відбутися таким простим шляхом.

Але маси були нетерпеливі, вони не хотіли чекати. Аби їх задоволити, большевики, прийшовши до влади, поділили процес соціалізації на дві частини, розділили обидва моменти, хоча й один без другого не міг дати нічого життєздатного. Спочатку пішли вони по прикладу Стеньки Разіна, а опісля намагалися — по скільки можливо — і направити й організацію. Все, що було тісно звязано і могло ділати тільки вкупі, було розірване. Сам Ленін признав в квітні 1918 р. в своїй книжці „Найблищі завдання совітської влади“:

„Дотепер перше місце займали заходи задля негайної експропріації експропріаторів. Зараз на перший план висувається організація підрахунку і контролі підприємств, в яких вже переведено експропріацію капіталістів, а також по всіх інших господарчих підприємствах“ (ст. 14).

„Наша праця в переведенні — при співучасті пролетаріату — організації загального підрахунку і контролю над продукцією і над поділом продуктів далеко не дорівнює нашій праці безпосередньої експропріації визискувачів... З соціалістичною перебудовою на цих полях ми дуже відстали (а це самі важні поля), а відстали ми через те, що підрахунок і контроль загалом не досить організовані“ (ст. 23).

Переводили експропріацію підприємств і галузей промисловости, не питаючися чи їх соціалістична організація є вже можлива. Навіть в галузях, в яких ця соціалізація була би можлива, задовольалися лише експропріацією, бо цю останню можна було перевести без підготовки, а робітники не хотіли чекати.

Скоро показалися й наслідки. Економічне життя Росії є відсталим через те, що її індустрія в порівнанні з сільським хазяйством дає працю тільки малій частині населення. Але в самій індустрії переважають найбільше сучасні форми велитенських підприємств. Вони багато переросли стадію парижської індустрії 1871 р. Поскільки діло йде про соціалізацію, то в цій останній ще можна було говорити про соціалізацію продукційних спілок. Російські ж фабрики мали здебільшого форми велитенських підприємств, коли для них — після усунення капіталу — з'явилася можливість удержавлення.

В продукційних спілках прибуток робітника залежить від праці його і його товаришів. Мірилом цього прибутку являється кількість продуктів доставлена на ринок. Вони самі мусять дбати і про збут і про набуття сирівців. В удержавленій фабриці одержували робітники — як і раньше — платню, але вже не від капіталіста, а від держави. Кількість прибутку залежала менше від їхньої продуктивної праці, а більше вже від їхнього натиску на державну владу. Ця остання мусіла сама старатися про збут і про набуття сирівців.

Треба було би мати добре дисципліноване і високоінтелігентне робітництво, яке зрозуміло би, в як великій мірі добробут громадянства, а разом і з цим його власний, залежить від продуктивності його праці, щоби при цих умовах удержати в руху продукцію. Навіть при такому робітництві можна було би очікувати дійсної продукції тільки тоді, коли було би вжито всіх організаційних заходів, які давали би відповідний вплив на поодинокі підприємства і на цілі галузі промисловости не тільки робітникам, але також державі і споживачам, і коли було би створено таку спонуку до роботи, яка з успіхом могла би замінити різні капіталістичні заохочення.

Тепер не тільки бракувало цієї організації, але й робітництву бракувало відповідної інтелігенції і дисципліни, тим більше, що війна і її наслідки викликали як найдикіше роз'ярення досі найбільш несвідомих і нерозвинених частин пролетаріату.

Правда, російський робітник перейняв від своєї сільської комун високе почуття солідарности, але воно таке вузке, як і сама сільська коммуна. Воно поширюється лише на невеликий гурт його особистих товаришів. Велике громадське ціле є для нього байдужим. На невітні явища, які повстали при цих обставинах, мусіли нарікати навіть самі большевики. В своєму творі „Праця, дисципліна і порядок урятують соціалістичну совітську республіку“ (ст. 17) каже Троцький:

„Революція, яка в найбільше поневоленого збудила почуття людської особистости, надала, природно, першим часам цього пробудження скрайній, коли хочете, анархістичний характер. Це пробудження найбільше елементарних інстинктів людської особистости нерідко набирало грубо-еґоїстичного або, вживаючи філософічного вислову, „еґоцентричного характеру“ . . . Поневолений намагається взяти для себе все, що лише може, він думає тільки про себе і не має наміру рахуватися з загальним класовим інтересом. Звідси — та сила силенна такого рода дезорґанізаторських настроїв і індивідуалістичних, анархістичних і розбійничих тенденцій, які ми

помічаємо особливо в широких колах деклясованих елементів краю, в рядах давньої армії і врешті в певних елементах робітничої класи.“

Це вже зовсім інші елементи, ніж ті парижської комуни, котрі скорочували свою заробітну платню для того, щоби сприяти справі соціалізму.

Ясно, яка могла бути при цих обставинах продукція в експропрійованих підприємствах. Заробітну платню підвинувалося до неможливості, а праці за те постачалося мінімально. Щоби це улекшити, було знесено акордову роботу. Так прийшло до наслідків як от в Путиловському заводі в Петербурзі, котрий на протязі часу, в якому він взяв 96 мільонів рублів державної допомоги, доставив продукту вартости 15 мільонів рублів.

Неминуче банкрутство цієї господарки було урятоване на якийсь час безграничним друком паперових грошей.

На фабриках працювали мало, і перш за все робітники ухилялися від неприємної, брудної, тяжкої праці.

Як улаштувати цю працю — по скільки вона не обхідна в соціалістичному громадянстві, — цим питанням вже давно займалися соціалісти. Фуріє думав його розв'язати в той спосіб, що цю брудну роботу передав „мазурам“, хлопцям, які залюбки барбаються в бруді.

Звичайно, ця гумористична розв'язка не є вистарчаючою. Єдине в цьому випадку, що не противиться соціалістичним засадам і дає надії на добрий вислід, це те, щоби при допомозі техніки усунути при цій праці — посільки можливо — все тяжке, нездорове, шкідливе і відражуюче. Посільки техніка цьому не допоможе, не лишається нічого іншого, як продовжати цю працю, або при дуже високій платні, або при дуже короткому часі праці.

Большевики найшли нову розв'язку. Правда, вона не відповідала соціалістичним засадам, але зовсім від-

повідала „масовій психології“ розбурханих робітників. Вони просто завели **робочу повинність**. Але не робочу повинність для робітників. На що було на них накладати робочу повинність, коли й так під впливом нових відносин одна фабрика по другій мусіли застановляти свій рух через брак сирівця, або опалового матеріялу, або врешті через недостаток транспорту так, що число робітників, які не находили праці, й так зросло.

Ні, робочу повинність накладено тільки на тих, яких під покришкою того, що вони не працюють, поставлено поза законом — на „буржуазію“.

На місце загальної, „формальної“ демократії радянська республіка встановила пролетарську демократію. Тільки працюючі повинні мати політичні права, тільки вони могли одержувати відповідні харчі і користуватися державною охороною. Трутні повинні були бути безправними.

Здається, чисто соціалістична думка, яка, однак, мала одну малу помилку. Майже вже два роки існує республіка робітничих рад, котра дає виборче право тільки робітникам, і до сьогодні не розв'язано ще загадку: **хто є робітником?** Ріжні комуністи дають нам на це дуже ріжну відповідь.

В своєму початку робітничі ради були нічим іншим, як заступництвом великих фабрик. Як такі творили вони певні досить обмежені організації, які були для революції дуже важні. „Ідея рад“ привела опісля до того, щоби установчі збори, вибрані загальним голосуванням, заступити центральним комітетом робітничих рад. Однак база цього центрального комітету була би занадто вузка, коли би було її обмежено тільки до робітничих рад великих фабрик. Але, скоро вийшли поза межі цієї бази і одночасно з цим захотіли виключити „буржуазію“ від виборчого права, опинилися в безкрайньому морі.

Покласти межу поміж буржуа а робітником надзвичайно тяжко, вона має в собі щось такого свавіль-

ного, що ідею рад робить дуже придатною для обґрунтування диктаторського самовільного панування, а що ніяк не підходить для сотворення ясного і систематичного державного законодавства.

З окрема що до інтелігенції, то питання зарахування когось з неї до буржуазії чи ні, залежить тільки від вподоби совітської влади і від цього залежить також її виборче право і зобов'язання до примусової праці.

В совітській республіці було забрано „буржуа“ без ніякого відшкодування не тільки їхні продукційні і консумційні засоби, не тільки всі політичні права, на їх накладено одночасно з цим — і тільки на їх — примусову працю! Вони є єдині в Росії, котрі повинні працювати, але одночасно з цим вони є тими, котрих позбавлено прав через те, що не працюють! До категорії робітників чи буржуазії в совітській Росії зараховувано не по функціях, які данна особа виконує зараз, а по тому, які вона виконувала до революції. В совітській Росії буржуа, це спеціальний тип, прикмет якого ніхто не може означити. Подібно як негр остає негром, монгол монголом, де він не появився би і як він не вбрався би, так також буржуа остає все буржуа, хочби навіть він став жебраком або жив з своєї праці. І як жив!

Обов'язком „буржуа“ було працювати, але вони не мали права шукати тої праці, якої вони вміли і яка їм найкраще відповідала би.

Їх примушувано виконувати найбільше брудні і відразливі роботи. І за це одержували вони не підвищену, а навпаки, найнищу пайку харчів, яка навіть не давала їм можливості заспокоювати свій голод. Їх пайка становила $\frac{1}{4}$ того, що одержували військові і утримувані Радянською Республікою на її фабриках робітники. На один фунт хліба цих останніх, перші одержували $\frac{1}{4}$, а на 16 фунтів картоплі їм припадало 4 фунти.

Ці постанови абсолютно не вказують на стремління піднести пролетаріят на вищий ступінь розвитку, на „вироблення вищих форм життя“, навпаки, вони є доказом жадоби помсти пролетаріату в її найпервісніших формах, котрий своє щастя бачить в тому, щоби врешті могли знущатися над тим, якому досі ласка долі давала змогу краще вбиратися, краще жити, більше навчитися.

При розгнuzданні цієї „волі“, як розгонової сили революції, її зовнішні прояви в поодиноких випадках пішли куди далше, ніж цього хотіли самі большевики. Так ідея, що дотеперішні буржуа стали тепер безправним тягаровим бидлом робітників, над якими вони колись панували, дала такі блискучі висліди, як постанова робітничої ради села Мурцилівки, яка каже:

„Рада уповноважує цим тов. Григорія Сарєєва, по його вибору і розпорядженні для стаціонованого в Мурцилівці, пов. Брянського, артилерійського дівізіону, **перевести реквізіцію 60 жінок і дівчат** з кляси буржуазії і спекулянтів і перевести їх в казарми“. 16. вересня 1918 р. (Др. Натан Вінш-Малєєв, „What are the Bolshevists doing“, Льозанна, 1919, стор. 10.)

Несправедливо складати відповідальність за цю постанову на большевиків. Вона була їм напевне таксамо огидна, як вересневі морди провідникам французького конвенту.

Але страшне те, що в цілій місцевій совітській організації, хочби навіть в одній тільки, ненависть і непошана до буржуазії могла дійти до такого ступня, щоби заперечити її не тільки політичні, але звичайні людські права і людську гідність.

б) Дозрілість пролетаріату.

Звичайно, що такий „психіцизм“, котра набирала таких форм, навіть большевики не могли сліпо потурати. Після того, як вони перевели експропріацію буржуазії а пролетаріят піднесли до „святого єства“, тепер вони старалися дати цьому святому єству по-

трібну дозрілість, котра могла би створити передумову всіх соціалізацій і експропріацій.

„Ми знали це заздалегідь“ — каже Троцький (Праця, дисципліна і т. д., ст. 16) — „що нам бракує відповідної організації, дисципліни і історичної школи; ми це все знали, і це ні в якому разі не завадило нам з відкритими очима йти до здобуття влади. Ми були переконані, що ми всьому навчимося і все улаштуємо.“

Чи відважився би Троцький сісти в паровоз і пустити його в рух, в переконанні, що вже підчас його ходу він „всьому навчиться і все як слід улаштує“?

Не має сумніву, що він міг би це зробити, але, чи мав би він для цього відповідний час? Чи не було би за скоро катастрофи з цим паровозом? Вправу в веденні паровоза треба здобути раніше, ще до того часу, заки його пускається в рух. Таксамо пролетаріят мусить заздалегідь здобути ті прикмети, котрі дають йому змогу вести продукцію тоді, коли він повинен її перейняти на себе. Продукція не переносить порожнечі, застою, якогось вакууму, а з окрема в такому стані, який дала війна, котра ограбувала нас з усіх припасів так, що ми живемо лише з дня на день і через задержання продукції засуджуємося на голодну смерть.

Сам Ленін вважає конечним загальмувати процес експропріації:

„Коли ми хотіли би тепер продовжувати дальшу експропріацію капіталу в дотеперішньому темпі, то це привело би до нашого упадку через те, що наша праця над організацією пролетарської контролю і підрахунку далеко — як це ясно і зрозуміло кожній думаючій людині — не дорівнює праці над негайною „експропріацією експропріаторів.“ (Найблищі завдання совітської влади, ст. 14.)

Але Ленін не сумнівається, навпаки, обіцяє, що помимо всього ради „боротьбу проти капіталу виграють“, бо процес дозрілости російського пролетаріату йде кольосальними кроками вперед. Він каже:

„Умовою піднесення продуктивності праці являється зріст культури і образования народньої маси. Цей зріст йде зараз з надзвичайною швидкістю вперед. Завдяки „поривові

до світла і до ініціативи“, котрий тепер — завдяки совітській організації — повстав в глибинах народу“ (ст. 33).

Зріст культури народньої маси може бути подвійного характеру. З одного боку може його пляново і систематично породити школа. На цьому полі в Росії можна дуже багато зробити. Але потрібна сітка шкіл вимагає великих коштів, розквіту продукції, котра дає багато лишків. Російська продукція дає такі мізерні результати, що шкільництво при цьому терпить до крайньої міри. Большевики безумовно намагаються зробити що тільки можливо для мистецтва і науки і для поширення їх в масах. Але це можливе є дуже обмежене економічними путами. Отже з цього боку не можна сподіватися скорого „зросту культури“, який уможливив би скоре і видатне піднесення продукції. Навпаки, це піднесення являється передумовою такого зросту.

Однак, дорослі люде вчатьс я здебільшого не в школах, уряджених державою чи громадою, лише в школах життя. Найкращу можливість освіти дає їм демократія, до основних установ котрої належить повна свобода дискусій і передавання фактів, котра, одначе, примушує кожду партію і кождий напрям боротис я за вплив на душу народа, котра кождому членові народнього цілого дає змогу випробувати всі аргументі ріжних сторін і таким чином виробляти собі певну самостійність думки. Врешті демократія надає боротьбі кляс її найвищих форм. Бо в демократії кожда партія звертаєтьс я до загалу народу. Кожда з них заступає певні клясові інтереси, але кожда з них теж примушена підносити ті сторони цих інтересів, котрі є звязані з загальними інтересами громадянства. Таким чином модерна державна демократія перевищає політику сільської дзвінниці так само, як і вузку цехову фахову політику. Маса, через свою участь в політиці, надзвичайно поширює свій овид.

Всі ці можливості освіти народу відпадають, коли підемо тим шляхом, яким пішла совітська республіка,

яка усуває демократію для того, щоби заступити її всемогучою владою робітничих рад, яка ставить поза законом кожного „буржуа“ і зносить свободу преси. Таким чином відокремлюється інтереси робітника від загальних інтересів і не допускається його до самостійного випробовування різних аргументів в боротьбі клас і партій. Бо це випробовування накидається йому згори, його начальством, яке боязливо стремить до того, щоби кожду думку, кожде повідомлення держати далеко від робітника, щоби таким чином не допустити до сумніву в святості радянської системи.

Звичайно, це діється в інтересі правди. Бідний, темний народ повинен бути хоронений від брехні і отрути буржуазної преси з її могутнім апаратом. Але де є в сучасній Росії цей могутній апарат, котрий давав би перевагу буржуазним газетам над большевицькими? Загалом большевицький пресовий намордник звертає своє вістря не тільки проти буржуазної преси, але проти кожної, котра не складає присяги на вірність існуючій радянській системі.

Оправдання цієї системи зводиться до наївного погляду, наче б то існує якась абсолютна істина і істина ця є тільки у комуністів. Не менше значіння має теж другий погляд, що — мовляв всі письменники вже зі свого виховання є брехунами, а тільки комуністи є фанатиками правди. В дійсности брехунів і фанатиків того, що вони визнають за правду, можна найти у всіх таборах. Але брехня розвивається там, де вона не боїться ніякого контролю, отже там, де має слово преса одного і тільки одного напрямку. Таким чином вона одержує отвертий лист на брехню, що заохочує всі склонні до брехні елементи і це використовується звичайно тим більше, чим більше непевним є положення пануючих, чим більше вони мусять боятися правди.

Отже через знесення свободи преси **правдивість звісток** не тільки не збільшується, а, навпаки, їй завдається як найбільшої шкоди.

Що ж до **правдивости поглядів**, то тут ми мусимо запитати разом з Пилатом: Що таке істина? Абсолютної істини немає, є лиш процес пізнання, якому, а разом з ним і цілій скарбниці людського знання, завдається великої шкоди, коли певна партія використовує свою силу на те, щоби свій власний погляд монополізувати як єдино спасенну правду, а кожду иншу думку придушувати.

Немає сумніву, що ідеалісти поміж большевицькими керовниками живуть в добрій вірі, що тільки вони являються представниками правди і що тільки нечестивці можуть думати инакше. Але таку саму добру віру мусимо ми признати і за провідниками еспанської інквізиції. „Культурний і освітній рівень народньої маси“ під пануванням цього режиму якраз нічого не зискав. Звичайно, що є різниця поміж інквізиторами а провідниками совітської республіки. Перші абсолютно не стреміли до матеріяльного і морального піднесення мас на цьому світі. Вони хотіли тільки забезпечити спасення їхнім душам на тому світі. Большевики думають методами інквізиції піднести маси в кождому напрямку. Вони зовсім не помічають, як власне вони ці маси пхають назад.

Поруч з високою народньою освітою, дальшою передумовою соціалізму являється і висока мораль мас, мораль, котра проявляється не тільки в могутніх соціяльних інстинктах, почуттю солідарности, посвяти, самовіддання, але й також в поширенні цих почувань поза межі вузкого гуртка товаришів — на загал. Така мораль — як ми бачили — була сильно розвинена у пролетарів парижської комуни. Її бракує масі, котра тепер задає тон серед большевицького пролетаріату.

Вона повинна бути тепер за всяку ціну створена. Через те кличе Троцький:

„Цю комуністичну мораль, товариші, ми повинні негайно голосити, підпирати, розвивати і укріпляти. Це найперше завдання нашої партії на всіх полях її діяльности.“ (Праця, дисципліна і т. д., ст. 21.)

Чи думає Троцький, що цю нову мораль можна створити на протязі одної ночі? Ні, її можна розвинути тільки поволі, крок за кроком. Але ж відновлення продукції не може довго ждати. Коли комуністична мораль не розвинулася ще до початку соціалізації, коли ми хочемо до неї приступати щойно після експропріації, то це вже пізно.

І як ви хочете її розвивати? **Ви хочете її голосити!** Так, наче б то в світі що-небудь виходило з голошення моралі. Коли марксісти покладають свою надію на голошення моралі, то цим вони доказують тільки одно, а саме, в який тісний куток вони вже попали.

Але звичайно, нова мораль має бути не тільки голошена, але також попирана. Але як? Мораль, це продукт нашого життя і стремління, з нього бере вона для себе поживу, від укладу цього життя вона залежить.

Висока мораль, яку розвиває революційний пролетаріят, залежить від двох моментів. Пролетаріят, як кляса найбідніших і найслабших, може вдержатися тільки найсильнішим єднанням. Самопожертвования і посвята знаходять найбільшу пошану в його рядах; навпаки, в клясі капіталістів, вартість поодинокого члена оцінюється після його багатства, без огляду на те, яким шляхом добився він цього багатства-майна.

Але самі тільки сильні почуття солідарності ще не творять соціалістичної моралі, яка повинна становити базу для будови нового громадянства. Такі почуття солідарності можуть ділати якраз антисоціально тоді, коли вони обмежуються вузким гуртком, котрий старається забезпечити себе на кошт решти громадянства, подібно як колись це робили шляхта, бюрократія, офіцерський корпус.

Моментом, котрий солідарність сучасного пролетаріату підносить до соціалістичної моралі, є поширення цієї солідарності на загаль громадянства, що повстає з свідомости, що пролетаріят не може визволити себе самого, не визволяючи при цьому цілого людства.

Вже молодий Енгельс очікує від розуміння цієї справи великого піднесення пролетарської моралі. В своїй книжці „Положення робітничої класи в Англії“ (2. вид., ст. 299) він каже:

„В такому самому відношенні, в якому пролетаріят буде збирати в себе соціалістичні і комуністичні елементи, в такому ж відношенні буде зменшатися кровопролиття, помста і озлоблення революції. **Комунізм по своєму принципу стоїть понад роздором поміж буржуазією і пролетаріятom**; він визнає його оправданим тільки в його історичному значінні для сучасности, а не для будуччини. Він власне змагає до усунення цього роздору. Через те також, як довго існує цей роздор, він визнає огірчення пролетаріату проти експлуататорів як конечність, як значну підойму починаючогося робітничого руху, але він виходить **по-над це огірчення через те, що саме він є справою людства, а не самих тільки робітників**. Немає сумніву, що ніякому комуністові не спаде на думку, щоби мститися або загалом вірити в те, що поодинокий буржуа в даних обставинах міг би поступати инакше, ніж він поступає... Отже, чим більше англійські робітники переймаються соціалістичними ідеями, тим більше їхнє теперішнє огірчення, яке, коли зосталося би таким, яким є, не довело би ні до чого, станеться зайвим, тим більше їх виступи проти буржуазії втратять на своїй дикості і грубості. **Загалом, якби було можливим зробити весь пролетаріят комуністичним, заки ще почалася боротьба, тоді відбувалася би вона дуже мирно**. Але це вже зараз неможливо, вже занадто пізно. (Енгельс очікував в 1845 р. самого скорого вибуху революції, яка прийшла дійсно в 1848 р., але не в Англії, а на континенті і не мала характеру пролетарської революції. К.) Проте я вірю, що до вибуху **зовсім** одвертої війни бідних проти богатих, яка стала тепер неминучою в Англії, серед пролетаріату поширяться що найменше остільки ясні погляди на соціальне питання, що при допомозі подій комуністична партія матиме змогу перемогти на завше брутальний елемент революції і уникнути девятого термідора.“

Девяте термідора був день, в якому упав Робесп'єр і панування парижського тероризму. Подібний крах хотів обминути Енгельс і в цьому напрямі повинні були ділати комуністи тим, що вони усували з класової боротьби жорстокість і дикість супроти буржуазії, а на перший план висували загально людські інтереси.

Ми бачимо, що під комунізмом Енгельс розумів зовсім щось інше, ніж нині більшовики. Те, чого хотив Енгельс, являлося змаганням власне тих російських соціалістів, до яких більшовики ставилися вороже. Більшовизм побідив своїх соціалістичних ворогів завдяки тому, що він розгоновою силою своєї революції зробив власне жорстокість і дикість „**починаючогося** робітничого руху“. Завдяки тому, що він zdeґрадував соціалістичний рух, бо зі справи цілого людства зробив справу самих тільки робітників“; завдяки тому, що він проголосив всевладність робітника (поруч з найбіднішим селянином) і своє панування почав з того, що всіх, хто не грав в його дудку, почав ставити поза законом і кидати в обійми найтяжчій нужді; врешті, завдяки тому, що він знесення кляс почав з творення нової кляси гельотів (рабів) з рядів дотеперішньої буржуазії. Через те, що більшовизм соціалістичну боротьбу за визволення і піднесення цілого людства на вищий ступінь розвитку замінив на вибух огірчення і помсти до поодиноких людей, яких віддано на поталу знущань і катувань; він, таким чином, не тільки не підніс пролетаріату на вищий ступінь моралі, а, навпаки, його тільки здеморалізував. Він збільшив ще деморалізацію через те, що він відірвав експропріаторів від її тісно з нею звязаного творення нової громадської організації, в злуці з якою тільки вона має в собі соціалістичний елемент. Відірвана від цього звязку експропріація скоро перекинулася з засобів продукції на засоби споживання. Звідси до бандитизму, зідеалізованого в Стенці Разінові, вже тільки один крок.

„Негативну програму більшовизму маси пізнали дуже легко; не треба боротися, не треба виконувати обовязків, треба лише брати, хапати і присвоїти собі те, що можна, або, як це знаменито сформулював Ленін, „грабуї награбоване“. (Д. Гавронський, „Білянс російського більшовизму“, Берлін, 1919, ст. 39.)

Цілком зрозуміло, що отаманові розбійників Стенці Разінові поставлено пам'ятника в совітській республіці.

В такий спосіб „підтримував“ і пропагував большевизм нову комуністичну мораль, без якої неможливе соціалістичне будівництво. Це не означало нічого іншого, як зростаючу деморалізацію все більших частин російського пролетаріату.

Такі були наслідки, що пройняли жахом навіть самих большевицьких ідеалістів, але вони змогли лише помітити це явище, а не пізнати його причини, бо це означало би зовсім відкинути свою державну систему.

Роспучливо шукали вони засобу, котрий міг би дати масам комуністичну мораль. Марксісти, відважні революціонери і новатори, не зуміли знайти нічого іншого, як звернутися за допомогою до тих жалюгідних засобів, якими старе громадянство старається позбутися продуктів своїх власних гріхів: **Суд, тюрму, кару смерти.** Отже терор.

В своєму цитованому вже нами письмі про найблищі завдання совітської республіки, ст. 47, каже Ленін слідує:

„Суд, це зняряддя **виховання до дисципліни.** Ще не досить усвідомили собі той простий і очевидний факт, що коли головним нещастям Росії є голод і безробіття, то це лихо можна побороти не прекрасними пориваннями та мріями, а загальною і всесторонньою організацією і дисципліною... що тому в муках голоду і безробіття **винен кождий,** хто порушує робочу дисципліну в якому то не було би господарчому підприємстві, в якій то не було би справі, — що **треба вміти винуватого знайти, поставити його перед суд і немилосердно покарати.**“

Немилосердними карами російському пролетаріатові має бути вбито недостаючу йому комуністичну мораль, щоби таким чином зробити його зрілим для соціалізму. Але ще ніколи не було піднесено моралі „немилосердними карами“, навпаки, таким шляхом лише погребалося її останки. Немилосердні кари є неминучим лихом старого порядку, котрий не вміє собі дати ради инакше, бо йому перегорожено шляхи до сотворення кращої моралі за допомогою кращих

умов життя. Соціалістичний лад, котрий для пробудження вищої моралі в пролетаріаті не бачить іншого виходу, як немилосердні кари, вказує тим лише на своє власне банкрутство.

в) Диктатура.

По суті, здається, і сам Ленін також не сподівається від своїх судів особливого піднесення моралі, бо зараз таки після свого домагання встановлення цих судів, він висовує друге, а саме „надання **диктаторських або необмежених повноважень** поодиноким провідникам підприємств“ (ст. 49):

„Кожда машинова велика індустрія — то-б-то власне матеріальне джерело продукції і фундамент соціалізму — вимагає безумовної і найбільше строгої єдності волі... Але як можна досягнути найбільше строгої єдності волі? Через підпорядкування волі тисяч — волі одного.

Це підпорядкування, при ідеальній свідомості і дисциплінованості учасників загальної праці, може нагадувати вмілий провід дірігента хору. Воно може набрати гострих форм диктаторства тоді, коли немає ідеальної дисциплінованості і свідомості (ст. 51).“

Доси ми вважали, що свідомість і дисциплінованість робітництва є передумовою дозрілості пролетаріату, без котрої неможливий дійсний соціалізм. Сам Ленін у вступі до цитованого твору каже:

„Таку революцію може бути успішно здійснено тільки при умові **самостійної** історичної творчості **більшості населення**, перш за все більшості працюючих.“

Після того, як він посвідчив, що соціалізм не є ділом меншості, а, навпаки, лише більшості **населення** і тільки „перш за все“, а не виключно „працюючих“, після того, коли він таким чином проти своєї волі визнав демократію, говорить він далше:

„Тільки тоді, коли пролетаріат і бідніше селянство зможуть найти в собі досить свідомості, ідейності, самопосягати, витривалості, тільки тоді може бути забезпечена перемога революції.“

А тим часом перемога повинна бути забезпечена диктатурою судів і провідників підприємств:

„Револуція щойно розбила найстаріші і найтяжчі кайдани, в котрі батогом заганялося маси. **Це було вчора. Сьогодні ж ця сама революція вимагає, і власне в інтересі соціалізму, абсолютного підпорядкування мас єдностній волі провідників процесу праці.**“ (Ст. 52.)

Свобода, якої вони добилися вчора, сьогодні їм відбирається через те, що маси „не змогли найти в собі досить свідомости, ідейности, самопосвяти і витревалости.“ Але на 7. стор. робиться висновок, що через брак цих прикмет переведення соціалізму є неможливе, а на 52. стор., навпаки, висовується, „в інтересі соціалізму“, „абсолютного підпорядкування“ недозрілих мас диктаторському провідникові підприємства. Цим їхнє становище зводиться до того, яке вони займали за капіталістичної форми продукції. Там вони були підпорядковані капіталові, та все ж таки не абсолютно.

Але, звичайно, Ленін потішає себе і свою публіку тим, що цю диктатуру — в відміну від капіталістичного проводу підприємством — „будуть здійснювати маси працюючих і визискуваних“, а „також організації, котрі так побудовано, що вони пробуджують маси і підносять їх до історичної творчости. Такого рода організаціями є власне совітські організації“. (Ст. 51.)

Ми вже вказували, як виключення і заборона всякої критики підносить маси до їхньої історичної творчости. Совітська організація нічого тут не змінє. Але, як можна здійснити цю залізну диктатуру одного з „абсолютним підпорядкуванням мас“ шляхом організації мас до вільної самодіяльності? Вибраний масами може бути ними усунений, він є абсолютно тільки від них залежний і не може перевести нічого, що не найде ухвали в масах. Неслухнянності поодиноких членів організації, яка його обрала, він може ще покласти край, і то тоді, коли більшість буде за те, але він

лишиться в дурнях, як що він захоче проти волі більшості накинати їй свої накази.

Через те особиста диктатура і демократія, це дві зовсім розбіжні річі. Це стосується таксамо і совітської демократії. Звичайно, Ленін заявляє, що „такий спосіб думання є нище всякої критики“. Але сила висловів мусить заступити силу аргументів, отже він не може найти іншої відповіді, як ту, що мовляв: „коли ми не анархісти, то мусимо прийняти конечність держави, це значить конечність **примусу** для переходу від капіталізму до соціалізму“ (ст. 50).

З цим ми — без сумніву — згодні. І демократія теж не виключає примусу; але єдиним родом примусу, який вона допускає, це примус **більшості** над **меньшістю**. Примус для переходу від капіталізму до соціалізму, це примус більшості робітників над меньшістю капіталістів. Але не про це йде діло в другій стадії революції, про яку тут говорить Ленін, в якій пролетаріят вже зломив своє ярмо. Тут йде діло про примус поодиноких осіб над масами робітників. Ленін ні одним словом не оспорує того факту, що **такого рода примус** неможливий при демократії, навпаки, він старається зробити його приємним шляхом певного рода викруту через те, що з примусу великої маси над поодиноким капіталістом з ціллю переведення соціалізму, — зовсім приємного для демократії, — він робить висновки, що кождий примус, виконуваний ким би то не було в цілі переведення соціалізму, є для демократії приємний, навіть тоді, коли він означає всевладу поодиноких осіб над масою.

Він кінчає:

„Через те не має абсолютно ніякої прінципiальної різниці поміж совітським (т. є. соціалістичним) демократизмом а приміненням диктаторської влади поодиноких осіб.“

Може й так, але це тільки доводило би, що „совітський демократизм“ являється таким деревцем, до якого можна прищепити всяку самоволю, коли тільки робиться це во ім'я соціалізму.

Якщо робітники певного підприємства мають абсолютно підпорядкуватися провідникові цього підприємства, то тоді він не повинен бути ними вибраний, а навпаки, він повинен бути настановлений якоюсь вищою владою. А тоді заводська рада в підприємстві не має нічого до говорення. Тоді центральний виконавчий комітет, котрий встановляє диктаторів, мусить сам мати диктаторську владу, совіти мусять втратити свій вплив і значіння, а заступлені в них маси всяку дійсну владу.

Так як Мінхгавзен не міг витягнути себе з болота своїм власним волоссям, так також робітництво, котре не має „свідомости, ідейности, самопосвяти і витревалости“ не може вибирати собі диктатора, котрий його підносив би на вищу ступінь розвитку і котрому воно безвольно корилося би, коли він жадає від нього таких вчинків, які звязані з свідомістю, ідейністю, самопосвятою і витревалістю.

А звідкіль взяти диктаторів з відповідною не тільки інтелектуальною, але й також моральною перевагою? Кожде самовольне панування має в собі зародки корупції пануючого, будь то одна особа, чи група. Тільки виключні характери можуть опертися цим погубним наслідкам. Чи можемо ми на те рахувати, що всі російські диктатори є такими сильними характерами? Ленін каже, що їх треба дуже пильно просівати:

„Ми будемо йти своїм шляхом, коли намагатимемося найбільш пильно і терпеливо випробувати і пізнавати правдивих організаторів, людей з тверезим розумом і практичним змислом, людей, котрі звязують свою відданість соціалізові з вродженою здібністю, без галасу (і не зважаючи на замішання і галас) втягувати велике число людей до витревалі, однодушної і спільної праці в рамках совітської організації. **Тільки** такі люде після десятикратного випробування, після того як вони перейдуть від найлегших до найтяжчих завдань, можуть одержати доручення на ведення відповідальних постів управління. **Ми ще цьому не навчилися. Але ми цьому навчимося.**“ (Ст. 41, 42.)

Не сказано, кого треба розуміти під „ми“. Ясно, що не неосвічених, недисциплінованих, незорієнтованих мас. Радше високі верхи, центральний виконавчий комітет. Але також й цей ще „не навчився“ штуці доброго вибору провідників народньої праці. Він обіцяє навчитися цій тяжкій штуці. Терміну не встановлено. Певне тільки те, що вибори провідників відбуваються тепер в дуже недосконалій формі. Отже немає не тільки дозрілості мас, але навіть і потрібної дозрілості провідників. Після того як перевели експропріацію і хочуть приступити до організації, побачили, що всього треба щойно навчитися, навіть виборів найвищих керівників державного хазяйства.

г) Корупція.

А що за елементи примошуються до нового ладу!

„Ніякий глибокий і могутній народній рух в історії не обійшовся без бруду, без того, щоби до недосвідчених новаторів не прислалися різні авантюристи та шахраї, різні хвальки та крикуни, без безглуздої метушні і безголовля, непотрібної заклопотанности, без того, щоби не було спроб поодиноких „провідників“ братися за виконання двайцяти справ і ні одної не доводити до краю.“ (Ленін, „Найблищі завдання“, ст. 40.)

Не має сумніву, що кожен великий народній рух переживає такі хвороби. В Німеччині ми це також відчуваємо. Але російський совітський режим має ще свої спеціальні риси.

Перш за все, „новатори“ не є ніде такі „недосвідчені“, як там. Инакше й не могло бути. Абсолютизм унеможливив наростаючим елементам всяке пізнання, а тим більше участь в управлінні державою і громадами, як також всяку більшу організаційну чи адміністраційну діяльність. Інтерес революціонерів, саме їх найбільше нетерпеливих і горячих елементів, зводився до боротьби з поліцією, до підпольних змов. Через те їхній недосвідченности, коли вони нараз прийшли до влади, не слід робити закидів. Але ця

недосвідченність знов таки показує, як недозріла була підчас вибуху революції Росія до соціалізму, на проведення якого некультурними і недісциплінованими масами було тим менше надій, чим більше недосвідчені є новатори, котрі повинні вказувати шлях цим масам. Це є дальшим доказом, що вишколення мас і їхніх провідників в демократії являється передумовою соціалізму. Не можна одним заходом перескочити від абсолютизму до соціалістичного громадянства.

Але совітський режим відрізняється від давніших великих народніх рухів ще й тим, що він усунув найкращий засіб боротьби з „авантюристами та шахраями, хвальками та крикунами“ — **свободу преси**. Ці елементи були позбавлені критики тих, котрі мали фахове знання. Вони мали діло тільки з несвідомими робітниками, салдатами і врешті з недосвідченими новаторами. І вони виплекувалися знаменито. Звичайно, провідники большевиків почали вчитися, як відділяється зерно від полови і як покласти межу поміж дійсними і відданими справі організаторами а крутіями та шахраями. Але, заки цьому „вивчилися“, починає — при відсталості російського робітництва — упадати продукція і насувається небезпека повного її застою. Отже думали зарадити лихові диктатурою провідників. Доводиться надавати їм диктаторські права, не маючи можливости зробити потрібний вибір. Такий рід диктатури, проти якого згори повстають великі сумніви, не може допомогти ділу. Подібно, як спочатку експропріювали і щойно опісля приступали до організації, так також і тепер найперше настановляють диктаторів і щойно опісля стараються навчитися способом їхнього вибору.

Такий „виворечений“ стан справ став неминучим з моментом, коли вже раз пішли на те, щоби вводити соціалізм, опертий на волі мас, а не на дійсних обставинах.

Але небезпека для совітського режиму лежить не тільки в напливі „авантюристів і шахраїв“, яких осуд

і критика при цьому ж режимі неможлива. Небезпека лежить ще й в тому, що він відвертає від себе найбільше характерних і найбільш духово обдарованих представників інтелігенції.

Без співділання інтелігенції неможливо при теперішньому ступні розвитку продукції переводити соціалізм. Доки соціалізм перебував в стадії пропаганди, доки про те тільки ходило, щоби доводити пролетаріят до свідомости його становища в громадянстві і його з цього впливаючого історичного завдання, соціалізм відчував потребу в інтелігентах — будь то студенти з буржуазних родин, чи то пролетарські самоуки — але тільки для вироблення і популяризації його теорії. Тоді діло йшло не про кількість, але про якість.

Зовсім инша справа тепер, коли ми вступили вже в часи практичного переведення соціалізму. Таксамо як капіталістична продукція і капіталістична держава не можуть обійтися без допомоги численних, надійних, пильних і науковоосвічених сил, таксамо потрібує їх і громадська продукція і опанована робітничою клясою держава. Без них або проти них неможливий ніякий соціалізм.

Для їх практичного співділання при будові соціалізму вже не потрібно пристрасної посвяти великій справі визволення людства, як при розвиткові і пропаганді соціалістичних теорій. Але що найменше треба, щоби бодай значна частина інтелігенції прийшла до переконання про можливість і користність соціалістичної продукції, і таким чином побачила би, що допомагаючи цій продукції, вона не йде проти свого інтелекту.

Коли на полі ручної роботи більш тонка продукція не переносить примусової праці, то тим більше на полі умової праці.

Зникнення сумніву у інтелігенції щодо можливости переведення соціалізму і готовість цих кол брати участь в його будові, скоро здобув він потрібну владсть, належать також до передумов соціалістичної продукції,

до умов, до яких мусить дійти громадянство, якщо воно має бути дозрілим до соціалізму. Ця умова прийде тим скорше, чим більше будуть матися інші умови соціалізму, так що пізнання дійсності саме приведе нерішучих інтелігентів до соціалістичних переконань.

Большевики, які спочатку послуговувалися тільки сліпим інстинктом солдатів, селян і мійських фізичних робітників, не відразу зрозуміли важливість інтелігенції.

Інтелігентська маса вже з самого початку поставилася вороже супроти них, як також і соціалісти серед неї, бо вони розуміли, що Росія до повної негайної соціалізації, яку почали большевики, ще зовсім не дозріла. Других, котрі не мали ніякої думки в цій справі, було відштовхнуто тими переслідуваннями, що спали на голову інтелігенції. Інтелігента було вигнано з фабрики, яку самі робітники хотіли вести, його поставлено поза законом, бо всемогутність робітничих рад давала в дійсності виборче право тільки ручним робітникам. На ньому було проведено експропріацію, поскільки він що-небудь мав, і позбавлено можливості вести культурне життя. Врешті його призначено до примусової праці і засуджено на голодову смерть.

Большевики спочатку думали, що обійдуться без інтелігентів, без „фаховців“. Царизм також був тої думки, що генерал, навіть без всякого спеціального підготовки, може займати кожний державний пост. Совітська республіка перейняла від царизму — разом з багатьома другими — також і цей погляд з тою тільки ріжницею, що на місце генерала вона поставила пролетара. Теоретики большевизму назвали цей процес: „Розвиток соціалізму від науки до діла“. Мені здається, що радше можна було би його назвати: „Розвиток соціалізму від науки до дилетантизму“.

Як це звичайно буває в совітській республіці, котра керується лише бажаннями, а не пізнаннями дійсних обставин, опісля, — коли дитина впала вже в криницю, — прийшли до зрозуміння того, що було потрібне, —

постаралися накрити криницю — притягнути інтелігенцію до праці, помимо тої примусової праці, про яку вже була мова; старалися вже притягнути її до цієї роботи, до якої вона надавалася, яку вона розуміла. Інтелігенти, котрі пішли на урядову службу, перестали вже вважатися „буржуями“, з ними перестали поводитися як з такими і перестали переслідувати. Вони ввійшли вже в коло „працюючого“ населення, котре займається „продуктивною“ і „корисною“ працею, були хоронені від експропріації, одержували вистарчаючу платню.

Але через те, що на урядову службу гнало їх не переконання, а страх перед нуждою і надужиттям, то праця більшости цих інтелігентів не була ані продуктивна, ані корисна.

В цитованій вже брошурі „Праця, дисципліна і т. д.“ нарікає на це н. пр. Троцький слідуючими словами:

„Перша епоха боротьби з саботажом (інтелігенції) полягала в тому, що ми немилосердно нищили організації саботажників. Це було необхідне, а через те й слушне.

Тепер, в періоді, коли влада совітів вже забезпечена, боротьба з саботажом мусить виявлятися в тому, щоби вчерашніх саботажників обернути в слуг, виконавців і технічних керівників там, де цього вимагає новий режим“. (Ст. 13, 14).

Отже Троцький думає, що „необхідний, а через те і слушний“ шлях робити інтелігентів слугами і провідниками соціалізації полягає в тім, щоби спочатку їх „немилосерно“ вимучити.

Про наслідки, які з цього виходять, він говорить дальше сам:

„Ми знищили старий саботаж і більшість старих урядовців вимели залізною мітлою. Заступники цих старих урядовців не все є першорядним матеріалом. Ні в одній галузі адміністрації. З одного боку на вільні пости пішли наші партійні товариші, котрі вели підпольну роботу і пройшли революційну школу, найкращі елементи, борці, найчесніші, найбільше безкорисні. З другого боку прийшли кар'єровічі, інтригани, схиблені істоти, котрі при старому режимі сиділи без заняття. Коли показалася необхідність притягнення до праці десятків тисяч нових, кваліфікованих робітників, то не

дивно, що багатьом мародерам вдалося вдертися в пори нового режиму.

До цього треба додати, що багатьох товаришів, котрі працюють в різних урядах і інституціях, показалися все таки ще не спроможними до органічної, творчої, пильної праці. На кожному кроці ми помічаємо таких товаришів, з окрема в рядах октябрських большевиків, в міністерствах, де вони працюють 4—5 годин і до того не дуже інтензивно навіть в такому часі, в якому ціле наше положення вимагає від нас інтензивної праці не зі страху, а по совісті.“ (Ст. 18, 19.)

Це було „конечним“, але через те ні в якому разі не „слухним“ — наслідком політики, котра старалася з'єднати собі інтелігентів не переконанням, а штовханнями ззаду і зпереду.

Потім большевики перейшли до иншого засобу, щоби досягти визначної продуктивності. Парижська комуна від 1871 р. зменьшила високі платні державних урядників; найвища платня виносила 6000 франків. Подібним шляхом хотіла піти і совітська республіка. Але воно якось не йшло. Вона й тут мусіла робити навпаки. З приводу цього Ленін дає таку замітку:

„Ми мусіли тепер хватитися старого буржуазного засобу і годитися на **дуже високу платню** 'за услуги' найкращих буржуазних фаховців... Ясно, що така міра являється компромісом, відступленням від принципів парижської комуни і всякої пролетарської влади... Ясно, що така міра означає не тільки застановлення — на певному полі і в певній мірі — офензиви (наступу) проти капіталу, але також крок назад нашої соціалістичної совітської влади.“ („Найблищі завдання совітської влади“, ст. 19.)

Але Ленін думає, що не лишалося нічого иншого. І він має слухність.

Дві причини можуть викликати конечність високої платні.

Чим більше підприємство, чим більше в ньому робітників, тим більша — при инших однакових обставинах — надвартість, яку доставляє це підприємство. Коли один робітник продукує на день 5 марок надвартости, то фабрика, в якій працює 100 робітників, дає на день 500 марок надвартости, а фабрика з 1000

робітниками 5000 марок. Чим більше підприємство, тим тяжче його організувати і вести, тим менше на-ходимо потрібних сил, але також і тим більші кошти, якими розпоряджає власник або власники підприємства, щоби купити таку потрібну силу. По мірі зросту великих підприємств, зростає теж платня їх керівників і деколи вона доходить до кольосальних розмірів. З цією обставиною мусить також рахуватися і державне управління. Коли держава відповідно не підвищить платні своїм високим урядовцям, тоді вона мусить бути приготована на те, що приватна індустрія привабить їх до себе — звичайно, поскільки вони є до чогось здатні, а не є самими тільки посідачами синекур. В такий спосіб державна адміністрація духово убожіє, і це є одна з причин, через що державне хазяйство так часто не може видержати конкуренції приватного.

Велике питання, чи комуна, коли би вона удержалася і коли би при ній розвинулося замість соціалізованого велике капіталістичне підприємство, а це було можливе — чи вона могла би тоді вдержати при своєму зафіксованні найвищої платні в 6000 франків? Її декрет в цій справі від 2. квітня вказує на дрібно-буржуазний характер тодішньої парижської індустрії. Але на кождий випадок також і на безкорисність членів комуни. Ми вказували вже на відомий приклад міністра фінансів Журде.

Але в совітській Росії конкуренція розвиненої, сильної приватної індустрії не може гнати в гору платню видатних „спеціалістів“. Бо ця індустрія є або експропріювана або зруйнована і таким чином приватним підприємцям не дає ніякої надвартости. Велика платня може тут мати тільки одну ціль: Вона повинна перемогти нехить найспособніших інтелігентів служити совітській республіці і викликати в них інтерес до нового режиму. А тому що шлях переконання не ділає, голодова система теж не змогла довести до бажаних вислідів, то лишається тільки один шлях, а саме, ку-

пити цих людей тим, що знова дається їм капіталістичні умови життя.

І ми тепер бачимо, що то за елементи, котрих покликано на керовників соціалістичної продукції в совітській республіці. З одного боку ми бачимо старих заговорщиків, чесних борців, бездоганих ідеалістів, але в ділових справах „недосвідчених новаторів“. З другого боку ми бачимо багатьох інтелігентів, котрі як кар'єровичі поставили себе до розпорядимости нової влади таксамо, як поставили би вони себе до розпорядимости й якої-небудь іншої влади, або таких, котрі прийшли зі страху перед голодом і катуванням, або врешті таких, які продалися за високу платню. Це, як додає сам Троцький, „не є першорядні елементи“. Навіть, поскільки вони щось і знають, то все таки вони напевне не належать до найкращих в своєму фаху. Люде дійсно-характерні і разом з тим дійсно-знавці своєї справи, це білі ворони поміж ними.

Для врятування соціалізму, в руки таких елементів віддається диктаторську владу, якій повинні коритися робітники з як найбільшим послухом. Така влада має тенденцію корумпувати найкращого. Дуже часто цю владу доручається людям, які згори вже скорумповані.

Серед загальної нужди, загальної експропріації, в їх руках збираються основи для нового капіталізму. Продукція товарів йде далше і мусить йти далше, бо селянське хазяйство, як приватне, є продуцентом товарів і опановує ціле життя. При тому сільське господарство продукує що раз менше лишків. Совітська республіка передає всю владу в селі бідним селянам, котрі мають так мало землі, що не можуть витворювати ніяких лишків засобів поживи. У багатших селян має бути забрано — без відшкодовання — всі лишки і доставлено в державні магазини збіжа. Ця практика — поскільки загалом її можна перевести — дасться перевести лише раз. Бо в слідуючому році заможний селянин постарається вже продукувати лише стільки, щоби забезпечити самого тільки себе. Таким

чином зменьшується видатність сільського господарства. Ті ж лишки, що все ж таки будуть у селянина, він сховає і продасть їх потайки спекулянтові.

Одночасно приходить і застій в індустрії — таким чином державні видатки можуть бути покривані тільки безграничним випуском нових паперових грошей. При таких обставинах зростає, подібно як підчас французької революції, а також — хоч не в такій мірі — сьогодні в Німеччині, спекуляція на валюті, незаконна торгівля (мішочництво тощо), лихварство. Найвищу форму капіталізму, ту, котра розвиває продуктивність праці і дає матеріяльні основи для вищих форм життя мас, усунено для того, щоби дати змогу розвиватися її найнищим паразитним формам.

Подібно, як французький тероризм, старається й совітський режим покласти край цьому лихові шляхом знищення спекулянтів, таємних торговців і лихварів. Тоді їх гільотиновано, тепер є в моді розстріл. Але невдача однакова. Одинокий результат той, що нині, подібно як і в 1793 р., росте ризикова премія, яку бере цей шахрайський капітал з одного боку, а з другого зростає розмір хабарів, яких жадають нові диктатори і які вони дістають з необережних, що опинилися в їхній сітці. Це становить також нову базу для нагромадження нового багатства.

Хто хоче мати bliщі дані про це хабарницьке хазяйство нової російської бюрократії, того ми відсилаємо до книжки Гавронського „Білянс російського большевизму“, яка від 58. стор. подає цілий ряд фактів хабарництва.

Як же подолати цих нових диктаторів, котрим віддано робітників на цілковитий послух? Як для морального піднесення мас, так також і для морального піднесення керівників — совітський режим знає лиш один засіб — терор трибуналів. Якщо диктатуру пролетаріату перевищує диктатура організаторів, то знову цю останню перевищує диктатура трибуналів.

Совітський режим встановляє цілий ряд революційних трибуналів і надзвичайних комісій „для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією і урядовими злочинами“, котрі самовільно виносять присуд над кожним, на кого зроблено донос і наказують розстрілювати кожного, хто їм не до вподоби, кожного зловленого спекулянта і міщочника, як також і їхніх помічників зпоміж урядовців совітської влади. Але вони на цьому не спиняються, вони хапають кожного критика цієї страшної господарки. Під „контрреволюцію“ підтягають кожду форму опозиції, не зважаючи на те, з яких кол і з яких мотивів вона виходить, яких засобів вживає і врешті, які цілі переслідує.

Але, на жаль, і це не помагає. Навпаки, чесні борці поміж большевиками приходять до страшного пересвідчення, що ці надзвичайні комісії, остання надія на врятовання революції, є таксамо скорумповані. Гавронський (ст. 61) цитує слідуєчий крик болю „Тижневик надзвичайної комісії“:

„Зі всіх сторін ми одержуємо відомости, що в губерніяльні, а особливо в повітові комісії пробують влізти не тільки нечесні, але просто злочинні елементи.“

Але Гавронський вказує (ст. 62) на голоси, які кажуть, що не тільки пробують, але й часто дійсно влазять. „Воля до праці“ (Arbeitswillen), центральний орган революційного комунізму, від 10. жовтня 1918 року каже:

„Ще в пам'яті всіх нас випадки, коли місцеві совіти були буквально тероризовані „чрезвычайками“. Відбувався природний добір: в совітах лишалися кращі елементи тоді, як в надзвичайних комісіях збиралися випадкові люде, готові на всякого рода бандитизм.“

Таким чином з програми оновлення людства через соціалізм при большевицьких методах не лишається нічого більше, як кількох чесних борців серед зростаючого брудного потоку неучтва, корупцій і зневіри, котрий підноситься чим раз вище і загрожує, кінець-кінцем, поглинути і їх самих.

д) Зміни большевизму.

Богатьох революціонерів Заходу тріумфуючо показують на те, що большевизм так довго держиться у влади і в моменті, коли я пишу ці рядки (май 1918 р.), ще дуже міцний, а тим часом його критики вже в самому початку його панування пророкували йому скорий упадок.

Цей упадок був би в дійсности прийшов вже давно, як би большевики лишалися би вірними своїй програмі. Вони вдержалися тільки через те, що жертвували кусник за кусником своєї програми, щоби зрештою прийти до цілком протилежного тому, що вони думали здобути. Для того, щоби прийти до влади, вони викинули за борт свої демократичні принципи; щоби могли вдержатися при владі, вони свої соціалістичні принципи післи туди ж, що й демократичні. Вони вдержалися, як **особи**, але принесли в жертву свої **принципи** і таким чином показали себе справжніми опортуністами. Дотепер в Росії побідив большевизм, але соціалізм вже тепер потерпів повну поразку.

Треба тільки приглянутися формі суспільности, яка розвинулася під большевицьким режимом — розвинулася з конечности з того моменту, коли почали вживати большевицьких методів. Зреасумуймо вище сказане:

Ми бачимо в сучасній большевицькій Росії селянство на основі необмеженої приватної власности і найповнішої товарової продукції. Воно веде своє відокремлене життя, без органічного звязку з мійською промисловістю. А тому, що ця індустрія не продукує ніяких лишків для села, то добровільна легальна доставка сільсько-хазяйських продуктів все більше замірає. Її надолужують з одного боку насильними реквізиціями, грабунками без відшкодування, з другої ж сторони нелегальним мішочництвом, яке виносить з міст на село рештки давніше нагромаджених виробів промисловости.

Після розруйнування великої земельної власности большевизм вже нічого не може дати селянам. Їх любов до нього перетворюється в ненависть — ненависть до городських робітників, які нічого не роблять і не доставляють сільському господарству ніяких продуктів; в ненависть до влади, котра висилає на село військо в цілі реквізіції харчів; в погорду до всіх городських спекулянтів і лихварів, які стараються — шляхом всякого роду шахрайської міньби — забрати у селянина всі його лишки.

Поруч з цим чисто дрібнобуржуазним хазяйством на селі, в місті повстає громадянство, котре хоче бути соціялістичним. Воно хотіло знести клясові різниці. Почало воно з пониження і руйнування вищих кляс, а кінчає як нове клясове громадянство. В ньому ми помічаємо **три кляси**:

Найнища, це колишні „буржуа“, капіталісти, дрібні міщане, інтелігенція, поскільки вона настроєна опозиційно. Політично обезправлені, позбавлені всіх засобів до життя присилується їх час від часу до примусових робіт найвідразливішого роду і за це вони одержують раціони харчів, які є наймізернішими голодовими раціонами (пайками), або радше справжніми раціонами на голодову смерть. Пекло цього рабства може рівнатися з найогиднішими витворами, які колинебудь давав капіталізм. Створення цього пекла є первісним гвалтовним ділом большевизму, його першим великим кроком до визволення людства.

Понад цією найнищою клясою стоїть середня кляса — кляса наємного робітництва. Вона є політично привілейована. Тільки по букві совітської конституції користується вона в містах виборчим правом, свободою преси і зборів. Ця кляса може собі свобідно вибрати працю і за роботу, яку сама регулює, одержує достаточну платню. Або радше, так було, бо щораз більше виявлялося, що при даному рівні великої маси наємних робітників Росії промисловість при таких умовах щораз більше завмірала.

Щоби рятувати промисловість, мусіла большевицька влада встановити над робітниками нову клясу урядовців, яка щораз більше забірала владу в свої руки, залишаючи за робітниками лише тінь їхньої свободи. Звичайно, це відбувалося не без опору робітників, який зростав тим більше, що при загальному підупаді промисловости, транспорту і зростаючого відокремлення села від міста економічне становище робітників ставало щораз тяжчим, мимо високої платні.

Симпатії до большевиків гинули в одній категорії робітників за другою, але їх опозиція стояла неорганізованою, розпорошеною і неуцькою супроти замкненої фаланги порівнюючи більш освіченої бюрократії. Проти цієї останньої вони не могли виступити.

І так з самодержавства робітничих рад повстає самовладство бюрократії, що почасти вийшла з цих рад, почасти була ними призначена, почасти була їм накинута, — бюрократії, цієї найвищої з трьох міських кляс, цієї нової кляси панів, котра склалася під проводом старих комуністичних ідеалістів і борців.

Воскресає абсолютизм „чина“, старої бюрократії, але, як ми бачили, ніяк не в кращому виданні. А з нього і поруч з ним пробиваються вже — через просто злочинну практику — зародки нового капіталізму, далеко нище свого попередника — індустріяльного капіталізму.

Не відроджується лише стара феодална велика земельна власність. Для її знищення відносини в Росії були дозрілі. Але недозрілі для знищення капіталізму. Останній святкує своє відродження, але в формах, які є для пролетаріату ще більше небезпечні і поневолюючі, ніж старі. Приватний капіталізм прибірає, замість високих індустріяльних форм, найпаскудніші і наймирзеніші форми грошевої і торговельної спекуляції. Індустріяльний капіталізм з приватного став державним капіталізмом. Давніше бюрократія державна і приватно-капіталістична ставилася одна супроти другої критично, а дуже часто навіть вороже. Тоді робітник скорше находив своє право раз проти одної, раз проти

другої. Сьогодні обі ці бюрократії, державна і капіталістична, злилися в одно: це є вислід великого соціалістичного перевороту, який приніс з собою большевизм. Це означає найтяжчий деспотизм, який коли-небудь був в Росії. Заступлення демократії свавольним пануванням робітничих рад, котре повинно було служити для експропріації експропріаторів, стало тепер свавольним пануванням нової бюрократії і таким чином дало змогу також і для робітників зробити демократію мертвою буквою і то тоді, коли вони одночасно з цим попадають в найбільшу економічну неволю, ніж це коли-небудь мало місце.

При цьому втрата свободи не надолужується збільшенням їхнього добробуту. Нова економічна диктатура функціонує трохи краще, ніж попередня економічна анархія, яка могла була привести дуже скоро до повного краху. Диктатура трохи цей крах відсунула, але не усунула, бо й нова бюрократія не хазяйнує економічно.

Як незадовольняюче досі працює нова організація, доказує між иншим слідуючий голос розпуки комісаря по транспорту, **Красіна**, котрий недавно оголосив в „Правді“ слідуючий наказ:

„1. Сучасна система залізнодорожної адміністрації в звязку з об'єктивними труднощами, спричиненими п'ятилітньою війною, привела залізнодорожний транспорт до повного розвалу, що межує з цілковитим застановленням залізнодорожного руху.

2. Причини цього розвалу належить шукати не тільки в лихих формах і методах управління, не тільки в зменшенні роботоздатности персоналу, але також і в надто частих змінах форм і органів управління.

3. Наше завдання — налагодження транспорту в такому розмірі, щоби він зміг принаймні спокійно потреби голодового раціону, а в індустрії доставити задовольяючу кількість опалу і сирівців, — це завдання може бути виконане тільки при героїчних зусиллях всіх залізнодорожних сил.

4. Ця робота мусить бути зроблена негайно, не може бути прогавлено ані одну хвилину, бо в противному разі здобуткам революції грозить знищення.

5. На місце колегіального, в дійсности безвідповідального управління, заводяться принципи персонального управління

і збільшеної відповідальности: всі, почавши від стрілкових аж до членів колегії, мусять точно і неухильно виконувати всі мої накази. Всі реформи припинити і скрізь, де це можливо, знову обсадити старі посади, відновити і піддержати старий технічний апарат так в центрах, як також і на лініях.

6. Заведення акордної праці є конечним.“

Красін — це один з небогатьох визначних, практично вишколених і науково освічених організаційних талантів совітського уряду. А залізнодорожники завжди були найкращою частиною російського робітництва; ще під пануванням царату розвинули вони добру організацію і показали свою високу інтелігентність. І по мимо цього такі відносини!

Цей наказ показує виразно, що не самі тільки наслідки війни є причиною лихого становища, як на це часто люблять покликуватися. Ці наслідки тільки загострили становище. Головна причина, це недозрілість відносин, котрі „грозять знищенням здобутків революції“. Для рятування революції є конечним „припинити всі реформи, знову обсадити старі посади і відновити старий апарат“, отже, іншими словами, щоби урятувати **мужів** революції, треба зробити недійсною революцію **системи**.

Звичайно, цей декрет таксамо мало змінить людей, котрі мають переводити його в життя, як і всі інші дотеперішні декрети.

Подібно як старий капіталізм, так і новий „комунізм“ готує сам собі могилу. Але старий капіталізм разом з цим витворював нові сильні, матеріяльні продуктивні сили, які дозволяють його грабарям встановляти на місце відмираючих нові вищі форми життя. Комунізм при сучасних російських умовах може тільки знівечити ті продуктивні сили, які він знаходить. Його грабарі не зможуть перейти до вищих форм життя, вони мусітимуть серед відроджених тепер варварських форм життя починати все наново.

Навіть як тимчасове явище, подібний режим може держатися тільки тоді, коли він опирається на сильні

засоби терору, на сліпо слухняну армію. Цю останню большевики створили, але й на цьому полі, вони — щоби вдержатися — заготовили своїм принципам повну поразку.

Вони почали з того, що зламали „готову державну машинерію“ з її воєнним і бюрократичним апаратом. Управившись з цим, вони були примушені, в інтересі свого самозбереження такий же апарат створити наново.

Вони прийшли до влади як проповідники розв'язання армії через солдатські ради, які встановляли і усували офіцерів по своїй вподобі і які їх слухали тільки тоді, коли хотіли. Солдатські і робітничі ради були альфою і омегою большевицької політики. Їм повинна була належати вся влада.

Але опісля заговорили инакше. З моментом, коли большевики зустріли опір, вони відчули потребу в армії, котра воювала би і стояла би кожної хвили до їх розпорядимости, а не в армії, котра розбігалася і в якій кожний курінь переводив би операції по своїй вподобі.

Спочатку одушевлення могло заступити дисципліну. Але, коли одушевлення робітників почало упадати, коли добровольців являлося щораз менше і коли поодинокі військові частини почали виходити з послуху, що тоді?

В індустрії вимагає демократично ведене підприємство певної дозрілості матеріяльних і духових умов. В армії, котра повинна бути боєздатною вже по самій її суті, демократія є виключеною. Війна була завше могилою для демократії. Таксамо й горожанська війна, як що вона триває довго. Силою конечности большевизм довів до горожанської війни а разом з тим, також силою конечности, до знесення солдатських рад. Большевицька диктатура лишила тільки тінь робітничих рад через те, що утруднила нові вибори і не допускала ні до якої в них опозиції. А солдатським радам було відобрано всі важні функції, а також і вибір офіцерів. Офіцери — як і до революції — були вже

тепер настановлювані урядом. А через те, що добровольців не вистарчало, більшовиками була заведена примусова рекрутська бранка. Це стало новою причиною конфліктів населення з урядом. Цілий ряд селянських повстань, що повстали з цього, знову вимагав збільшення армії. В цій же останній починається масова дезерція, здержувана тільки масовими розстрілами.

Французька „L Humanité“ від 29. мая 1919 р. приносить дуже відрадне для більшовиків звідомлення, оперте на обсерваціях наочного свідка п. з: „Принципи комуністів і їх примінення“, котре кінчається так:

„Червона армія є ділом антанти. Більшевицький режим дуже часто заявляв свій антимілітаризм. Миролюбивий російський народ ненавидить війну таксамо сьогодні, як і вчора. Він ставить завзятий опір бранці. **В червоній армії є сьогодні така сама дезерція, як колись в царській армії.** Бувають випадки, що полки не доходять до призначених їм місць через те, що по дорозі розбігаються всі їхні солдати.“

Досить своєрідна у червоної армії маніра висловлювати своє одушевлення большевицькими принципами!

Голі факти доводять, що й в воєнній області вертаються старі царські відносини з тією різницею, що вони трохи гірші, бо новий мілітаризм, помимо проголошення антимілітарних принципів, проявляє безперечно більшу енергію, ніж старий. В цьому власне повторюються відносини, які в часі французької революції підготували перемену республіки на цісарство Наполеона.

Але цим російським Наполеоном напевно не може бути Ленін. Корсиканський Бонапарте з'єднав французів тим, що він ніс прапори Франції побідоносно по цілій Європі. Одним давало це задоволення в тому змислі, що це принципи революції здобувають Європу, другим можливо ще більше задоволення, що Французькі армії грабують Європу і таким чином збогачують Францію.

Росія є сильна тільки в дефензиві (обороні). Ті самі транспортні труднощі, котрі здержують інвазію

(навалу) чужих армій, не дозволяють теж російській армії вийти поза свої кордони. І Ленін бажав би нести свої побідоносні прапори революції по цілій Європі, але на це не має він ніяких виглядів. Революційний мілітаризм большевиків не збагатить Росії, навпаки, він може стати лише новим джерелом її зубожіння. Сьогодні працює російська індустрія, поскільки її пущено в рух, головним чином для армії, а не для продуктивних цілей. Російський комунізм став дійсно в кожному відношенні соціалізмом казарми.

Економічна, а разом з цим і моральна невдача большевицьких методів являється неминучою. Її можна було би замазати тільки тоді, коли би вона скінчилася воєнним крахом.

Ніяка світова революція і допомога зі вні не може урятувати економічних невдач большевицьких методів. Завдання європейського соціалізму супроти „комунізму“ є зовсім інше: Він повинен дбати про те, щоби моральна катастрофа певного **методу соціалізму не стала катастрофою соціалізму загалом**, щоби цей метод було ясно відмежовано від марксівського і щоби різницю цих методів виказати і довести масам. Інтереси соціальної революції дуже зле розуміє та радикальна соціалістична преса, яка думає, що вона їм служить тільки тоді, коли пропагує серед цих мас тожність большевизму з соціалізмом з одного боку і з другого боку, коли підтримує віру цих мас в те, що сучасна форма совітської республіки, через те, що вона прикрасилася прапором всевлади робітництва і соціалізму, є фактичним здійсненням соціалізму.

е) Терор.

Звичайно, вище зазначений розвиток не повстав по волі большевиків. Навпаки, він є зовсім противний їхньому бажанню. Вони намагалися боронитися проти його всякими способами, які, однак, всі зводилися до того одного методу, яким большевики послуговувалися з самого початку, а саме до терору, до свавольної

діяльності кількох диктаторів, найлекшу навіть критику яких було унеможливлено. Тероризм став необхідним вислідом комуністичних методів. Це є розпучлива спроба відвернути від себе їх наслідки.

Поміж явищами, які витворив большевизм, тероризм, початок якого находимо в знесенні всякої свободи преси, а вершок в системі масових розстрілів, є найбільш вражаючим, найбільше від них відвертаючим, він є тим, що викликає найбільшу ненависть до большевиків. А проте тероризм є тільки їх трагічною долею, а не їх виною, по скільки при таких велитенських масових історичних явищах можна говорити про вину, яка по суті може бути тільки особистою. Хто хоче вияснити питання відповідальності — вини, той повинен розглядати порушення моральних законів **поодинокими особами**, бо також і воля, точно беручи, може виходити тільки від поодиноких осіб. Маса, кляса, нація в дійсності не може хотіти, для цього немає в неї органу, отже вона й не може грішити. Маса або організація може тільки одностайно **ділати**, але **мотиви** кожного з учасників можуть бути дуже різні. А мотиви і є рішачими для встановлення моральної вини.

Мотиви большевиків були напевне найкращі. На початку свого панування вони показали себе перенятими ідеалами гуманності, що походять з класового становища пролетаріату. Їх перший декрет зніс кару смерті. А все ж таки, коли хочемо говорити про їхню відповідальність — вину, то паде вона якраз на часи цього декрету, на той власне момент, коли вони рішилися — ради влади — відректися принципів демократії і історичного матеріалізму, принципів, за які вони боролися на протязі цілих десятків літ. Їх вина припадає на той час, коли вони подібно до еспанських бакуністів 1873 року, — не зважаючи на відсталість Росії — проголосили „негайне повне визволення робітничої кляси“ і для цієї цілі — після того, як демократія „не дописала“, встановили власну диктатуру під фірмою диктатури пролетаріату.

Тут можна шукати їхньої вини. А раз вони ступили на цей шлях, тероризм став неминучим. Думка про мирну дійсну диктатуру без насильства є чистою ілюзією.

Знаряддям тероризму стали революційні трибунали і надзвичайні комісії. Як одні так і другі хазяйнували страшно, не кажучи вже про воєнні карні експедиції, число жертв котрих не можливо підрахувати. Таксамо тяжко довідатися колись про число жертв надзвичайних комісій. На всякий випадок їх цілі тисячі. Найскромніші дані вказують на суму 6 000. Другі подають подвійне, а навіть і потрійне число. А до цього ще самовольно заарештовані і до смерти мучені безчисленні жертви!

Оборонці большевизму покликаються на те, що їхні противники, біла гвардія фінляндців, балтійські барони, контрреволюційні царські генерали і адміralи роблять те саме. Але, чи виправдується крадіжка тим, що й другі крадуть?

Але ці другі не розходяться з своїми принципами, коли, для удержання себе при владі, людське життя кидають на поталу сваволі. Большевики, навпаки, можуть це робити тільки тоді, коли спроневірюються принципам святости людського життя, які вони самі проголосили, через які піднесли і дістали виправдання. Чи не поборюємо ми всіх цих баронів і генералів власне через те, що людське життя цінити вони по-стільки, поскільки воно служило їхнім цілям?

Звичайно, скажуть—ціль і робить власне ріжницю. Вища ціль освячує, мовляв, засоби, котрі в руках можновладців, переслідуючих ганебні цілі—є ганебними. Однак, ціль освячує не всякі засоби, а тільки такі, які стоять з нею в повній згоді; вона не може освячувати засобів собі противних. Як не можна боронити життя пожертвуванням всього того, що становить його зміст і ціль, так таксамо не можна боронити своїх принципів зреченням їх. За добрий намір можна вибачити тих,

які вживають негарних засобів, але ці засоби все ж таки залишаються ганебними. А це тим більше, чим більшу шкоду вони наносять.

Але навіть ціль большевицького тероризму не є бездоганною, його найблище завдання лежить в тому, щоби удержати при владі той мілітарно-бюрократичний апарат, котрий був створений большевиками. На всякий випадок це повинно відбуватися шляхом поборювання корупції внутрі самого апарату.

В „Правді“ від 1. квітня м. р. професор Дукельський домагався, щоби большевизм і державні установи було очищено від всіх прихвостнів, бандитів і авантюристів, котрі приєдналися до большевизму для того тільки, щоби використовувати його для своїх злочинних цілей. На це відповів Ленін:

„Автор листа домагається, щоби ми очистили нашу партію від авантюристів і бандитів — зовсім оправдане домагання, яке ми вже давно виставили і проводимо в життя. Бандитів і авантюристів ми **розстрілюємо і будемо далше розстрілювати**. Але для того, щоби ця чистка була успішніша і скорша, нам необхідна є допомога чесних і безпартійних інтелігентів.“

Розстріл — став вже альфою і омегою большевицької мудрости. Але чи ж Ленін не взиває інтелігенції допомагати в боротьбі з бандитами і авантюристами? Звичайно, але одночасно відбирає її єдине средство, яким вона могла би нести цю допомогу: **свободу преси**. Вже сама свобода преси змогла би проводити контроль і здержувати бандитів і авантюристів, які неминуcho втискаються в кожду необмежену і безконтрольну державну владу і часто через брак свободи преси якраз виплекаються.

Але російська преса знаходиться сьогодні виключно в руках тих державних інституцій, в яких сидять авантюристи і бандити. І які гарантії при такому стані річей має Ленін, що авантюристи і бандити не влізли також і в революційні трибунали і надзвичайні комісії, за допомогою котрих розстрілюється „чесну і

безпартійну інтелігенцію“, котра, власне, могла би стежити за їхніми вчинками.

Якраз надзвичайні комісії для поборювання корупції мають абсолютну повноту влади і є зовсім вільні від всякого контролю, отже працюють при умовах, які найкраще сприяють корупції. Революційний трибунал 1793 р. також мав нечувано самовольну владу. Правні гарантії обжалованих були мінімальні. Але все таки велися в ньому одверто так, що певного рода контроль його діяльності був можливий. Надзвичайні комісії урядують таємно, без яких-небудь правних гарантій для обжалованих. Тут немає навіть обов'язку переслухання обжалованого, не говорити вже про свідків. Голого доноса і простого підозріння вистарчає для того, щоби його поставити під стіну.

Цей ненормальний стан набрав таких розмірів, що довелося розпорядитися про його усунення. Видано наказ, що комісії не повинні більше розстрілювати без слідства і присуду. Але сваволя є так тісно зв'язана з суттю диктатури, що знесення одної без другої неможливе. Вище згадане розпорядження анулює (нищить) само себе вже через те, що допускає виїмки щодо „явно контрреволюційних змов“. Звичайно, що цим відкрито широко двері для кожного свавольного розстрілу. Але коли би навіть точно додержано було цього розпорядження, то воно буде хоронити тільки розбійників і бандитів, а не „чесну і безпартійну інтелігенцію“, через допомогу котрої повинно би бути очищено державні інституції. Бо, що означає така чистка, як не „контрреволюцію“?

За найменший об'яв незадоволення грозить така сама строга кара, як і за бандитизм. І ці загрози не можуть бути обмежені якимись протиділаючими їм постановами через те, що вони стосуються області, де чесні комуністи і бандити однаково заінтересовані. Проти критики совітського режиму виступають вони разом; про якісь уступки тут не може бути мови.

Недавно проголосила „Всеросійська комісія для боротьби з контрреволюцією і зловживанням в уряді“ слідує:

„Цілий ряд розрухів в послідньому часі вказує на те, що лаври Краснова не дають спокою лівим соціалістам-революціонерам і лівим меньшевикам.

Ціла їхня діяльність стремить виключно до розкладу нашого війська (Брянск, Самара, Смоленск), до знищення нашої індустрії (Петербург, Тула), нашого транспорту і живлення (залізнодорожні страйки).

Всеросійська надзвичайна комісія цим заявляє, що вона **не буде робити ніякої різниці** поміж білою гвардією військ Краснова і білою гвардією **партій меньшевиків і соціалістів-революціонерів лівого крила.**

Караюча рука надзвичайної комісії буде з **однаковою строгістю** розправлятися так з одними, як і з другими.

Заарештовані ліві соціалісти-революціонери і меньшевики будуть нами держатися як заложенники, а їхня доля буде залежати від поступовання їхніх партій.

Голова Всеросійської Надзвичайної Комісії

Ф. Дзержинський.

(„Ізвестія“ Всерос. Центр. Викон. Комит. № 59 від 1. марта 1919 року.)

Отже через те, що у війську є ознаки розкладу, серед промислових робітників і залізничників зростає незадоволення, арештовується провідників не большевицьких соціалістів, щоби при найменшому дальшому незадоволенні і пролетарській опозиції — було їх розстріляно.

Придушення незадоволеного пролетаріату — це висока ціль, яка повинна освячувати ганебні способи масового морду в Росії. Та економічних невдач це не зможе перетворити в економічні успіхи.

Це може поділати тільки в той спосіб, що упадок большевизму може бути прийнятим масами Росії не так, як упадок другої парижської комуни цілим соціалістичним пролетаріатом, а навпаки так, як упадок Робесп'єра 9. термідора 1794 р. був прийнятий цілою Францією: як звільнення від тяжкого ярма, а не як болюча, з лютим жалем відчута поразка.

ж) Вигляди совітської республіки.

Правительствові Леніна загрожує 9. термідора. Але може статися і інше. Історія не повторюється. Правительство, яке ставить собі ціллю переведення того, чого при даних обставинах перевести не можливо, може впасти подвійним способом: або його буде врешті повалено, як що воно буде держатися своєї програми і з нею впаде; або воно вдержиться, коли буде змінити відповідно свою програму, аж поки зовсім від неї не відступить. Для **справи** як один так і другий шлях кінчається невдачою. Але для заінтересованих **осіб** дуже велика ріжниця, чи вони задержать державну владу в своїх руках, чи їх як повалених велитнів буде віддано на поталу їхнім ворогам.

Робеспієр упав 9. термідора. Але не всіх якобинів стрінула та сама доля. Через зручне пристосування до обставин деякі з них ще пішли дуже в гору. Сам Наполеон належав до терористів і жив в великій дружбі з обома Робеспієрами. Їх сестра Марія оповідала пізніше:

„Бонапарт був республіканцем; я хочу сказати, що він стояв навіть на стороні партії гори... Його пошана до мого старшого брата, а приятельські відносини до молодшого і можливо що співчуття, яке збудило в ньому мов нещастя, дало мені за часів консуляту пенсію в 3600 франків.“ (Цитовано в І. Г. Розе, Наполеон І, Штутгарт 1906, I, ст. 50.)

Не тільки поодинокі люде, але навіть цілі партії можуть, змінюючися таким шляхом, виходити ціло з розпучливого становища, а навіть з задержанням влади і пошани. Не виключено й те, що упадок комуністичного експеріменту в Росії теж переформує большевизм і врятує його як пануючу партію. На цей шлях вже йдуть. Як справжні реальні політики, большевики в часі свого панування розвинули високо умілість пристосування себе до обставин.

Спочатку вони були принципіальними оборонцями установчих зборів, вибраних на основі загального і рівного права, а розігнали їх тоді, коли ці останні

станули їм на шляху. Вони були принципіальними противниками кари смерті і встановили кривавий режим. Після упадку демократії в державі, вони були горячими оборонцями демократії всередині пролетаріату. Опісля вони усувають її щораз більше шляхом персональної диктатури. Вони зносять акордну систему, а опісля вводять її наново. Спочатку свого панування вони визнали своїм завданням знищення бюрократичного апарату старої держави. На місце його вони встановили новий. Вони прийшли до влади через розстроєння дисципліни у війську і врешті через знищення самої армії. Вони зорганізували нову дисципліновану масову армію. Вони хотіли зрівняння класів і викликали нові класові різниці; вони створили класу, що стоїть під пролетаріатом, а цей останній піднесли до становища привілейованої класи, а понад нею поставили ще нову класу з великими доходами і привілеями. Вони хотіли ослабити на селі заможних селян тим, що всі політичні права вони признали тільки найбіднішим селянам. Опісля вони знову признали багатшим селянам право на представництво. Вони почали безпощадну експропріацію капіталу, а сьогодні вони готові віддати американським капіталістам земельні багатства половини Росії, щоби отримати від них допомогу, а також готові піти на всі уступки і другому чужоземному капіталові.

Французький воєнний кореспондент Людовик Нодо писав недавно в „Temps“ про свою розмову з Леніном, в якій цей сказав слідуюче про свої прихильні капіталові наміри:

„Ми можемо охоче запропонувати, що ми визнаємо і заплатимо проценти нашої закордонної позики, а саме, через недостачу інших платіжних засобів, ми виконаємо наші зобов'язання доставою зерна, нафти і всякого рода сирих матеріалів, яких ми без сумніву матимемо вщерть, коли тільки в Росії праця почнеться повним ходом. Ми теж готові на те, щоби на основі договорів, які на всякий випадок мусять бути заключені дипломатичним шляхом, дати підданим антанті концесії на ліси і копальні, звичайно, з тією перед-

умовою, що основні форми правління російської совітської республіки будуть визнані. Ми знаємо, що англійські, японські і американські капіталісти охоче ідуть на такі концесії.“

Газетні інтерв'ю, це ще не документи, на які можна присягати. Але наміри совітської республіки, про які тут йде мова, підтверджуються цілим рядом других, заслуговуючих довіря кореспондентів з Росії. Вони свідчать про прекрасне розуміння реальних обставин життя, але вони означають теж резигнацію з комуністичної програми, здійснення якої відсовується на дуже далекий час, як що чужим капіталістам віддається в аренду шмат Росії на 80 літ.

Комунізм, як спосіб негайного визволення російського пролетаріату, після цього вже тепер зведено на ніщо; зараз питання йде тільки про те, чи правитель-ство Леніна проголосить банкрутство большевицьких методів, прибіраючи це в певні форми, і таким чином вдержитися, чи цей уряд буде повалено контрреволюційною силою, яка брутально проголосить це банкрутство.

Ми воліли би перший шлях, а саме, що большевизм стане знову свідомо на ґрунт марксівського еволюціонізму, який вказує на те, що натуральні фази розвитку не даються перескакувати. Цей шлях був би найменше болючий і для інтернаціонального пролетаріату найбільш корисним. Але, на жаль, хід світової історії не йде після нашого тільки бажання.

Спадковим гріхом большевизму є витиснення демократії диктатурою, як формою правління, що має тільки один змісл: необмежене насильне панування одної особи або малої, тісно звязаної, організації.

З диктатурою те ж саме, що і з війною, і це повинні мати на увазі в Німеччині ті, котрі зараз під впливом російської моди граються з думкою диктатури, не хочачи додумати її до кінця. Подібно як війну, можна легко почати й диктатуру, маючи владу в державі в своїх руках, але коли ми вже її почали, то скінчити її таксамо тяжко як і війну. Тоді ми стаємо

перед альтернативою: перемогти або скінчити катастрофою.

Росія потребує негайної допомоги закордонного капіталу. Але совітська республіка не одержить її так довго, доки не піде на шлях установчих зборів і свободи преси. Не тому, що може капіталісти боронять демократичних ідеалістів. Царизмові вони давали в борг цілі міліярди. Але до революційного уряду вони не мають ніякого ділового довірря, вони сумніваються в його силі так довго, доки він забороняє всяку критику в пресі і доки не є ясно, що за урядом стоїть більшість населення.

Але чи може совітський уряд піти на те, щоби дозволити свободу преси і скликати установчі збори?

Цілий ряд большевиків твердить, що уряд таксамо мало може боятися першого, як і другого? Але через що ж вони не хочуть до цього допустити? Через що ж нехтують вони засобом, який, коли вони з ним погодяться, збільшив би їхню моральну силу і довірря до них? В вище згаданому вже вступі до Бухаринської „Програми комуністів“ говориться слідує:

„Умови, які Каутський і Ко. ставлять революції, полягають в тому, що хочай революція, правда, має право диктувати буржуазії свою волю, але при цьому на неї кладеться обов'язок, дати буржуазії можливість через свободу преси виносити свої жалі перед установчі збори. Це дотепне домагання фахового нарікливця, якому не залежить на тому, чи здобуде він своє право чи ні, а тільки на тому, щоби подати скаргу на чоловіка, **могло би, беручи абстрактно, бути виконане без шкоди для революції.** Але революція полягає власне в тому, що вона є горожанською війною, і кляси, **які поборюють себе гарматами і кулеметами,** резигнують з гомеричного поєдинку балаканиною. **Революція не веде дискусії з своїми ворогами, вона їх нищить, контрреволюція робить те саме і обох їх не налякати закидом, що вони не зважають на порядок праці німецького парламенту.**“ (Ст. XXIII.)

Це оправдання найкровавіших злочинів, навіть контрреволюції, ділає тим більше потішаючо, коли ми

його порівнаємо з тим, що говорить автор про революцію кількома сторінками раніше:

„Соціалістична революція, це довгий процес, який починається з детронізуванням капіталістичної класи, але який кінчається доперва заміною капіталістичної форми хазяйства на трудове громадянство. Цей процес **обійме в кожній країні бодай одне покоління** і цей власне напружений час являється періодом пролетарської диктатури, добою, в якій пролетаріят одною рукою мусить нищити капіталістичну класу, другу має вільну для соціалістичної творчої праці.“ (Ст. XVIII.)

Отже революція є рівнозначна горожанській війні, війні, в якій немає ніяких церемоній, де одна сторона нищить другу, але без тривалого успіху через те, що цей приємний процес „обійме в кожній країні бодай одне покоління“.

Ця спустошлива війна, ведена при допомозі кулеметів і газових бомб, мусить нищити країни куди гірше, ніж це колись зробила трийцятьлітня війна; вона десяткує населення, підносить його дикість до варварства, зовсім нищить джерела продукції: це має бути шлях до „вироблення нових форм життя“, які знаменує собою соціалізм!

Це „дотепне“ розуміння соціальної революції запевне не є поглядом „фахового нарікливця“, але зате запевне є воно поглядом фахового революціонера, для якого збройне повстання є рівнозначне революції, котрий зміст свого життя тратить з хвилиною, коли революція відбувається в формах демократії, а не горожанської війни.

Але одно є слушним: є тільки дві можливості — або демократія, або горожанська війна. Хто зносить першу, мусить годитися на другу. Диктатура що найвище підходить там, де вона має до діла з цілком зневіреним і апатичним населенням, з найгіршим людським матеріалом для будови соціалістичного громадянства.

А через те, що ми маємо тільки альтернативу: демократія або горожанська війна, я приходжу до

висновку, що там, де соціалізм ще не є можливим на демократичній базі, де більшість населення його відкидає, його час ще зовсім не прийшов. Большевизм думає навпаки, а саме, що соціалізм мусить бути всюди накинений меншістю більшості, і це може статися шляхом диктатури і горожанської війни.

Те, що большевизм почуває себе меншістю в народі, робить зрозумілим, через що він так рішуче відкидає демократію, помимо його запевнень, що вона не зашкодить революції“. Коли він почував би, що має за собою більшість, тоді йому не потрібно було би вирікатися демократії, навіть якби він вважав боротьбу гарматами і кулеметами одиноко революційною боротьбою. І навіть така боротьба була би для большевиків полекшеною — так як вона була полекшеною в 1793 р. у парижан, — коли би за ними стояв революційний конвент.

Але в тім то й річ, що він не стояв би за ним. Коли большевики прийшли до влади, вони були на висоті своєї сили і впливу на маси, на робітництво, солдат, велику частину селянства. А все таки навіть тоді — вони не відважилися апелювати до загального права голосування. Замість того, щоби розв'язати установчі збори і розписати нові вибори, вони їх розігнали.

Від тоді почала зростати опозиція проти большевиків з дня на день. Доказом цього є все зростаюча нервозність їхніх сторонників супроти неофіційної преси, виключення соціалістичних критиків з совітів, перехід до тероризму.

В цій ситуації ледви чи можливо зменьшувати диктатуру для того, щоби повернути помалу до демократії. Всі дотеперішні спроби в цьому напрямі кінчалися дуже скоро. Большевики, для того щоби вдержатися, готові піти на всі можливі уступки **бюрократії, мілітаризмові, капіталізму**. Але піти на уступки **демократії** являється для них самовбійством, а тим часом вона єдина дає можливість закінчити горожанську

війну і повести Росію знов на шлях економічного піднесення і більшого розвитку вищих форм життя.

Без демократії Росія загине. Через неї загине большевизм. Вислід можна передбачити. Це, звичайно, не мусить бути 9. термідора, але я боюся, що це не буде далеко від нього.

з) Вигляди світової революції.

У самих большевиків немає великої віри у свою остаточну перемогу. Але на один рятунковий якор кладуть вони всю надію. Перестане Росія бути вибраним народом революції, тоді **світова революція** мусить стати месією, який принесе спасення російському народові.

Але що таке світова революція? Можна її розуміти ріжно: Перш за все під світовою революцією можна розуміти такий зріст соціалістичної думки в світі при одночасному зрості пролетаріату і загостренні класової боротьби, що соціалізм стане світовою розгоновою силою, яка що раз більше визначатиме життя всіх держав. З другого боку під світовою революцією можна теж розуміти революціонізування світа в змислі большевизму, здобуття пролетаріатом політичної влади в великих державах вже в найближчому часі — бо в протилежному випадку ця революція не врятує російської совітської республіки —, загальне заведення радянських республік, позбавлення прав всіх некоммуністичних елементів, диктатуру коммуністичної партії і разом з цим поширення громадянських війн в цілому світі на ціле людське покоління.

Тепер ведеться широка пропаганда, щоб досягти цього результату. Але зробити світову революцію в змислі большевицькому їй не вдасться. Однак, правда, вона могла би коли би це їй вдалося, зробити дійсний вплив на західну Європу, наразити світову революцію на небезпеку в другому змислі.

Бо головне завдання пропагаторів світової революції в російському розумінні лежить в поширенні братовбійчої війни поміж пролетаріатом.

Вже з свого походження большевизм є плодом партійного розколу; прийшовши до влади боротьбою проти других соціалістичних партій своєї країни, він старається вдержатися в Росії горожанською війною, яку робить братовбійчою війною. І, як останній засіб свого панування, додає він ще змагання викликати розкіл серед всіх соціалістичних партій, що зберегли ще єдність, — поскільки вони не виказали большевицької більшості. Це є змисл і суть „третього Інтернаціоналу“. Таким способом думає він довести до світової революції.

І це не походить з примхи, чи злоби, а з суті самого большевизму, котрий не може погодитися з „вищими формами життя“, які вже „висвободилися“ в західній Європі.

В західній Європі демократія не від вчорашнього дня, як в Росії. Вона є наслідком цілого ряду революцій, здобутою багатовіковими боротьбами, вона вийшла вже в тіло і кров мас. Тут вже цілком неможливо позбавити політичних прав великі громадські класи. У Франції селянин є силою, якої не можна нехтувати і яка дуже дбає про свою приватну власність. Буржуазія у Франції, а ще більше в Англії, є загартованою в боях клясою. В Росії пролетаріат є, звичайно, слабший, ніж в західній Європі, але ще більше слаба там буржуазія. В Росії і загалом в краях сильної мілітарної автократії вихована вона в такому ж полохливому страхі перед державною владою, як і в сліпому довіррю до її охорони. Звідци нікчемність тамошнього лібералізму. Упадок державної влади, розвал воєнного охоронного валу, перехід державної влади до пролетаріату, так залякав непривичну до енергійної політичної боротьби буржуазію, що вона зовсім загубилася і лишила поле боротьби без бою своєму ворогові.

В західній Європі нищі кляси віковою клясовою боротьбою виховали не тільки себе, але також і вищі кляси. Пролетаріят здобув у них повагу з одного боку, але з другого боку вони стали майстрами в тому, щоби в час піти йому на уступки і через те уникнути катастрофи. В англо-саксонських країнах буржуазія мусіла вже давно обходитися без постійного війська, вона навчилася спиратися — так супроти державної влади, як і супроти пролетаріату — на свої власні сили і не так вже легко дає себе налякати при першій небезпеці.

І ці краї побідили в війні. Війна не розклала і не довела до розпаду їхніх армій так, як в центральних державах і в Росії. У східній Європі при розкладі армії солдати, з якої кляси населення вони не походили би — стали елементом перевороту. Цієї великої сили, котра прискорює революцію, але яка теж може вплинути на те, що слабкі революційні фактори передчасно приходять до влади і стають перед завданнями, до яких вони ще не доросли, — цієї сили немає в краях побідників. Тут соціалізм здобуде державну владу тільки тоді, коли він буде на стільки сильний, щоби в рамках демократії зискати перевагу над другими партіями. Тут соціалізм не має ніякої причини виріктися демократії, тут власне вищі верстви пролетаріату не підуть на те, щоби замінити демократію диктатурою, яка в дійсности зводиться до особистої диктатури.

Правда, поміж французькими соціалістами є великі симпатії до большевиків. Але їх причини належить шукати тільки в зовсім слушному стремлінні поставити опір всяким спробам власного капіталістичного правительства, силою скинути соціалістичний уряд за кордоном. Богато з них думає також, що для Росії большевицькі методи є цілком слушними. Але вони не думають заводити подібні методи у Франції. Все ж таки там не вимерли ще зовсім традиції блянківських переворотів і прудонівського антипарляментаризму; обидва ворожі собі елементи в дивному сполученні відроди-

лися в синдикалізмові. Вони можуть дати ґрунт для большевизму.

Але є виключене, щоби большевизм обхопив весь пролетаріят Франції, або Англії і Америки. Його укріплення зможе тільки роз'єднати пролетаріят власне в ті дні, коли цей останній має звести велику, рішучу боротьбу, в якій він зможе вдержатися тільки тоді, коли він досягне як найтіснішої єдності. Большевицька пропаганда світової революції не зможе, як вже вище сказано, допомогти дійсно недалекій світовій революції, навпаки, вона може лише їй зашкодити.

Комунізм своїми роз'єднуючими тенденціями вже шкодить революції в Німеччині. Німецька соціалдемократія була до війни найсильнішою партією в світі. Тісно з'єднана на ґрунті одностайного погляду на громадянство, була вона на шляху з'єднання більшості населення, якби тільки їй вдалося приєднати для себе католицьких робітників, які досі йшли під прапором католицького центра. Якби вона мала за собою цю більшість, боротьба за демократію, а саме боротьба за виборче право в Пруссії, була би боротьбою за політичну владу. А було би цю владу здобуто, вона дала би відразу знамениті плоди — при тому багатві, яке розвинув і нагромадив німецький капіталізм і котре дало би змогу скоро і основно покращати дотеперішнє становище мас.

Світова війна основно знищила це багатство. Мир застає Німеччину в розпучливому становищі, яке виключає можливість заспокоєння мас добробутом, без огляду на те, яка форма продукції не панувала би. Але з другого боку ця сама світова війна — через розклад і розвал армії — вплинула на те, що соціалдемократія — через банкруцтво своїх ворогів — прийшла до влади в хвили, коли вона була ослаблена через своє внутрішнє роз'єднання — розкіл, який створила та ж сама війна.

Якби соціалдемократія хотіла здобути становище пануючої партії, — її негайне об'єднання стало би нагальною потребою.

Можна було сподіватися, що цей заповіт тодішніх днів буде здійснено тим швидче, що причина, яка довела до розколу, а саме відношення до війни, перестала вже існувати.

Але, на жаль, з повстанням совітської республіки новий роз'єднуючий клин було вбито в соціалістичні ряди Німеччини большевицькою пропагандою, яка вживала до того, щоби наша партія відкинула своє принципиальне домагання демократії і перевела диктатуру робітничих рад як державну форму правління. Для прикриття резигнації (зречення) з нерозлучно звязаного з суттю нашої партії домагання, большевики перестали називати себе соціалдемократами. Вони назвали себе комуністами, начебто тому, щоби таким чином прийти до справжнього, викладеного в комуністичному маніфесті марксизму. Вони забули, що Маркс і Енгельс, які в 1847 р. написали комуністичний маніфест, кілька місяців опісля почали видавати „Нову Ренську газету“ як „орган демократії“. Так мало в їх очах суперечили собі поняття демократії і комунізму.

Противенство поміж диктатурою а демократією створило в Німеччині — поруч з обома соціалістичними партіями, які застала вже революція — ще й третю — комуністичну; це противенство внесло в політику кожної з обох цих партій внутрішній розкол і непевність; у незалежних вона розвинула сильні большевицькі тенденції, а в певній частині правих соціалістів вона викликала реакцію проти цих тенденцій, реакцію, котра стріляла понад ціль і викликала нахил правих соціалістів до буржуазних партій, з якими правий соціалізм вже звязався був підчас війни через воєнну політику „громадянського миру“. Революція від 9. листопаду порвала цю коаліцію з буржуазією і замінила її спільною працею з незалежними. Але, на жаль, це було тільки переходове явище.

Таксамо мало, як в західній Європі, може і в Німеччині клич диктатури привести до справжньої, тривалої, цілу державу обіймаючої, творчої диктатури.

Населення в своєму розвитку вже далеко пішло вперед, щоби приєднатися до цього клича. Всі спроби поодиноких пролетарських верств, добитися диктатури, можуть мати лише переходовий, льокальний успіх, з загальним результатом: збільшення політичного і економічного розвалу держави і підбурення до контр-революційної військової диктатури.

Але також і ця остання не може прийти до тривалої, на цілу державу поширеної сили. Проти робітників в Німеччині вже не можна більше довго панувати. Виступи гвардії Носке в Берліні, оскаженіла лють в Мюнхені доказують не диктаторську силу правительства, а безсилля супроти викликаних ним духів, котрі мають в своїх руках владу неначе для того, щоби безкарно поповняти страшні акти помсти, а не для того, щоби правити державою.

Стремління до диктатури з ліва і з права не може довести до дійсної диктатури, а тільки до анархії і повної руїни, котра обіцяє нам як „вищу форму життя“, „випрацювану“ цим шляхом, канібалізм, коли стане ціла продукція, і не стане вже більше харчів.

Але заки ще до цього дійде, всі спроби заведення диктатури принесуть з собою, як одинокий результат, зріст дикости і брутальности, в супроводі яких відбуватиметься політична і економічна боротьба, збільшення жертв і неможливість всякої позитивної творчости. Це стосується однаково так кривавого режиму Носке, як і радянської диктатури.

Зараз йде пропаганда за диктатуру, котра повинна тривати коротко і без насилля. Це найгірша з усіх ілюзій. В країні, в якій всі кляси збудилися до великого політичного життя, жадна партія, котра захоче послуговуватися диктатурою, не зможе обійтися без насилля. Хоч як миролюбиві були би її наміри, хоч як велика була би її воля зискати через диктатуру тільки силу для позитивної праці, з хвилиною, коли вона прийде до влади, вона мусить послуговуватися насиллям.

Єдиним шляхом для того, щоби уникнути насилля і приступити до спокійної позитивної праці, є демократія, котру тепер теоретично з лівого, а практично з правого соціалістичного крила віддається на поталу насильству. Саме національне зібрання ще не є демократією. Але, звичайно, неможливою є демократія без народнього представництва, вибраного загальним і рівним виборчим правом.

Єдиною установою, яка ще може нині вдержати вкупі державу, є не робітничі ради, не диктаторське правительство, а національне зібрання з заступництвом всіх частин держави.

Звичайно, сучасні установчі збори мають дуже сумний вигляд, але хто ж вибрав їхню більшість? Чей же те ж саме „трудове“ населення, котре повинно вибрати робітничі ради, як що їх вибудовано після певної системи. Голоси незалежної соціалдемократії в установчих зборах не становлять $\frac{1}{10}$ його частини. А працюючі класи творять $\frac{9}{10}$ народу.

Робітничі ради мають річево інший вигляд, [ніж національне зібрання лише доти, доки вони обіймають найманих робітників великої промисловости. Як такі вони можуть стати наперед попихаючою силою в політиці, вони є також необхідними для переведення соціалізації. Але самі вони, як такі, не можуть вони заступити національного зібрання. Чим більше поширюється вплив радянської системи поза обсяг робітників великої індустрії, чим більше вона обіймає весь трудовий народ, тим більше її центральний комітет мусить наближуватися до національного зібрання в його суті, не даючи, однак, своїй більшості того авторитету, який має більшість в національному зібранні через те, що вона ясно для цілого світа є більшістю нації.

Нема нічого більш помилкового як твердження, що також знову фігурує в тезисах, прийнятих недавно конгресом „третього“ Інтернаціоналу в Москві, начебто парламентаризм і демократія по своїй суті є „буржуазними“ установами. Ці форми, які можуть мати

найріжнородніший зміст, відповідно до роду і складу народу. Коли в якомусь парламенті переважають буржуазні партії, то й „парляментаризм“ є буржуазний. А як що ці партії ні до чого, то й парламентаризм їхній нічого не вартий. Але це мусить основно змінитися з хвилиною, скоро соціялісти здобудуть в парламенті більшість.

Але кажуть: Така більшість неможлива навіть при найбільше вільному і тайному виборчому праві через те, що капіталісти опановують пресу і купують робітників. Але коли вони є встані купувати в такий спосіб робітників навіть після такої революції, як сучасна, то вони мусили би мати змогу успішно впливати й на виборців до робітничих рад.

Твердження, що навіть, мовляв, при найбільше свobodному і тайному виборчому праві і при перевазі робітництва серед населення, для соціялістів є неможливим зискати більшість в парламенті через вплив грошевих засобів капіталістів на робітників, має, очевидно, пролетарів за продажну й полохливу банду неуків, воно проголошує банкруцтво пролетарської справи. Якби пролетаріят був би дійсно таким нікчемним, тоді не допомогла би йому ніяка установа — хочби яка досконала — котра, помимо його морального і інтелектуального безсилля, довела би його до перемоги.

Коли теперішнє національне зібрання має буржуазний характер, то немала в цьому вина большевицької пропаганди, котра з гори натхнула широкі робітничі кола, навіть серед незалежних, недовір'ям до національного зібрання, зменьшила їхній виборчий інтерес, і яка, з другого боку, робітничі кола, а саме католицькі, які були на шляху відокремлення від буржуазної банди, відкинула і віддала знову під провід буржуазії.

Певне, що при такому національному зібранні Німеччина не може видужати. Але цей процес видуження буде не полегшено, а утруднено, як що з боротьби проти сучасного національного зібрання зроб-

лять боротьбу проти демократії, загального виборчого права, інституції національного зібрання взагалі. Цим перешкоджують концентрації боротьби на тому пункті, з котрого одиноко може вийти таке видуження, а саме: на обранні національного зібрання, в якому представники пролетаріату становили би більшість і були би готові енергійно взятися до безоглядного переведення соціалізації, по скільки це можливо в данну хвилю; до переведення розпочатої вже демократизації Німеччини, особливо в області адміністрації.

Це, а не диктатура мусила би бути програмою кожного чисто соціалістичного правительства, яке прийшло би до влади. Для цієї програми воно з'єднало би не тільки маси католицьких робітників, але навіть широкі кола дрібного міщанства, які в такій програмі бачили би спосіб врятування республіки від горожанської війни і взаємно поборюючих себе диктаторських тенденцій.

Коли комуністи твердять, що, мовляв, демократія це метод **буржуазного** панування, то треба їм відповісти, що альтернатива демократії — диктатура — веде ні до чого іншого, як до метода **передбуржуазного** варварського кулачного права. Демократія з її загальним і рівним виборчим правом не означає панування буржуазії. Ця остання в своєму революційному періоді завела не загальне, а цензове виборче право — у Франції, Англії, Бельгії і т. д. Щойно в довгих і тяжких боротьбах пролетаріат здобув загальне і рівне виборче право; це загально відомий факт, який забувають комуністи і їхні прихильники. Демократія з загальним і рівним виборчим правом — це метод, при допомозі котрого класова боротьба переміняється з боротьби кулаком на боротьбу ідей, в якій може побідити тільки та класа, яка інтелектуально і морально переросла свого ворога. Демократія — це єдиний метод, яким можуть бути вироблені ті вищі форми життя, які знаменує соціалізм для культурної людини. Диктатура веде тільки до такої форми соціалізму, яку названо вже азійською. Це

несправедливо, бо Азія дала Конфуція і Будду. Радше можна би було його назвати **татарським** соціалізмом.

Помимо страшних впливів світової війни, які, природно, несуть головну вину, в великій мірі треба завдячувати роз'єднуючій і руйнуючій діяльності комуністів, їхньому розпорошенню сил пролетаріату в безплідних авантюрах, що робітнича кляса Німеччини так мало здобутків винесла дотепер з своєї перемоги і що вона не зуміла демократію в потрібній мірі перетворити на знаряддя свого визволення.

Кращі вигляди для соціалізму дає демократія в західній Європі і Америці. Ці країни, особливо англосаксонські вийшли з війни менше ослабленими економічно. Кождий поступ, кожде збільшення сили пролетаріату мусить принести йому відразу поліпшення житєвих умов, мусить „висвободжувати“ „вищі форми життя“.

Але одночасно з цим боротьба пролетаріату проти буржуазного світу мусить набрати там більш інтенсивних форм, ніж то було перед війною.

Часи патріотичного піднесення, яке дала спочатку війна, а опісля перемога, швидко минають. Вже тепер почався зворот; він піде непереможною швидкістю, коли буде заключено мир; мир, котрий не зможе, які тягарі не накладав би він на переможених, скількись помітно зм'якшити жертви переможців і котрий знову поверне скрізь головні інтереси з проблем зовнішньої на проблеми внутрішньої політики.

Опозиція пролетаріату набере тим більш енергійних форм, що його свідомість своєї сили скрізь надзвичайно зростає. В цьому напрямі дуже сильно вплинула німецька, а ще більше російська революція.

Незалежно від відношення до большевицьких методів, треба признати, що той факт, що в великій державі пролетарське правительство не тільки прийшло до влади, але й також при найтяжчих умовах змогло вже два роки вдержатися, надзвичайно підносить у пролетарів всіх країн почуття своєї сили. Для дійсної

світової революції большевики зробили цим дуже багато, далеко більше, як роботою своїх емісарів, котрі пролетарській справі більше нашкодили, ніж допомогли.

Пролетаріят цілого світу заворушився і його інтернаціональний натиск буде досить сильним, щоби від нині кождий економічний поступ відбувався не в капіталістичному, а в соціалістичному напрямі.

Таким чином світова війна буде безумовно означати собою епоху, **кінець капіталістичного, а початок соціалістичного розвитку.** При цьому одним скоком ми не перескочимо з капіталістичного світу в соціалістичний. Соціалізм це не механізм, який можна будувати після згори обдуманого пляну і який, пущений раз в рух, буде рухатися все в один і той самий спосіб. Навпаки, це процес громадського взаємоділення, котрий має свої означені закони таксамо, як кождий рід громадської діяльності, котрий, однак, внутрі цих законів може набрати найрізноманітніших форм і є спосібним до розвитку, кінця котрого нині передбачити ще неможливо.

Також і тепер ми не повинні ще „вводити через постанови народа наперед заготованих утопій“. Те, що відбувається тепер, це є „висвободження елементів“, які повинні почати соціалістичний розвиток. Коли ми хочемо назвати це світовою революцією через те, що цей процес відбувається в цілому світі, тоді ми стоїмо перед світовою революцією. Але вона відбуватиметься не шляхом диктатури, не при допомозі гармат і кулеметів, не нищенням політичних і соціальних ворогів, а за допомогою демократії і людяности. Тільки таким шляхом ми прийдемо до тих вищих форм життя, підготовки яких є історичним завданням пролетаріату.

6,12
(1986)

РЛ

2860

~~24.572.~~

КАРЛО КАУТСЬКИЙ

ТЕРОРИЗМ І КОМУНІЗМ

ПРИЧИНКИ ДО ІСТОРІЇ РЕВОЛЮЦІЇ

АВТОРИЗОВАНИЙ ПЕРЕКЛАД

З НІМЕЦЬКОГО

Друк Ота Ельзнера у Берліні.

БЕРЛІН — КИЇВ

1920.